Марк Аврелій

РОЗДУМУВАННЯ

Переклав
Омелян Омецінський

НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ТОВАРИСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

MARCUS AURELIUS

MEDITATIONS

Ukrainian translation and Introduction by Omelian Omecinskyj

RESEARCH SOCIETY FOR UKRAINIAN TERMINOLOGY

BUENOS AIRES - NEW YORK - 1986

Марк Аврелій

РОЗДУМУВАННЯ

Переклад і вступну статтю
зладив
Омелян Омецінський

НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ТОВАРИСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

БУЕНОС-АЙРЕС — НЬЮ-ЙОРК — 1986

*

*

Queda hecho el depósito que marca la Ley Nº 11.723

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Присвячую пам'яті
моїх Родичів Володимира і Ганни з Кордубів
Сестри Ольги
Братів Василя і Ростислава

Автор перекладу

Марк Аврелій приймає чолобитню від германців і сарматів.

(Плоскорізьба з Тріюмфальної Арки імператора)

МАРК АВРЕЛІЙ І ЙОГО «РОЗДУМУВАННЯ»

Взаємопов'язаність «Роздумувань» і Марка Аврелія робить цю книжку та її автора незвичайними. Написав її володар могутньої Римської імперії, що відмовився ставити свою поведінку на поводи примхи чи на риск слабих сторін людської вдачі. Він унапрямлював її за нормами, спертими на філософських засадах, що мають загальнолюдське значення. Універсальний характер цих норм і їх будівний зміст роблять «Роздумування» повсякчасно актуальною книжкою, а її автора ставлять у ряді найвидатніших моралістів людства. Велика влада, що її він скупчував у своїх руках, проживала в ньому у згоді з великою мудрістю. Об'єднання цих двох якостей, що приклад на нього, на думку Жюля Ромена, тяжко знайти, поставило його на чільному місці в ґалерії володарів світової історії.[1]

Про духовий портрет, що на основі «Роздумувань» склався був про Марка Аврелія в уяві інтелектуальної верстви Заходу, свідчить промовисто опінія Вольтера. Коли один із тих, що переписувалися з Вольтером, який був переконаним республіканцем, доводив, що найкращою формою влади є монархія, то Вольтер, вислухавши його арґументів, додав: «З умовою, що монархом є Марк Аврелій».[2] Цим застереженням підкреслив він свою впевненість у правоту розуму та волі імператора.

Марк Аврелій народився 26 квітня 121 р. Його родичі походили з видатних римських родин. Батько був претором. В дитинстві втрачає хлопець батька та переходить під опіку свого діда по матері. Цей разом з матір'ю, не жаліючи коштів, оточує його найкращими вчителями. Римський цісар Антонін Пій, що був одружений з тіткою Марка, усиновив його. В тому

[1] 5:98. [2] 10:244

характері приймає він разом із своїм прибраним батьком участь в управлінні державою. Перед своєю смертю в 161 р. цісар Антоній Пій призначує його своїм наслідником. Тягар влади спадає на плечі Марка Аврелія. Небозвід Римської імперії вкривають грізні буряні хмари. Вилив Тібру, що зруйнував цілі дільниці Риму, збіжжя на полях і табуни худоби, спричинив голод. На Сході парти знищили римську армію. Занесена військами, що повертали із Сходу, чума змела з лиця землі маси населення та сильно прорідила ряди армії. З півночі почали загрожувати імперії германські племена, що з ними судилося Маркові Авреліеві боротися до кінця своїх днів.[3] Такий є в дуже загальних рисах схоплений зміст того небуденного життя, що його на канві існування вигаптувала доля.

Замилування до роздумувань і спекуляції приніс Марк Аврелій з собою на світ. Ці якості розвинуло й скріпило дбайливе виховання. Але напрям свого думання виніс він з рідного дому. Його мати Доміція, освічена жінка високих моральних принципів, була тим добрим ангелом-хоронителем, під доглядом якого скільчилося в душі малого Марка добро, що ним було сповнене його життя. Від неї навчився він — як говорить про це в першій книзі своїх «Роздумувань» — «побожности, добродійности та повздержливости не тільки від злих діл, але навіть від злих думок». Від неї засвоїв собі він і простий стиль життя, що в їх домі, за його ж свідченням, «був далекий від звичок багатих людей».

Що могло заможного юнака, перед яким стелилося вигідне й безжурне життя, привести до такої вимогливої філософії як стоїцизм та вдержати його при ній під час цілої земної мандрівки? Безперечно, атмосфера поміркованости рідного дому та виховання в оточенні учителів, що були прихильниками стоїцизму, а то й його визнавцями, як Рустік і Діогнет, відограло в тому чималу ролю. Але вирішним, треба гадати, було те, що засіяне оточенням зерно впало

---

[3] 2:90

на пригожий ґрунт. Хлопець утратив у дитинстві батька [redacted] молодому віці померла його [redacted] Враження, зв'язані з цими випадками, мусіли глибоко записатися [redacted] його душі, бо був він, [redacted] заключати з «Роздумувань», тонкої та чутливої вдачі. Матеріяльно забезпечене життя, а навіть поставлення його [redacted] крузі цісарської родини [redacted] було в силі втишити в ньому болю [redacted] втраті найближчих. Цим можна собі пояснити, що [redacted] своїх пізніших роздумуваннях [redacted] часто повертає він до [redacted] болю. У [redacted] обставинах він знаходив опору [redacted] полегшу [redacted] філософії. Вона стала його матір'ю,[4] порадницею [redacted] потішителькою [redacted] тяжких життєвих випробуваннях. Це не був для нього тільки предмет [redacted] та розумового вишколу, непов'язаний з почуттям. У болю він філософію сприйняв, [redacted] неї наново народився та залишився на ціле життя її відданим сином. Цього споріднення з нею не послабило й [redacted] становище римського імператора, що його на ньому поставила доля.

Призначення Марка Аврелія[5] імператором піднесло його понад сучасників [redacted] вклало в його руки велику владу, [redacted] було нещадним ударом по його потенціяльній кар'єрі філософа, до якої відкривало перед ним дорогу його приготування й замилування. Схо[redacted] це питання дуже влучно Жюль Ромен словами »condamné au metier d'empereur« («присуджений до імператорського ремесла»), що їх поставив він у заголовку одного розділу своєї монографії, присвяченої імператорові-філософові. Відгук [redacted] погляду [redacted] цю справу можна знайти [redacted] у «Роздумуваннях»[6].

Виконування обов'язків, що їх накладало становище імператора, [redacted] справжню революцію в житті Марка Аврелія. Спокійне сидяче [redacted] в Римі прийшлося заміняти на бурхливе [redacted] воєнно-

---

[4] VI:12.

[5] Під цим іменем перейшов він до історії. Додаткові імена, що наступали по »Марк«, змінював [redacted] свого життя кілька разів.

[6] VI:12.

му таборі [redacted] північному кордоні імперії, що його своїми наскоками турбували ґерманські [redacted] Виставлені [redacted] небезпеки подорожі в прикордонній полосі вичерпували [redacted] Думки зайняті були вирішуванням низки військових справ і [redacted] у різних ділянках державного [redacted] У крутежі зайнять підносила голову втома.

Неперегортане зерно й неперевітрювана одіж підлягають знищенню. Те саме діється [redacted] вартостями духової природи, [redacted] їх занедбувати. Ідейна структура, що її придбав був імператор у молодості впертою працею над собою, знайшлася тепер у небезпеці. На догляд її [redacted] було часу, бо його [redacted] віцерть [redacted] дійсність. Марк Аврелій, що високо цінив здобутки своєї філософської освіти, зрозумів увесь розмір загрози, що висла над [redacted] «Сценічна гра, війна, здивування, апатія й рабство день-у-день стиратимуть ці твої святі принципи, що їх [redacted] здобув завдяки студіям природи»[7] — писав він і рвучкій струї обставин, що намагалася відірвати його від твердого берега [redacted] засад, протиставив силу й завзяття свого вишколеного ума й волі. Свої пляни, рішення [redacted] перепускав він крізь фільтр визнаваних принципів. Тканину думок і поглядів, що [redacted] переводив перевірку, та їх мотивацію записував у коротких нотатках. Робив це в кімнаті своєї головної квартири над Дунаем вчасно вранці або пізно вночі, [redacted] цілий табір потапав у сні, що оливом тяжів і [redacted] його повіках. [redacted] обстави[redacted] постали його «Роздумування» — глибока своїм морально-повчальним змістом книжка, що залишила відчутний і тривалий слід на духовості европейського Заходу.

Почитність тієї [redacted] серед західніх народів, що досягли розквіту в усіх ділянках життя, [redacted] свою повчальну вимову. В Англії, що [redacted] побудові ідейно-моральної структури Заходу приймала активну участь, від 1634 до 1908 р. появилося 195 її видань[8]. Ці ста-

7 X:9.

8 I:XVI.

тистичні дані говорять промовисто, [redacted] духовим кор[redacted] англійська верхівка, що розбудовувала могутність Брітанської імперії. Благодійна формувальна сила, [redacted] ця книжка діє на душі людей, безперечна. Її повсякчасна цінність набирає особливого значення, дякуючи її профіляктичному та антисептичному діянню [redacted] часах морального розкладу. Зокрема, [redacted] велику вартість для провідних одиниць народів, що [redacted] жорстоких умовинах змагаються за [redacted] фізичне і духове збереж[redacted] утвердження та я[redacted] серед байдужности довкілля приходиться нераз боротися з власною зневірою і заламанням. Три[redacted] її вартість лежить у тому, що допомагає [redacted] людям перемагати хиби своєї вдачі, поліпшувати себе, стаючи вище ненависти, гніву, страху, упередження й несправедливости, що сповнюють людське життя й роблять його нещасливим.

Великої сили «Роздумуванням» імператора надає щира людяність, що лежить в їх основі, та непереможна переконливість, що полоняє читача. Писав він їх не для інших, а для себе, щоб знайти відпочинок і полегшу від трудів і клопотів. І це закрашувало їх якоюсь непоборною стихійною переконливістю. При переповіданні їх комусь другому ця несхопна якість, що [redacted] даному випадку важить багато, немов би випаровує та губиться по дорозі. Переказати своїми слова[redacted] чужі розумування [redacted] дуже вміло, але передати їх [redacted] розмахом переконливости, зачарованої в словах автора, не легко, якщо взагалі [redacted] Тому знайомство з текстом «Роздумувань», якщо йде про користь з їх науки, конечне. Заступити його їх змістом, який хтось переказує, не можна.

«Роздумування» — це свого роду щоденник. Не[redacted] в нь[redacted]у запису конкретних подій [redacted] осіб. Вони підлягали спершу узагальненню і, перейшовши цю стадію, узагальнені були оцінювані у світлі прийня[redacted] автором принципів. Одного дня, наприклад, римські вояки спіймали сарматів. Звіт про цю подію под[redacted] імператорові. Зміст його запису, що постав під її впливом, такий: «Павук гордиться, коли спіймав

муху; цей, [redacted] зловив бідного зайчика; інший, коли зловив у сітку рибку; цей, коли зловив дикого кабана; той, [redacted] зловив ведмедів, а інший, коли спій[redacted] сарматів. Чи ці люди, [redacted] вглянеш у їхні погляди, [redacted] розбійники?»[9]

У запиті, що [redacted] закінчується запис, міститься засудження війни як злочину, що рве гуманні відно[redacted] між людьми. Воїни, що полонили сарматів, позбавили їх найбільшого скарбу людини — свободи, вчинили зло. Але [redacted] заподіянні його вони були тільки знаряддям війни. Обороняючи батьківщину перед нападами чужинців, імператор виконує свій обов'язок перед нею, [redacted] одночасно [redacted] відмовляє тим чужинцям усіх тих дарів природи, що [redacted] їм як людям. Люди, на його думку, провинюються [redacted] перед іншими істотами, коли нарушують дари, [redacted] наділила ці істоти природа. Конкретна сторінка запису накреслена тут такими загальними штрихами, що про подію, [redacted] дала поштовх до нього, ми тільки можемо догадуватися. При чому головний акцент покладений не на саму подію, але на її моральну оцінку. Так приблизно виглядає схема поодиноких параграфів «Роздумувань». Вони [redacted] філософською рефлексією, викликаною подіями дня.

Свій родовід [redacted] філософ виводить Марк Аврелій від стоїцизму. Від тієї вимогливої філософії він унаслідив її головні принципи та став [redacted] терені Риму, побіч Епіктета та Сенеки, одним із чільних її представників.

Розвиток стоїцизму в Римі був викликаний упадком староримської релігії. У [redacted] обставинах, що їх створив був добробут і розквіт культури, [redacted] знаходила відгомону [redacted] умах і серцях людей. Серед ідей[redacted] хаосу [redacted] розкладу ролю рятункового пояса виконувала філософія, що її репрезентували тоді два філософські [redacted]рямки: епікуреїзм і стоїцизм — довкола яких, [redacted] від своїх уподобань, вдачі

[9] X:10.

й цілей, гуртувалися їхні визнавці. Стоїцька філософі[redacted] [redacted] духовості [redacted]ої верстви займала місце релігії. Багато дечого, що відносилося до справ релігійного характеру, перейняла була вона з давніх народ[redacted] вірувань, [redacted] з ними [redacted] їхні протиріччя, [redacted] народні [redacted] не турбувалися[10].

Так у [redacted] рисах виглядала римська сцена, коли з'явився [redacted] ній Марк Аврелій. Духовий клімат родинного дому, виховання, його вдача та переживання дитинства творили той ґрунт, [redacted] якому виростала його думка. Оточення учителів, серед [redacted] були при[redacted] й практики стоїцизму, перебування у школі жерців «саліїв»[11], [redacted] згодом [redacted] участь [redacted] їхньому ордені оформили її та надали їй напрям.

[redacted] основі [redacted] Марка Аврелія, що була предметом його зацікавлення й праці, лежить взятий від стоїків погляд про цілісність світу. Останній, називаний в «Роздумуваннях» універсальною природою, є всеобіймаючою цілістю, [redacted] з різних у незрозумілий спосіб пов'язаних частин, що її проникає бог.

Універсальна природа, називана теж природою світу, встановила між своїми [redacted] [redacted] їх складовими елементами зв'язки, [redacted] [redacted] [redacted] основі порядку та правильного функціонування світу. Такі зв'язки встановила [redacted] також між людиною та її оточенням і з них виникають обов'язки людини. Щоб [redacted] могла їх [redacted] виконати й [redacted] сповнити своє життєве завдання, то мусить пізнати й зрозуміти ці зв'язки, [redacted] [redacted] [redacted] виникають. Бог дав до того кожній людині при народженні розум — частку себе. Коли вона слухає голосу розуму та йде за ним, то її [redacted] — добре, бо воно згідне з природою, то значить, ведене [redacted] погодженні з напрямними, що їх для людського існу[redacted] визначила природа. Така людина виконає на-

---

[redacted] 6:129-130.

[11] Під час релігійних урочистостей вони виконували обрядові танці. Назва походить від [redacted] [redacted] salire — скакати, танцювати.

[redacted] своє [redacted] завдання та, відходячи [redacted] життя, віддасть божеську частку, одержану при народженні, незаплямованою. Зв'язок, що його [redacted] універ[redacted] природа, [redacted] зв'язок святий. Хто ним нехтує, хто не виконує обов'язку, що на нього цей зв'язок вкладає, той [redacted] тільки несправедливий, але також безбожний, бо діє проти Божества, що править світом.

Суспільство, що [redacted] світу, становить цілість, у якій людина [redacted] частиною. Порядок світу спирається на тому, що [redacted] виконує належну їй ро[redacted] цілості, до якої належить. Людина вийшла з суспільства [redacted] до нього [redacted] Воно визначує їй [redacted] житті місце й завдання [redacted] його обсяг. Прийняти при[redacted] їй місце [redacted] виконати вложене [redacted] неї суспіль[redacted] завдання — то обов'язок людини. У виконанні його [redacted] її добро, бо те, що добре для суспільства, є добре й для неї, хоч воно могло б деколи бути [redacted] здаватися їй неприємним. І наоборот, «те, що не добре для роя, не добре і для бджоли»[12].

Людина [redacted] частиною суспільства не тільки фізично. Від нього походить і її розумова здібність та здібність до правних норм[13]. Дякуючи цим якостям, [redacted] здатна встановити лад у громаді і [redacted] чином створити основу для власного й загального добра. Обов'язки, що їх вкладає [redacted] людину суспільство, походять від природи світу, що нею кермує Божество. Отож моральний кодекс, що зобов'язує людину, опертий [redacted] силі найвищого авторитету. Тому слово «обов'язок» належить у словнику Марка Аврелія до слів вагомих своїм змістом. Воно нагадувало йому його довг перед основними ідеями визнаваної філософії, що була одночасно його релігією.

Стоїцизм, що радить розвивати байдужість до зовнішнього світу, дає основу до того, щоб уважати його [redacted] доктриною. Чи є воно так насправді? Тиск зовнішнього світу, в якому все йде своїм поряд-

---

[redacted] VI:54.
[redacted] IV:4.

ком, не рахуючись з нашими бажаннями [redacted] [redacted] нями, [redacted] [redacted] привід [redacted] зневіри [redacted] [redacted] Такий стан нівечить психічну енергію [redacted] підтинає цим коріння [redacted] Стоїцизм своєю [redacted] до зовнішніх явищ запобігає цьому. Людина, опанцерившись байдужістю до зовнішнього світу та визволившись від його згубного впливу, здобуває спокій ума та внутрішню незалежність. Запас енергії, збережений збайдужінням [redacted] зовнішнього світу, використовує [redacted] в усіх напрямках для [redacted] досконалення та виконування обов'язків, що [redacted] із цих відношень, [redacted] які поставила її природа з хвилиною її появи на світі. Вона є твором Бога, чиїмсь сином, братом, членом громади, народу. Всі ці відношення накладають [redacted] неї обов'язки, виконуванню [redacted] повинна бути присвячена її діяльність. Виконуючи свої обов'язки, людина виповнює своє життєве завдання і таким чином веде своє життя згідно з природою. Цим досягає чесноти, що є найвищою вартістю та ціллю її існу[redacted]

Тому в стоїцизмі [redacted] сильний наголос [redacted] виповнення обов'язку. Це питання, [redacted] для цілої системи, знайшло свій яскравий вислів [redacted] сторінках «Роздумувань». «Коли виконуємо обов'язок, — читаємо там, — то [redacted] не повинні звертати уваги на те, чи нам зимно чи гаряче, чи ми сонні чи випочаті, чи нас ганять чи славлять, [redacted] приходиться [redacted] умирати [redacted] робити щось інше. Бо одніею з життєвих дій є ця дія, через яку вмираємо. Також і [redacted] цій дії достатнім [redacted] робити добре те, що маємо під руками»[14]. Виконуючи обов'язок, [redacted] [redacted] повинні турбуватися іншими справами, «бо вони є речами, [redacted] або [redacted] [redacted] життя, або розуму, або заблудили без мети»[15]. Врешті важливість цього принципу для системи та зв'язаної [redacted] [redacted] актив[redacted] підкреслено підведенням його під основний піляр цілої її побудови словами: «Не в пасивності, а в ак-

[redacted] VI:2.

15 VI:22.

тивності [redacted] зло [redacted] добро розумного суспільного створіння, так [redacted] як його [redacted] й хиба лежить [redacted] пасивності, [redacted] активності».[16]

Пасивність стоїцької доктрини, виведена [redacted] її [redacted] ставитися байдуже [redacted] зовнішнього світу, є [redacted]аскрізь сповидна, [redacted] сповидним є образ зламаної ложечки, що його бачимо в склянці води. Марк Аврелій, що [redacted] нею, засвідчив це своїми поглядами на сторінках «Роздумувань» і своїми вчинками, що [redacted] з цих поглядів.

Слухняність принципам [redacted] людині щасливе почуття. Коли вона пригноблена й нещаслива, то в тому [redacted] її самої. Причина її [redacted] почуття [redacted] бути двояка: або [redacted] виробила собі принципів і не озброїлася ними, що її не виправдує, бо природа дала [redacted] розум для їх вироблення; або [redacted] навчилася [redacted] слухати прийнятих принципів, бо [redacted] вишколила своєї волі в тому, щоб підкорятися наказам розуму, спертим на прийнятих принципах. А [redacted] теж не виправдує її. «Людина мусить держатися прямо сама, [redacted] не шукати для своєї прямої постави підтримки в інших»[17]. Така висока вимогливість, поставлена до себе, давала імператорові витривалість нести тягар узятих [redacted] себе обов'язків. Будучи слабкого здоров'я, тяжко переносив він [redacted] Дунаєм зими, що до [redacted] не був призвичаєний у Римі. У таких хвилинах адресував до себе самого заклики-накази, що заставляли його перемагати труднощі зимового клімату [redacted] фізичної кволости, що [redacted] йому [redacted] дорозі. Це була метода, [redacted] приводив він у дію потенціяльну силу своїх принципів.

Людина зв'язана [redacted] суспільством так, як галузка [redacted] деревом. Той, що відокремлюється від інших, ненавидить їх [redacted] відвертається від них, відрізує себе від суспільства [redacted] подібний до відрізаної від дерева галузки[18]. Його [redacted] засуджене на нидіння. Воно

---

16 IX:16.

17 III:5.

18 XI:8.

не може бути щасливе, бо не згідне [redacted] природою. У суспільній суті людини, що так чітко наголошена в «Роздумуваннях», корениться її невіддільний склад[redacted] — співпраця. Управління державою, що ставило імператора щодня віч-на-віч [redacted] багатьма людьми та складними проблемами державного життя, відкривало перед [redacted] у повному вимірі важливість співпраці. Ваги принципові [redacted] даному випадку надавала співпраця, що її знаходив він у природі. Сила, що держить разом частки каменя; співдія частин, завдяки якій функціонує правильно та закономірно світовий механізм у межах визначених йому циклів; співпраця [redacted] людського організму, що вможливлює йому життя й розвиток — то зразки для правильної поведінки людини. Універсальний характер співпраці — це закон, що зобов'язує людину. Той, що відмовляє послуху цьому законові, підносить бунт проти природи і є безбожний, бо не живе у згоді з природою, що її створило та нею кермує найдосконаліше божество. Цей закон мусить людина респектувати в усяких обставинах. А коли б співпраця була виставлена на пробу, то людина в такому випадку повинна користуватися розумом, що має здатність перетворювати кожну перешкоду на допомогу для своєї діяльности, і те, що є для неї завадою на дорозі, робити допомогою [redacted] цій дорозі[19].

Не сміє руйнувати співпраці чиясь безсоромна поведінка. Треба пам'ятати, що це не можливо, щоб у світі [redacted] було безсоромних людей. Тому не [redacted] вимагати неможливого. Але це не означає, щоб злоба, гнів, ворожнеча, що не згідні [redacted] природою людини, мали здобути перевагу над встановленим природою законом співпраці. Згідно [redacted] філософією, що її визнавав імператор, [redacted] повинні присвятити [redacted] свою увагу [redacted] пильність [redacted] речам, що лежать у межах нашої си[redacted] та підлягають контролі нашої волі. Речі, що не підлягають контролі нашої волі та лежать поза межами нашої сили, повинні бути для [redacted] байдужі. Злобна поведінка іншого — [redacted] його справа, що [redacted]

[redacted] V:20.

бути для [redacted] байдужа. [redacted] маємо пильнувати, щоб наша [redacted] була добра, та цим зберегти згідне з природою відношення до кожної людини, [redacted] тім і до тієї, що до нас [redacted] прихильна. Наш обов'язок дати їй пізнати, що [redacted] вважаємо себе [redacted] суперником та [redacted] маємо [redacted] думці нічого [redacted] у відношенні до неї. Таким чином [redacted] допомогти їй усвідомити [redacted] помилку [redacted] відкинути зло, що затарасовує дорогу до співпраці.

Той, що зірвав співпрацю та відокремився від інших, є, дякуючи передбачливості божества, [redacted] кращому положенні, як галузка, що її відрізали від дерева. Бо відрізана галузка приречена до неминучої загибелі, а він спроможний [redacted] наладнати співпрацю [redacted] тими, від яких відлучився був. Існування чи наладнання зірваної співпраці залежить від зрозуміння й усунення причин, що їй загрожують. Наприклад, образа, що руйнує співпрацю, має свою основу [redacted] нашому розумі, який творить погляди. В дійсності дратує нас [redacted] поведінка даної особи, але наш, створений розумом погляд, що її поведінка образлива. Якщо [redacted] дозволимо нашому розумові створити такого погляду, ніхто [redacted] нас образити, вивести образою з ладу нашої волі та поставити під загрозу нашої готовости до співпраці. Питанню співпраці присвячував імператор-філософ багато зусилля й праці своєї допитливої думки та в [redacted] визнаваної філософії шукав на нього задовільної відповіді.

Роздумуючи отак над принципами, що їх зробив був правилом свого життя, [redacted] обґрунтовуючи їх, він [redacted] їх величезним потенціялом моральної енергії. У потребі вдавався до цього, створеного працею своєї думки, резервуару [redacted] черпав [redacted] нього моральну підтримку. Пригадування принципів або спрямовані до себе самого [redacted] розуму виконували тут функцію електричного [redacted] вони в'язали принципи [redacted] захованим у [redacted] джерелом енергії, що давала їм погінну силу до дії. То була метода, якою імператор втілював у практику [redacted] філософську теорію. Коли життєвий вихор на спокійному плесі його гуманної душі підносив руїнні буруни, то він, [redacted] до рятунко-

[redacted] човна, вдавався своєю думкою до вдержання співпраці. Вистачала пригадка, [redacted] під переможною дією ви[redacted] принципу [redacted] [redacted] гніву [redacted] ламалася [redacted] щезала [redacted] нехоті чи [redacted] Таким самим способом рятувався він від гордости, зависти, почуття образи [redacted] інших пороків, що морочать людей. Він завжди [redacted] до свого розпорядження заготовлений впертою працею над собою [redacted] моральної енергії, що дозволяв йому перемагати виникнені труднощі. Суспільство [redacted] було для нього свого роду бруском, [redacted] якому він гострив і поліпшував якості свого «я».

«Роздумування» — [redacted] свого роду робочий нотат[redacted] розумової майстерні імператора-філософа. У ньому він записував проблеми, що перед [redacted] виринали, та в коротких начерках [redacted] сперті на своїй філософії способи їх розв'язки. Він, наприклад, старається обґрунтувати твердження, що добре життя може, за вченням стоїків, вести тільки така людина, що слухає розуму. Бог — розумує він — бачить уми всіх людей, бо [redacted] розумовою частиною він доторкає їх розумової здібности, [redacted] [redacted] [redacted] їм при народженні[20]. І [redacted] людина слухає розуму, що має зв'язок з божеством, то це звільняє [redacted] від багатьох клопотів. Во[redacted] [redacted] звертає уваги на тіло, [redacted] її оточує, та [redacted] інші зовнішні речі. Звільнення від клопотів дає їй внутрішній спокій та внутрішню незалежність, що творять основу доброго [redacted] Життя такої людини добре й щасливе, бо ведене [redacted] вказівками божества [redacted] згідне з природою.

Але [redacted] зберегти спокій ума серед життєвої метушні? Це [redacted] перед ним, що був перевантажений [redacted] праці, стояло рубом і [redacted] відповіді. Він розв'язує його просто. «Спокій, — читаємо в „Роздумуваннях", — приходить не тільки від добре [redacted]наного діла, але також від роблення небагатьох речей». Причина його втрати лежить у тому, що люди говорять і роблять багато непотрібного. Якщо цю причину усунути, [redacted] знайдеться час на дозвілля [redacted] спокій.

[redacted] XII:2.

«Людина [redacted] покинути [redacted] тільки непотрібні [redacted]ки, але [redacted] непотрібні думки, щоб за ними [redacted] йшли зайві діла»[21] — напучує себе імператор.

На сторінках «Роздумувань» [redacted] порушується питання смерти. Чи причиною цього було слабке здоров'я їх автора, чи стоїцьке вчення[22] — [redacted] сказати. До розв'язки його підходить Марк Аврелій з точки зору цілісности світу. Світ творить одно ціле, що [redacted] дається з різних у незбагнутий спосіб пов'язаних ча[redacted]. Його [redacted] є [redacted] людина. Природа любить понад усе зміну. Усе, що псується, старіється або стає непотрібним, [redacted] руйнує. З матеріялу, що [redacted] ньому, творить нові речі та [redacted] цей спосіб постій[redacted] вдержує світ молодим. Такою зміною є і смерть. Коли людина вмирає, [redacted] складники, що з них була зложена, повертають туди, звідки походять: земля — до землі, вода — до води, а божеське — до божества. І [redacted] тому [redacted] нічого злого. Тезу, що в «світі немає природи зла» прийняв він від свого попередника Епіктета[23] та розвиває її. Люди [redacted] деякі речі злими тому, що не беруть [redacted] уваги цілости, до складу якої ці речі входять і якій вони служать. А коли ці речі допомагають справному функціонуванню цілости, то вони як складові її частини [redacted] можуть бути злі, бо [redacted] їй потрібні й корисні. Людина як частина цієї цілости [redacted] в силі та [redacted] повинна протиставлятися тим речам. Її завдання — підкоритися їм. До того мусить [redacted] вишколити свій розум та розвинути [redacted] собі байдужість до речей, [redacted] підлягають контролі її волі. Тільки тоді [redacted] здатна прийняти охоче все, що приходить від природи світу, та [redacted] бути щаслива, бо її [redacted] буде згідне з природою. Смерть [redacted] очах такої людини є тим, чим [redacted] дійсності є: однією з дій природи, [redacted] народження, ріст, старіння. І коли прийдеться їй умерти, то вона спокійно зійде [redacted] життєвої сцени.

---

[21] IV:24.
[22] 9:21.
[23] 9:27.

По смерті [redacted] відкритися перед людиною дві можливості: перехід [redacted] інший рід відчування [redacted] продовження життя або втрата відчування, [redacted] визво[redacted] її [redacted] полону приємности, болю й страждання. [redacted] обох цих можливостях немає нічого такого, що да[redacted] привід до страху перед смертю. Захищав Мар[redacted] Авреля від нього [redacted] неменшій мірі ще один складник, що творив невід'ємну частину його особовости. То була глибока розумова упевненість [redacted] існуванні божества, що в нього, [redacted] і в його попередника Епіктета, виросла [redacted] оглядання світового порядку та яку він зберіг до кінця своїх днів. «Відійти з-поміж людей, — читаємо [redacted] „Роздумуваннях", — [redacted] існують боги, [redacted] є чимсь, чого треба боятися, бо боги не втягнуть тебе [redacted] зло»[24]. Цей філософський оптимізм, здобутий працею думки, звільняв його від страху перед смертю та приносив йому заспокоєння.

Працю над самополіпшенням уважав Марк Аврелій суспільно цінною, бо вона [redacted] результаті дає суспільству кращого [redacted] У [redacted] збігається інтерес одиниці з інтересом суспільства. Позиція, що її займав, скріплювала [redacted] ньому суспільне почуття, що творило основу та було вихідною точкою його діяльности. Її ж спрямовував він по лінії того, що корисне та підходить суспільству. Цій меті було підпорядковане його життя. Але тут довелося йому зустрітись з опором обставин, що панували в тодішньому Римі.

Достаток, виставність, [redacted] кар'єрою й розголосом [redacted] гедонізм, що [redacted] у їх основі, оволоділи були римським суспільством, що своїм духовим змі[redacted] було далеке від ідеалів імператора. Треба було шукати виходу. Лють, що її [redacted] такий зудар протиріч, [redacted] приносила розв'язки. До голосу приходив тоді [redacted] ньому філософ. Він пригадував собі, що коли люди роблять зло, то воно походить звідси, [redacted] йдуть [redacted] тим, що видається їм відповідним і корисним. Замість попадати [redacted] лють, треба їх навчити

[redacted] II:11.

й показати, що [redacted] помиляються. Зрозумівши це, [redacted] покинуть зло.

Навчали стоїцької філософії в Римі вже давніше. Практиком стоїцизму, якому служив своїм [redacted] ницьким талантом, був римський філософ Сенека. Існувала тут ведена стоїком Мусонієм Руфусом філософська школа, [redacted] якої вийшов Епіктет, найвидатніший інтерпретатор і практик стоїцької доктрини. Мала ця філософія [redacted] собі будівні складники для поліпшення одиниці й суспільства. Та, не зважаючи на це, [redacted] зуміла охопити своїм [redacted] широких кругів населення. У чому лежав [redacted] недостаток? Це було, у випадку Марка Авреля, вирішальне питання, що на [redacted] шукав він відповіді. Врешті прийшло з'ясування. Він зрозумів, що саме [redacted] доктрини, тобто пі[redacted] її понять і [redacted] словника, [redacted] вистачає; що людина, щоб сприйняти її, мусить присвоїти собі її не тільки розумом, але й волею. Тільки тоді вивчена доктрина стане її власністю. «Характерною рисою суспільного створіння, — читаємо в „Роздумуваннях", — розуміти, що воно працює в суспільний спосіб, та навіть бажати, щоб його компаньйон також міг це помітити»[25]. Коли він помітить це, то буде наслідувати помічене. Інакше кажучи, тут потрібний був приклад.

Те, що стоїцизм [redacted] опанував умів загалу та [redacted] став основою життя суспільства, [redacted] свідчило, на думку Марка Авреля, про його непридатність. Хиба була [redacted] в стоїцизмі, тільки [redacted] способі його прищеплення. Щоб усталити сильну моральну структуру, побудовану на ньому, треба його не тільки [redacted] голосити. [redacted] треба передусім показати його [redacted] прикладі. Само [redacted] сповіщає та вчить, [redacted] притягальна сила, що кличе до наслідування, лежить у прикладі. Коли дасть його особа, що займає видатне місце в суспільстві, то це знайде широкий відгомін і [redacted] успіх справі. Цю ролю [redacted] себе Марк Аврелій. Прикладом власного життя, спертого на принципах стоїцизму, заходився він уздоровити мораль своїх земляків [redacted]

---

[25] V:7.

утвердити на ній могутність Римської імперії. У такій мислевій атмосфері скристалізувалося його післанниц[redacted] філософа-мораліста. [redacted] для своїх підданих [redacted] тільки імператором, але [redacted] моральним провідником.

Взяте завдання зобов'язувало. Воно вимагало від [redacted] повсякчасної, впертої [redacted] нещадної боротьби [redacted] найзавзятішим [redacted] світі противником — з собою са[redacted] Становище імператора [redacted] полегшувало, [redacted] навпа[redacted] — робило ситуацію ще більше [redacted] ви[redacted] «Роздумування» [redacted] саме цю арену, [redacted] якій відтворений той титанічний змаг, що відбувався [redacted] душі їх автора між сліпими поривами його волі та розумом, на сторожі якого [redacted] він свої принципи. І коли рвучка життєва течія відривала його [redacted] раз від них, то це відчував він [redacted] болісну рану, що її нанесла йому [redacted] слабкість. Тоді картає він себе, докоряючи своїй душі. «Чи ніколи не будеш такою, щоб могла так перебувати в спільноті з богами й людьми, щоб зовсім не знаходити хиб у них ані не зазнавати засудження від них?»[26] — питає він її. Замість гордовитости володаря, [redacted] тут скромність доброї людини, задивленої [redacted] блеск моральної досконалости, якої не пощастило їй досягти, але до якої [redacted] перестала вона прямувати. Таким виступає він в «Роздумуваннях». Коли [redacted] відзивається в них володар, то говорить з нього суспільно розвинена людина й римський патріот, що з відданістю стоїть [redacted] сторожі добра [redacted] величі своєї батьківщини, при чому його римський патріотизм пов'язується з космополі[redacted] визнаваної [redacted] філософії. Стоїцька засада, що «першою та найконечнішою частиною філософії є практичне застосування принципів»[27], [redacted] ним у юності, стала напрямною лінією його життя. Наука філософії в його випадку не була самим вивченням фраз, що його [redacted] в'язали. Вона творила його світогляд, [redacted] якому знаходив він джерело для самопоmenу поліпшення та підтримку для своєї діяльности. Парафразуючи Сокра-

[redacted] X:1.
27 9:51.

та, [redacted] сміливо сказати, [redacted] Марк Аврелій вивчав філософію, щоб [redacted] жити, а [redacted] жив, щоб її вивчати. Нею він насправді жив і по-своєму її обороняв. Уся [redacted] природа, до якої належить і людство, завдячує своє існування сонцю. І люди втішаються всіма благами, що їм дає сонце, не турбуючись плямами, що їх [redacted] ньому відкрито. Таке було [redacted] Марка Аврелія до визнаваної [redacted] філософії.

Він вірив, що в груді кожної людини перебуває демон, який [redacted] частиною божества, одержаного при народженні. Людина має обов'язок дбати про нього, оберігати його від впливу своїх пристрастей, держати його [redacted] природній чистоті та бути завжди готовою повернути його [redacted] такому [redacted] стані назад. Отож демон, що перебуває [redacted] людині, являється предметом її дбайливости й опіки. Але стрічаємося в нього і з іншим визначенням ролі демона. «Живе з богами той, — читаємо в „Роздумуваннях", — хто робить те все, чого бажає демон, що його, свою частку, дав Зевес кожній людині за опікуна й провідника»[28]. Тут людина підкоряється волі демона та є предметом його дбайливости [redacted] опіки.

Ця очевидна суперечність, що її знаходимо в «Роздумуваннях», зовсім не турбує їх автора, бо своїх релігійно-філософських поглядів він свідомо не аналізував. Його аналіза була спрямована [redacted] такі явища, що можуть вселити людині страх або зробити її нещасливою. Розкладання таких явищ на складові ча-[redacted] відбирає їм силу оволодіти людиною. Чеснота та вчинки, що [redacted] неї випливають, є добром, в якому [redacted] щастя людини. Аналізувати їх [redacted] [redacted] відбирати [redacted] [redacted] притягальну будівну силу, що її [redacted] для людини, та виставляти її на риск нещасливости. Тому відмовляється він від аналізування цих речей[29]. Дисципліна й цілеспрямованість думки стояли [redacted] сторожі його релігійно-філософських поглядів — [redacted] його духового буття.

[28] V:27.
[29] XI:2.

Стоїцизм, успадкований Марком Авреліем від Епіктета, підліг у нього змінам. Злагіднів риґоризм, притаманний догматизмові Епіктета, і [redacted] дидактизм, що був на місці у нього. Лекції Епіктета мали ознайомити його слухачів [redacted] принципами, подати їм логічне обґрунтовання цих принципів і переконати їх у корисності їх застосування. Автор «Роздумувань» період вивчання мав уже [redacted] собою, принципи стоїцизму були в ньому утверджені. Його увага була спрямована на застосування у практиці засвоєної теорії. Роблячи свої записки, він [redacted] меті [redacted] кого іншого, [redacted] поліпшення себе самого. Місце дидактизму зайняв змаг [redacted] досягнення поставленої перед собою цілі.

Епіктет уважав уступку перед почуттям проступком. Мета стоїка — зберегти спокій ума при всяких обставинах. Досягти її може він тільки через беззастережний послух розумові. Якщо він піддається почуттю, то ламає принцип, нівечить життеву схему та відкриває перед собою [redacted] до нещасливости. Тому будь-яке почуття, радісне [redacted] чи болюче, не по[redacted] мати доступу до стоїка. Коли він бачить, що хтось плаче з горя, може йому співчувати, а навіть лементувати з ним, але мусить берегтися, щоб не лементувати з [redacted] внутрішньо[30]. Отож, навіть природний порух співчуття не повинен виходити в нього далі куртуазійного вияву.

Крізь «Роздумування» пробивається струмок почуття — складник, що був проскрибований Епіктетом. З'явилося воно тут, треба гадати, [redacted] результат свідомої настанови автора. Праця імператора над самополіпшенням вбирала в себе його цілого — [redacted] тільки його інтелект, але [redacted] почуття — та емоційне забарвлення записів прийшло мимохіть само собою. Тому джерела цього забарвлення [redacted] шукати не [redacted] в інших філософіях, [redacted] дехто думає, а радше у вдачі самого автора «Роздумувань». [redacted] персональ-

[30] 9:16.

ному записнику мусіла знайти свій вираз її емоційна сторінка, що позначилася й на його філософії.

Причини того, що стоїцизм, суворий в Епіктета, підліг у Марка Аврелія злагідненню, треба шукати [redacted] ріжниці суспільного становища їх обох. Епіктет у значній частині своєї земської мандрівки був невільником. Його [redacted] було замкнене в залізному колі обмежень, поневірки [redacted] приниження, що походили від його хазяїна-власника, який панував над його тілом. В такому положенні шукав він порятунку [redacted] філософії. Вона [redacted] для [redacted] хазяїном, що володів його розумом. Прислухувався він пильно до її наказів та старався їх докладно виконувати, рятуючись [redacted] чином від згубного впливу фізичного рабства.

Марк Аврелій був вільним громадянином, членом римської аристократичної родини, а пізніше римським імператором. Життєва дорога стояла перед ним отвором. Філософія не була для нього рятівником з фізичного рабства. Він уважав її не своїм хазяїном, тільки лікувальним засобом, яким користувався, щоб держати свій ум у згоді з природою і в такий спосіб досягти головної мети стоїка. Його постава до філософії як до засобу, а [redacted] як до безапеляційного наказодавця, зм'якшила риґоризм, що притаманний для Епіктета.

Чуттевий складник, що проявляється в «Роздумуваннях», надає їм своєрідного чару та привабливости. Та [redacted] таки треба пам'ятати, що їх автор був людиною до глибини відданою стоїцькій доктрині, де повновладдя належало розумові. Почуття ніколи [redacted] досягає в [redacted] рівня радости, але [redacted] за [redacted] одного з авторів, що писали про нього, «чимсь меншим від радости [redacted] більшим від резиґнації»[31]. Уведенням чуттевого складника до стоїцької філософії, що через свій риґоризм була досі сприйнятлива тільки для вишколеного мудреця, Марк Аврелій відкрив перед нею доступ до ширшого круга людей та наблизив її до хри-

---

[31] 8:604.

[redacted] Не змінюючи нічого в її суті, він дав їй новий мазок і цим зайняв особливе місце в її історії.

Окремої ваги надає «Роздумуванням» їх [redacted] на переломі двох цивілізаційних діб, коли старинний світ [redacted] його [redacted] віруваннями хилився до упадку, а на його руїнах у стражданні [redacted] переслідуваннях народжувався новий світ, [redacted] рушійною [redacted] було християнство. Марк Аврелій і його попередник та надхнен[redacted] у філософії Епіктет своїми основними ідеями прокладали своїм послідовникам, хоч і несвідомо, дорогу до цього [redacted] світу. Їхня філософська думка спаювала своїх визнавців [redacted] цим світом. Характеризують її універсальність, гуманність і космополітизм. Дякуючи цим ознакам, «Роздумування» — на думку одного з біографів Марка Аврелія — то одна [redacted] найбільше християнських книжок, хоч написав її поганин, та одна з наймодерніших книжок, хоч вона становить собою останній своєрідний вислів старовинного грекоримського світу»[32].

Високопробний моральний зміст тієї книжки, що виявляється в її глибокій і щирій людяності, відкрив перед нею двері до християнського світу. Наблизив її до нього трансцендентальний елемент, що творить її ядро. Людина, згідно з «Роздумуваннями», повинна жити у згоді з природою. А досягне вона цієї мети, коли слухатиме свого розуму, що є часткою божества, яке править світом. Інакше кажучи, людина жи[redacted] праведно, коли буде слухняна божеству. Тут [redacted] «Роздумувань» сходилося з наукою Євангелія. Завдяки цьому [redacted] знаходили зацікавлення серед духовенства. Свідчать про те збережені пам'ят[redacted] старовини[33]. Належить сюди лист каппадокійського єпископа [redacted] IX ст. Аретаса до свого митрополита. У ньому [redacted] він «Роздумування», що їх, мабуть, [redacted] адресатові, книжкою, що [redacted] до рідкости. Він [redacted] у своєму коментарі до Люціяна, письменника й софіста з II ст., три рази посилається на

[redacted] 6:19.
33 1:XV-XVI.

«Роздумування». Около 1300-го року константинопільський [redacted] Плянудес склав був антологію різних старинних авторів, де вміщені також виписки з «Роздумувань», що, [redacted] виходить з цього, знаходили собі дорогу і до монашої келії.

Теїстичний світогляд «Роздумувань» і їх контемпляційний характер, що заставляє читача до застанови над собою та [redacted] поліпшенням, робили цю книжку, [redacted] показують це подані вище приклади, почитною лектурою серед духовенства, єдиної освіченої верстви середньовіччя. Обі ці ознаки наближують теж «Роздумування» до славетної з XV ст. книжки монаха Томи Кемпійського «Наслідування Христа», що її вважають шедевром релігійної прози християнського світу та твором, найбільше читаним побіч Біблії. Близькими до себе робить оба твори і їх головна тема — самополіпшення людини. Вона, за «Роздумуваннями», може себе поліпшити, коли житиме згідно з своєю природою, тобто, коли слухатиме [redacted] розуму — тієї божеської частки, що її одержала при народженні. Тоді прийма[redacted] вона охоче все, що приходить від природи світу. Таке життя дасть їй [redacted] з себе самої, гармонію з суспільством і згоду з богами. Вона втішатиметься спокоєм ума, збереже [redacted] божеську частку незаплямованою та, відходячи з життя, віддасть її такою, якою одержала її при народженні.

В «Наслідуваннях Христа» людина може себе вдосконалити, коли [redacted] зразок свого життя вибере Христа та старатиметься Його наслідувати. Пробним [redacted] страждання. Якщо вона [redacted] прикладом Христа зно[redacted] їх терпеливо, піддаючись Волі Творця, то цим здобуде правдивий внутрішній спокій [redacted] землі та відкриє собі дорогу до вічного блаженства по смерті.

Ляїстичне спрямування «Роздумувань» зовсім не перешкоджувало духовенству користуватися ними [redacted] підручником для самовиховання. Така практика не була [redacted] незвичайним, бо відомо, що [redacted] середньовіччі теологія користувалася обильно засобами, запозиченими з філософії, що [redacted] тоді «служан[redacted] теології» («ancilla theologiae»). Згадуваний уже кап-

падокійський епископ Аретас, вражений високопробною мораллю «Роздумувань», що не була подана в обрамуванні християнської фразеології, розгубився був і в листі до [redacted] митрополита [redacted] їх «високообманливою книжкою». Та сильному враженню, що вона зробила [redacted] нього, він [redacted] був у силі опертися і в [redacted] рі до Люціяна називає «Роздумування» «етикою для себе самого».

Вживаний тепер у виданнях заголовок одержав записник імператора пізніше. Його грецький оригінал поряд [redacted] латинським перекладом вперше появився був дру-[redacted] у Цюріху 1558 року заходом Ксиляндра[33*], який рукописові, що обіймав дванадцять книг, дав грецький [redacted]

ΜΑΡΚΟΥ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΤΩΝ ΕΙΣ ΕΑΥΤΟΝ ΒΙΒΛΙΑ ΙΒ

що в українському перекладі звучить: «[Писання] до себе самого Марка Антоніна імператора і філософа. Книг XII». В 1634 р. [redacted] їх англійський переклад Меріка Касобона. В заголовку цього видання вжито, здається, перший раз [redacted] «MEDITATIONS», тобто «Роздумування». З появою «Роздумувань» друком вплив їх вийшов поза межі духовенства. Пізніші видання оригіналу та його перекладів охопили провідні верстви народів европейського Заходу, у формуванні духовости якого, як це вже було згадано вище, відограла ця [redacted] немалу ролю.

«Роздумування» належать до цього роду творів, які, дякуючи вартостям, що їх у собі вміщають, переступають межі часу та [redacted] загальнолюдське значення. Їх автор виступає в [redacted] перед читачем, з ви-[redacted] кількох випадків, у характері звичайної людини. Ця обставина [redacted] щирість, з [redacted] він сповідаєть-[redacted] перед [redacted] совістю, робить цю книжку близь-[redacted] для [redacted] В нього вселяє він подив для себе, захоплює його прикладом своєї правоти [redacted] пориває до наслідування. Але, крім загальнолюдського зву-

---

[redacted] 11:XXVIII.

чання, що робить роздумування імператора сприйнятливими для людей різних країв і різного часу, мають вони в собі складники, цінні для тих, що їм доводиться [redacted] в добах криз. З тієї [redacted] зору «Роздумування» як реакція [redacted] загальний розклад і зіпсуття, що їх спричинив був у Римі часів Марка Авреля добробут і вибуялий [redacted] його ґрунті інтелектуалізм, можуть бути не тільки інтересною, [redacted] й корисною лектурою для сучасного українського читача.

У «Роздумуваннях» трапляються місця, що їх тяжко, [redacted] то [redacted] не [redacted] зрозуміти. Пояснити це [redacted] характером твору [redacted] його призначенням. Записками, з [redacted] він складається, Марк Аврелій підтримував живучість і дієспосібність [redacted] філософських засад, якими унапрямлював і перевіряв свої думки й вчинки. Кожний параграф «Роздумувань» творить сконденсовану форму міркувань [redacted] якусь тему. Обставини, серед [redacted] постали, причинилися до того, що не все, [redacted] було предметом міркувань і в голові Марка Авреля [redacted] зформульоване значення, попало до запису. Деякі [redacted] мають форму зробленого на скору руку начерку для пізнішого опрацювання. У [redacted] слово могло служити авторові відскочнею для цілого потоку думок. Але для читача вони [redacted] зрозумілі. Ця цінна [redacted] носить [redacted] собі сліди военного табору, що був місцем її народження.

Думки, що їх вона містить [redacted] собі, були писані в скупих промежутках часу, вільного від навалу обов'язків. Їх плянове літературне оформлення Марк Аврелій відкладав, мабуть, на спокійніший час, [redacted] поверне до Риму. Але не так судилося. До Риму привезли його прах. «Роздумування» перейшли до потомности у своїй первісній формі. Але в цьому є [redacted] одна перевага: читач знаходить у [redacted] живу, вдумливу [redacted] гуманну постать автора [redacted] обличчям без штучних прикрас.

Джерело неясностей, що виринають при читанні «Роздумувань», до деякої міри зумовлене теж термі-

нологією, що нею свобідно, не турбуючись стислістю, користується Марк Аврелій. Особливо відноситься це до теологічної сторінки його «Роздумувань». Розум, Розум світу, розумовий закон, що править світом, Зевес, володар богів і людей — [redacted] назви, які означають у нього божество, що його він ототожнює [redacted] Розумом (Логосом) світу.

Причину мінливости термінології [redacted] також [redacted] призначенням [redacted] Марк Аврелій робив їх для себе. [redacted] особистому записнику утривалював він у стислій формі свої погляди [redacted] різні справи [redacted] потребі звертався до [redacted] до довідника для пригадки [redacted] за порадою. Терміни, що ними довільно користувався, мали для [redacted] визначений зміст. І це його задовольняло. Але читачеві ця довільність утруднює деколи зрозуміти запис.

«Роздумування» не є щоденником у належному розумінні цього слова, бо немає [redacted] них таких характерних ознак цього жанру, як конкретні випадки, дати, місцевості. Це радше записник філософських міркувань, викликаних випадками дня. Записи, як є підстави припускати, [redacted] були роблені щоденно. Деякі параграфи, хоч поміщені в різних місцях книжки, пов'язані [redacted] собою тематично. Подекуди декілька параграфів, що наступають по собі, пов'язується змістом. Це свідчить, що [redacted] постали у близьких відступах часу, в якому [redacted] питання було предметом міркувань автора. Але [redacted] загальному це збір записів, з [redacted] кожний щодо змісту творить замкнену в собі цілість. Мають [redacted] інтимний характер і [redacted] такому вигляді, [redacted] якому перейшли до потомности, [redacted] були призначені до публікації. Теми їх різні, але ніяка з [redacted] не проникає цілости твору. І тому змісту записника не можна переказати по якійсь одній тематичній лінії. Об'єднує їх розумово-моральна постава автора. Книжка, якщо мати на увазі порушені в ній теми, нагадує розлогу рівнину, вкриту плесами численних озер, [redacted] сонцем, що його в даному випадку творить стоїцька філософія. Поділ твору [redacted] цілком механічний.

Стилістичну форму [redacted] визначило його призначення: він [redacted] допомагати його авторові держати [redacted] життя [redacted] гармонії [redacted] визнаваною філософією. Допильновуючи цього, автор говорить з собою від першої особи про справи чи питання, що перед [redacted] виринають, [redacted] дусі своєї філософії. Але цьому монологові [redacted] записнику відведено відносно небагато місця, бо більшість записів у ньому зроблено [redacted] формі звертання до другої особи. [redacted] її ролі [redacted] себе Марк Аврелій [redacted] людину, громадянина й імператора з усіма своїми хибами та недостатками. Говорить до неї автор «Роздумувань» — визнавець і речник стоїцької філософії. Спокійним і повчальним тоном філософа пригадує він їй принципи, [redacted] й підтримує їх прикладами та спрямовує до неї напімнення, [redacted] до дії, а часом [redacted] догану. Він [redacted] цю людину поліпшити, підтримати, привести до чесноти через здобуття згоди з богами й людьми. Правота його особовости, що іскриться в [redacted] щирих, насичених глибоким змістом, рядках, викликає подив у читача природністю свого вияву.

Філософський [redacted] імператора написаний грецькою мовою. Цей факт віддзеркалює культурну атмосферу імперіяльного Риму. Хоч римська могутність знаходилася тоді в зеніті свого блеску, то грецька культура й мова були серед римської еліти панівним явищем. Мати Марка Аврелія, Доміція, плавно говорила по-грецькому. Сам він свобідно розмовляв цією [redacted] листувався нею із своїм учителем і приятелем Фронтоном. Тому [redacted] грецькій мові «Роздумувань» можна вбачати звичайну дань духові часу, хоч дехто [redacted] дослідників [336] дошукується в тому інших причин. Подібне явище знаходимо в нашій історії [redacted] ської доби, [redacted] то [redacted] тодішня літературна [redacted] бу[redacted] урядовою [redacted] дворі [redacted] князів, що володіли тоді [redacted] землями.

[redacted] поглядах Марка Аврелія зіткнулись [redacted] засадами прийнятої філософії прикмети його особовости. Якщо

---

[336] 4:XXII.

[redacted] вони в гармонії, тоді прикмети його вдачі давали сильну підтримку визнаваним засадам. [redacted] противному разі, імператор, бажаючи зберегти ім'я філософа, мусів ставати до завзятої боротьби з самим собою. [redacted] таких обставинах виходять на яву прикмети його особовости, що дозволяють [redacted] пізнати його [redacted] людину краще, аніж [redacted] іншого з-поміж видатних мужів старовинного світу.

Поблажливість, похідна риса доброї людини, яку зустрічаємо [redacted] «Роздумуваннях», була тією прикметою, що визначувала ставлення імператора до людських слабостей і хиб членів його родини та підвладних. Безприкладної висоти досягла [redacted] була [redacted] випадку [redacted] рала Авідія Кассія, що командував римськими леґіо[redacted] [redacted] Азії. В 175 році він підняв був бунт і проголо[redacted] себе імператором. Марк Аврелій, довідавшись про те, вирушив був з військом, щоб здавити ворохобню. Коли із своїми відділами наближався до Антіохії, осідку збунтованого генерала, офіцери місцевого ґарнізону, щоб скинути [redacted] себе підозру у змові, замордували Кассія і, вийшовши назустріч імператорові, жертвували йому на підносі голову ворохобника. Марк Аврелій в чемній, але рішучій формі відмовився прийняти цей дарунок. Він жалів, що йому не судилося застати Кассія живим і дарувати йому провину[34].

З природи вразливий, [redacted] зносив кривавих сцен, видовищем [redacted] були змагання ґлядіяторів. Появлявся на [redacted] під [redacted] звичаю, встановленого попередніми імператорами. Але тоді, [redacted] [redacted] сцені кипіла боротьба, він, підкреслюючи своє незаінтересовання нею, переглядав своє листування[35].

Маркові Аврелієві довелося [redacted] [redacted] діяти в добі зустрічі старовинного світу з [redacted] поглядом [redacted] життя, що його приносило християнство. Зудар давнього світогляду з [redacted] ідеями порушував уклад цілої

[34] 2:104; 5:159.
[redacted] 5:197.

життєвої системи. Староримська релігія [redacted] ідейну [redacted] моральну підвалину Римської імперії. Серед її громадян поява християнства була чимсь [redacted] Відкидаючи давні римські погляди на життя, ставило воно [redacted] їхньому місці свої принципи. Цим влучало [redacted] центральну точку головного в'язання цілої державної будівлі, [redacted] до себе підозріння загалу Римська провідна верства відкидала нову науку, бо бачила в ній загрозу для існуючої соціяльно-політичної структури [redacted] небезпеку для [redacted] існування римської держави. Широкі народні маси, прив'язані до своїх давніх вірувань, емоційно відгороджувалися від християнства. Коли [redacted] державний провід прищепив був їм погляд, що [redacted] загрожує існуванню держави та способові життя, до [redacted] були привикли, то вони загорілися ненавистю до нової науки. Римський загал почав уважати християнство злісним протидержавним рухом. Його визнавці знайшлися поза законом. Почалися жорстокі переслідування, хвилі яких то підносилися, то опадали.

В такому положенні поширення християнства натрапляло [redacted] неподоланні трудноці. Та, не зважаючи на те, кількість його визнавців росла. І тоді як Марк Аврелій вступив на престіл, організовані християнські громади були [redacted] розсіяні по різних провінціях Римської імперії. Він, коли брати до уваги його філософію [redacted] вдачу, мав дані стати [redacted] історії християнства Константином. Перша зустріч з християнами під час війни з квадами зробила була корисне враження [redacted] нього. Одного разу християни, що служили в [redacted] званому «Громовому Легіоні»[36], чудом врятували були його з небезпечного оточення та неминучої загибелі. Під враженням цього випадку Марк Аврелій [redacted] був до сенату в Римі листа, [redacted] якому [redacted] тільки приписував воякам-християнам свій рятунок з-поміж квадів, [redacted] також наказував суворо карати тих, що робили доноси проти християн. Однак сенат [redacted] вороги християн знищили цей лист, щоб [redacted] дати християн-

---

[redacted] 2:108.

ству підтримки імператорського авторитету[37]. Є [redacted] до припущення, що Марк Аврелій [redacted] був ознайомлений з Другою Апологією св. Юстина, який пише в ній про видатні подібності між стоїцизмом і християнством; між християнським Логосом-Словом із вступу до Євангелії [redacted] Івана і стоїцьким Логосом, розумовим принципом, що править світом[38]. Це, може, заставило б було імператора-філософа дивитися на хри-[redacted] інакше. Існували, [redacted] бачимо, дані, що відкривали перед християнами можливість здобути свободу [redacted] своєї віри. Та, на жаль, сталося інакше.

Підозріння до християнства, підсилене політичним проводом, не давало римському загалові спокою. За християнами слідили та прислухувалися уважно до кожного їх слова. На такому ґрунті виростали неймовірні й сваві́льні вигадки, що їх передавано [redacted] уст до уст як стверджені факти. Християни сходилися потайки вночі на Богослуження, в яких брали участь особи обох полів. Це дало привід до пліток, що вони, мовляв, уладжують ночами оргії. Із слів Тайної Вечері створено було вигадку, [redacted] християни живляться людським тілом. Загал, необізнаний із суттю християнства, почав уважати його визнавців морально розложеною сектою, що [redacted] своєму звиродні́нні скотилася в пропасть людоїдства[39].

Такі вістки [redacted] формі нібито стверджених фактів дійшли до відома імператора. Створилася незвичайно складна ситуація, [redacted] якій ворожнеча до християнства, фанатична відданість йому його визнавців [redacted] державний інтерес Риму сплелися в якомусь нерозв'язному трагічному вузлі суперечностей. Марк Аврелій, що був вихованцем стоїцизму та його практиком у житті, не піддавався почуттю ненависти. Але [redacted] римський патріот [redacted] володар держави, що ніс відповідальність за її долю, [redacted] своїм обов'язком запобігти злу. У гли-

37 3:11.
[redacted] 7:207.
39 2:111.

бокому переконанні, що служить добрій справі, видав розпорядок, що [redacted] спинити розвиток християнства [redacted] усунути його. Обвинувачений у приналежності до християнства [redacted] перед римським урядовцем відректися своєї віри та підтвердити це принесенням жертви римським богам. У випадку відмови виконати ці умови, присуджувано його до страти через відрубання [redacted] голови. Насправді це було [redacted] розпорядку, що його давніше [redacted] був Траян[40].

Хвилі жорстокого переслідування християн знову розлилися були тоді по широких просторах Римської імперії. Серед численних мучеників, що жертвою жит[redacted] засвідчили вірність своїй вірі, згинув тоді [redacted] Полікарп у Смирні (Мала Азія), єпископ Потин [redacted] Ліоні (Галія) і св. Юстин, невтомний [redacted] безстрашний оборонець християнства, [redacted] Римі. Згаданий вище розпорядок, скроплений мученицькою кров'ю багатьох християн, поклав в історії [redacted] Марка Аврелія клеймо жорстокого переслідувача. Цей погляд [redacted] зовсім вірний, бо влада імператора була в багатьох випадках обме[redacted] компетенціями сенату, конституцією та прецеденсами його попередників[41]. До цього треба [redacted] ще додати ворожнечу до християнства римського загалу, якого опінії він [redacted] міг легковажити. Хоч ці обставини, а передусім його переконання, що поступає добре, значно відтяжують його від обвинувачення, вкладеного [redacted] нього історією, то все таки не в силі звільнити його зовсім від [redacted] та очистити його імени від плями.

На тлі такого збігу обставин виринає питання: чи Марк Аврелій міг поступити інакше? — Суті християнства не знав. Дивився [redacted] нього [redacted] римської провідної верстви, для якої християни були здеправова[redacted] сектою, що розкладала суспільство [redacted] загрожувала існуванню Римської імперії. У своєму призначенні на імператора бачив він волю божества, що поставило його на сторожі держави. Цій державі загрожувало

---

40 3:19-20.

41 3:22.

християнство, розцінюване ним як зло. Опинився в зачарованому колі, накресленому довкруги [redacted] обставинами [redacted] світоглядом. У створеній [redacted] туації не знаходив альтернативи [redacted] виборі дії. Детермінізм обставин завис [redacted] ним вироком невідкличного фатуму. Щоб рятувати державу і цим [redacted] обов'язок, що [redacted] вложило божество, видав він християнству смертний присуд у глибокому переконанні, що діє правильно. Поступити інакше, як він це зробип, [redacted] в даних обставинах поза [redacted] його спроможности. Але перед обличчям вищої справедли[redacted] відповідальність не [redacted] і [redacted] мимовільно вчи[redacted] зло. Тільки через [redacted] пам'ять Марка Аврелія в історії [redacted] може звільнитися від клейма жорстокого переслідувача християн. Думка Платона, що [redacted] душа мимовільно позбавлена правди», знайшла [redacted] його особі [redacted] невблаганне ствердження.

Усю складність його становища розуміли провідники тріюмфуючого християнства IV і V століття. Во[redacted] висловлювалися про [redacted] з великою поміркованістю. Його філософські погляди порівнювали з [redacted] укою Євангелії та не [redacted] навіть [redacted] його добрим володарем. Жаліли тільки, що не осінила його християнська ласка[42]. Їхнє ставлення до нього ілюструють промовисто слова св. Августина: «Коби нам більше таких християн, як цей поганин».

Свій життевий [redacted] закінчив Марк Аврелій 17-го березня 180 року у Віндобоні над Дунаєм, де розташований сучасний Відень. Записник, що його по собі залишив, належить до [redacted] книжок, що, дякуючи своїм будівним складникам, долають час і простір [redacted] завжди актуальні [redacted] корисні зерном [redacted] у собі ідей. Його «Роздумування» — то цінний пам'ятник доброї волі [redacted] шляхетного [redacted] наполегливого змагу людини до [redacted]обра. Оба ці первні притягали [redacted] притягатимуть до цієї книжки увагу людських умів, що серед [redacted]

[42] 5:234.

протиріч [redacted] знайти мету існування [redacted] заспо-[redacted] Вони зосереджували на особі імператора-філософа увагу [redacted] пошану широких кругів римського суспільства, що [redacted] смерті щиро його обожало.

У Римі здвигнено було на його честь високу колюмну, що збереглася там досі [redacted] Піяцца Кольонна. На ній височіла колись статуя імператора. Але під час історичних бур, що прокочувалися над Вічним Містом, вона серед невідомих обставин зникла, а її місце зайняла статуя св. апостола Павла, поставлена [redacted] у XVI ст. за [redacted] Сикста V. Вона символізує перемогу [redacted] християнського світу над старинним поганським, до якого [redacted] і Марк Аврелій, що, зма-[redacted] мужно [redacted] протиріччями свого часу, своєю філософською думкою линув несвідомо цьому новому світові назустріч.

Омелян Омецінський

ЛІТЕРАТУРА

Пояснення [redacted]

У посиланнях до «Роздумувань», напр. IV:5, перше число, подане римською цифрою, [redacted] їх книгу, [redacted] друге по двокрапці — параграф даної книги. В усіх інших випадках перше число показує книжку, названу під [redacted] у ЛІТЕРАТУРІ, [redacted] друге по двокрапці — [redacted] сторінку. Останнє [redacted] бути [redacted] арабською або римською цифрою, напр., 2:31 або 2:X. [redacted] обох [redacted] падках ідеться про книжку, подану в ЛІТЕРАТУРІ під [redacted] 2, [redacted] в першому прикладі друге число показує сторінку 31, [redacted] в другому стор. X. — У посиланнях до Епіктетового »Енхейридіону» [redacted] двокрапці вказує параграф.

1. [redacted] Communings with [redacted] of Marcus Aurelius Antoninus Emperor of Rome. Together with [redacted] speeches and sayings. A revised [redacted] and translations into English by C. R. Haines, M. A., F. S. A., London—New York, 1924.

[redacted] Farrar, Rev. [redacted] W., [redacted] Aurelius. From «Seekers

after God». The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus. Translated by George Long, [redacted] A., [redacted] York, 1925.

3. Bibliographical [redacted] Aurelius Antoninus by the Translator. The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus. Translated by George Long, [redacted] A., New York, [redacted]

4. Puech, Aimé, Membre de l'Institut. Préface. Marc-Aurèle. Penseés. Text établi et traduit par A. I. Trannoy. Quatrième tirage. Société d'Edition «Les [redacted] Lettres». Paris, 1964.

5. Romains, Jules, de l'Academie française. Marc-Aurèle [redacted] l'Empereur de bonne volonté. Flamarion, Paris, [redacted]

6. Farquharson, A. S. L. [redacted] Aurelius. [redacted] life [redacted] world. Edited D. A. Rees. New York, 1951.

7. Birley, Antony. Marcus Aurelius. Boston - Toronto, 1966.

8. Arnold, Matthew. An Essay [redacted] Marcus Aurelius. The Stoic and Epicurean philosophers. The complete extant writings of Epicurus, Epictetus, Lucretius, Marcus Aurelius. [redacted] by J. Oates. New York, 1940.

9. Епіктет. Енхейридіон. Переклад і вступну статтю зладив Омелян Омецінський. Видавництво Юліяна Середяка. Буенос-Айрес, 1976.

10. The Story of Philosophy. The Lives [redacted] Opinions of Greater Philosophers by [redacted] Durant. The Pocket Library. New York, N. Y. 1957.

11, *ΜΑΡΚΟΥ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΤΑ ΕΙΣ ΕΑΥΤΟΝ*.

The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus. [redacted] with Translation and Commentary by A. S. L. Farquharson. Volume I. Text and Translation. Oxford, [redacted] Clarendon Press, [redacted]

КНИГА І

1. Від [redacted] діда Веруса я [redacted] добрих обичаїв і керування своєю вдачею.

2. Повага [redacted] пам'ять мого батька дали мені скромність і мужню вдачу.

3. Від своєї матері я [redacted] побожности, добродійности та повздержливости [redacted] тільки у [redacted] вчинках, [redacted] навіть у [redacted] думках; [redacted] далі простоти у способі життя, що було далеке від звичок багатих людей.

4. Від [redacted] прадіда [redacted] навчився, щоб [redacted] ходити [redacted] публічних шкіл, але мати добрих учителів дома [redacted] розуміти, що на такі речі людина повинна витрачати щедро.

5. Від свого ґувернера [redacted] навчився у [redacted] у цирку [redacted] бути прихильником ні зеленої, ні голубої команди; а в боротьбі ґлядіяторів не ставити себе ні по стороні Пармулярія, ні Скутарія. Від нього я навчився теж витривалости у праці, мало бажати, працювати власними руками, не втручуватися у справи інших і не бути податливим до слухання наклепів.

6. Від Діоґнета [redacted] навчився [redacted] займатися дрібницями [redacted] не йняти віри чудодіям і жонґлерам про за[redacted] й [redacted] демонів і [redacted] подібні речі; [redacted] вирощувати страху перед боротьбою ані [redacted] відда[redacted] пристрасно [redacted] речам; [redacted] свободу слова, познайомитися [redacted] філософією; слухати спершу Бакхія, [redacted] потім Тандазіса [redacted] Марціяна; писати діялоги [redacted] юності; бажав дощаного ліжка та шкіри [redacted] подібних речей, що [redacted] до грецької дисципліни.

7. Від Рустіка [redacted] набрався враження, що моя вдача вимагає поліпшення [redacted] дисципліни. Від нього я навчився [redacted] збиватися на бездоріжжя софістичного змагу, не писати [redacted] спекулятивні теми, [redacted] виголошувати напучувальних промов, не показувати себе як людини, що практикує дисципліну або робить мило-

серднi дiла на показ. Вiн [redacted] здержуватися вiд реторики, поезiї, мистецької прози; не ходити в мешканнi в надвiрному одязi та [redacted] робити iнших подiбних речей; писати свої [redacted] просто, [redacted] лист, що його писав Рустiк [redacted] Сiнуесси до моєї матерi; до тих, що образили мене словами або несправедливо мiркували про мене, ставитися спокiйно та миритися з ни[redacted] негайно, як тiльки [redacted] готовiсть до замирення; [redacted] уважно та [redacted] задовольнятися поверховним зрозумiнням книжки; не погоджуватися нашвидку з тими, що говорять забагато. Я завдячую йому своє ознайомлення з розмовами Епiктета, що їх вiн був дав менi iз своєї книгозбiрнi.

8. Вiд Аполлонiя я навчився свободи волi та невiдхильної стiйкости щодо мети; навчився, навiть на хвилину, не дивитися на нiщо iнше, тiльки [redacted] розум; бути завжди таким [redacted] у гострому болю, при нагодi втрати дитини та в довгiй недузi; бачити [redacted] живому прикладi, що та [redacted] людина може бути найбiльше тверда [redacted] податлива [redacted] не дразлива [redacted] подаваннi свого навчання; бачити перед своїми очима мужа, що ясно дивився [redacted] свiй досвiд i майстернiсть у викладаннi фiлософських принципiв як на найменшу свою заслугу; i вiд нього я навчився, [redacted] приймати вiд приятелiв послуги, [redacted] будучи [redacted] анi приниженим, анi [redacted] дозволяючи їм пройти непомiтно.

9. Вiд Секста [redacted] навчився доброзичливої вдачi; прикладу родини, керованої по-батькiвському; розумiти думку, [redacted] жити згiдно [redacted] природою; збагнути серйознiсть без манiрности; пiклуватися дбайливо iнтересами приятелiв; бути вибачливим для неукiв i тих, що творять собi погляди без застанови. Вiн мав силу швидко пристосуватися до всього, [redacted] що приставання [redacted] було приємнiше вiд усякої пiдлесливости. А одчасно його дуже шанували тi, що дружили [redacted] мав здiбнiсть вiдкривати [redacted] приводити до ладу [redacted] iнтелiґентний та методичний спосiб принципи, потрiбнi до життя. Вiн нiколи [redacted] виявляв гнiву анi нiякої iншої пристрасти, [redacted] був зовсiм вiльний вiд пристрасти

і [redacted] люблячий. Він міг [redacted] схвалення без галасливого показу та мав [redacted] знання, яким не чванився.

10. Від граматика Олександра я [redacted] утриму[redacted] від дріб'язкової критики та [redacted] в докірливий спосіб тих, що вимовили якийсь грубий, граматично неправильний [redacted] такий вислів, що дивно звучав; але [redacted] справжній вислів, що його треба було вжити, у вигляді відповіді, твердження або [redacted] про саму річ, [redacted] про слово, [redacted] в вигляді якогонебудь іншого натяку.

11. Від Фронтона я навчився спостерігати, що це [redacted] завист, дволичність [redacted] лицемірство в тирана, [redacted] розуміти, що звичайно [redacted] з-посеред нас, що звуться патриціями, бракує батьківської любови.

12. Від плятоніка Олександра [redacted] навчився не говорити часто й без потреби кожному або й писати в листі, що [redacted] маю вільного часу, [redacted] не виправдувати постійно [redacted] негайними [redacted] занедбання обов'язків, що їх накладає [redacted] відношення до тих, з якими живемо.

13. Від Катуля я навчився не бути байдужим, коли приятель критикує, якщо б він навіть критикував безосновно, але старатися повернути його до природного настрою; бути схильним говорити добре про вчителів, [redacted] говорили про Домітія й Атенодота; [redacted] щиро любити своїх дітей.

14. Від мого брата Севера [redacted] навчився любити [redacted] рідню, правду [redacted] справедливість. За його посередниц[redacted] пізнав Тразеу, Гельвідія, Катона, Діона та Брута. Від нього [redacted] сприйняв ідею держави, [redacted] якій існує те саме право для всіх; держави, кермованої з турботою про рівні права [redacted] однакову свободу слова, [redacted] ідею королівської влади, що береже найбільше з усього свободу тих, [redacted] володіє. Я [redacted] від нього [redacted] послідовности та неухильної стійкости у своїй пошані для філософії; охоти робити добро, радо давати іншим, [redacted] добрі надії та вірити, що мої друзі люблять [redacted] помічав, що він не затаю-

вав своїх поглядів щодо тих, яких він засуджував, [redacted] що його приятелі не потребували догадуватися, чого він бажає, а чого [redacted] бажає, [redacted] це було зовсім ясне.

15. Від Максіма [redacted] [redacted] самовладання [redacted] того, щоб ніщо [redacted] ставило мене осторонь. Я [redacted] від [redacted] бадьорости в усіх обставинах, так само [redacted] і [redacted] довгій недузі; належної домішки до моральної поста[redacted] солодкости й поваги [redacted] роблення без нарікання того, що [redacted] переді мною. [redacted] завважив, що кожний вірив, що він думав те, що говорив, [redacted] що ні в чому, що робив, [redacted] [redacted] [redacted] наміру. Він ніколи [redacted] виявляв здивування та захоплення, ніколи не поспішав, ніколи не відкладав зроблення чогось; не був збентежений і пригнічений; ніколи [redacted] сміявся, щоб приховати своє роздратування, ані, з другого боку, не був ніколи пристрасний і підозріливий. Звик був робити милосердні діла, готовий був прощати та був вільний від брехні. Своєю [redacted] виглядав він швид[redacted] на людину, що її не можна відвернути від добра, як на людину, що була поліпшена. Я завважив також, що ніхто не міг думати, що Максім [redacted] його або насмілювався вважати себе кращим.

16. У своєму батькові[1] я завважив був лагідність вдачі та незмінність рішення у справах, що їх він після належного обміркування вирішив; ніякої пихи [redacted] [redacted] речах, що їх люди [redacted] почестями; любов праці й витривалість; охоту прислухуватися до тих, що могли порадити щось для загального добра; невідхильну міць у даванні кожному відповідно до заслуг; знання, набуте з досвіду при нагодах, що мали місце в наслідок енергійного вчинку [redacted] прощення. Я завважив, що він переміг був пристрасть до хлопців; що він [redacted] [redacted] себе більшим [redacted] [redacted] іншого громадянина; він звільнив був своїх приятелів від обов'язку вечеряти [redacted] ним [redacted] з необхідности супроводити його, [redacted] їхав заграницю, [redacted] ті, що не [redacted] су-

[1] Цісар Антонін Пій, що його адоптував.

проводити його через оправдані обставини, завжди ба[redacted] його [redacted] [redacted] [redacted] завважив [redacted] його [redacted] ку входити в дослідження всіх розглядaних справ, йо[redacted] витривалість і те, що він ніколи [redacted] припиняв [redacted] дослідження, задовольняючись явищами, що зразу самі накидаються; його замилування перебувати [redacted] приятелями, [redacted] томитися їхньою приявністю та не бути пересадним у своїй прихильності. Я помічав, що при [redacted] обставинах він був задоволений і бадьорий; що передбачав справи далеко [redacted] [redacted] заходів проти най[redacted] речей без [redacted] показу; що спинював негайно [redacted] [redacted] всяку підлесливість; що був пильний щодо справ, необхідних для управління імперією; що був добрим завідувачем витрат і терпеливо [redacted] докори, що їх йому робили за таку поведінку; що не був забобонний у відношенні до богів ані не шукав прихильности [redacted] людей дарунками, спробами подобатися їм чи підлещуванням товпі. Але [redacted] усіх справах виявляв урівноваженість [redacted] твердість, [redacted] ніколи якоїсь нечесної думки, вчинку або любови до [redacted] Речей, що сприяють певним життєвим вигодам, [redacted] він без зарозумілости та виправдування себе; так що коли [redacted] їх, то користувався ними без особливого захоплення, а [redacted] [redacted] [redacted] їх, то не бажав їх. Ніхто ніколи не міг сказати про нього, [redacted] він [redacted] софістом, домаш[redacted] хову нешанобливим рабом [redacted] педантом, але кожний признавав, що він зріла, досконала, недосяжна для підлесливости людина, здатна кермувати своїми [redacted] справами та справами інших людей. Крім того, він шанував тих, що були справжніми філософами; [redacted] докоряв тим, що вдавали [redacted] себе філософів, [redacted] проте не легко йшов [redacted] ними. Він був легкий у розмові та приємний без якоїнебудь образливої штучности. Дбав розсудливо про своє здоров'я [redacted] як людина, що дуже прив'язана до [redacted] або не дбає про свій зовнішній вигляд, та все таки не безтурботна, але [redacted] що завдяки його власній запобігливості він дуже рідко потребував лікарської опіки, ліків [redacted] обкладів. Дуже радо уступав без зависти тим, що посідали якусь

особливу здібність, [redacted] красномовність, знання права, обичайности [redacted] чогось подібного; він допомагав їм, щоб кожний міг втішатися [redacted] відповідно до своїх заслуг. Він поступав завжди згідно [redacted] усталеними законами [redacted] своєї країни, [redacted] роблячи з цього [redacted] показу. Не любив зміни [redacted] був стійкий,тому любив перебувати в [redacted] самих місцях і займатися [redacted] справами [redacted] Після нападів болю [redacted] він повертав безпосередньо свіжий і бадьорий до своїх звичайних занять. Мав не багато таємниць, а відносилися [redacted] до публічних справ. Виявляв розсудливість і ощадність [redacted] уладжуванні публічних видовищ, будові публічних будинків, в пожертвах для народу та в подібних справах, бо був мужем, що глядів [redacted] те, що повинно бути зроблене, а [redacted] славу, що її приносять вчинки людини. Він [redacted] купався в невідповідних годинах; не любувався в будові домів; не цікавився, що їсть; не звертав уваги на якість і колір свого одягу та на красу своїх рабів. Його одяг приходив [redacted] Льоріюм. Ми знаємо, [redacted] він поступив із збирачем оплати за переїзд у Тускулюм, що просив його пробачення. І такою була вся його поведінка. Не було в ньому нічого різкого, невблаганного ані нічого, [redacted] б сказати, що доводило [redacted] до потіння. Він досліджував усі справи по кілька разів, так як би [redacted] надмір часу: ясно, точно, бадьоро й послідовно [redacted] До нього [redacted] було [redacted] приложити те, що [redacted] про Сократа, який міг здержатися [redacted] користуватися [redacted] речами, від [redacted] багато людей заслабі, щоб здержатися, та не [redacted] силі ними користуватися без пересади. Але бути досить сильним, щоб знести одне [redacted] бути помірним у другому, це [redacted] людини, що має досконалу [redacted] непереможну душу — таку, яку він [redacted] явив під час недуги Максіма.

17. Богам я зобов'язаний за те, що [redacted] добрих дідів, добрих родичів, добру сестру, добрих учителів, добрих колеґ, добрих кревних і приятелів, майже все добре. Далі, завдячую богам те, що я не допустився образи нікого з них, хоч я [redacted] вдачу, яка, якщо б трапилася була слушна нагода, могла була довести

мене до [redacted] у тому роді. Та дякуючи їхній прихильності, ніколи [redacted] було такого збігу обставин, щоб [redacted] на випробування. Далі дякую богам, що не був довше виховуваний із наложницею мого діда; що я зберіг цвіт своєї [redacted] піддав випробуванню своєї статевої зрілости передчасно, а навіть відложив це; що я підлягав такому володареві й батькові, що міг відняти у мене всяку гордість [redacted] привести [redacted] до зрозуміння, що людина [redacted] в палаті, [redacted] бажаючи ні сторожів, ні виставного одягу, ні смолоскипів, ні статуй, ні ніякого подібного показу; [redacted] що [redacted] людина в силі привести себе дуже близько до вигляду звичайної особи, не [redacted] з цього приводу ні нечеснішою в думці, ні недбалішою в дії відносно справ, що їх треба зробити для загального добра в спосіб, що підходить володареві. Дякую богам, що дали мені такого брата, який своєю моральною поставою був у силі розбудити [redacted] мені сторожкість над собою і який одночасно припав був мені до вподоби [redacted] пошаною та прихильністю; що мої діти не глупі та не спотворені на тілі; [redacted] я не здобув більшої майстерности в реториці, поезії [redacted] інших студіях, що мо[redacted] були б зовсім заволоділи мною, якщо б [redacted] був побачив, що роблю в [redacted] поступ; що я поспішав поста[redacted] тих, що [redacted] виховували, [redacted] почесному становищі, що його вони, [redacted] здавалося, бажали, не відкладаючи їхніх надій, що зроблю це пізніше, тому, що [redacted] були тоді ще молоді; що [redacted] був знайомий з Аппролоніем, Рустіком і Максімом; що [redacted] одержав ясні [redacted] належні уявлення про життя, згідне з природою, і про те, який це рід життя, так що оскільки це залежало від богів, їхніх дарів, допомоги та надхніння, то ніщо [redacted] перешкоджало мені без відкладання жити згідно [redacted] природою, [redacted] ще не оправдую її надій з [redacted]сної вини [redacted] через те, що не додержую напімнень богів та, міг би [redacted] сказати, їхніх прямих настанов; що моє тіло витривало так довго [redacted] такому роді життя; що я ніколи [redacted] діткнувся Бенедикти ані Теодота та, впа[redacted] любовну пристрасть, я видужав; [redacted] хоч [redacted]

[redacted] був у настрої [redacted] Рустіком, то ніколи [redacted] нічого, що давало [redacted] мені підставу каятися; що [redacted] на долю моєї матері [redacted] вмерти молодою, то останні роки [redacted] провела зі мною; що [redacted] разу, коли [redacted] бажав допомогти комусь у його біді [redacted] при іншій нагоді, [redacted] ніколи [redacted] говорив, що [redacted] немає засобів зробити це; що я ніколи [redacted] був змушений одержувати щонебудь від [redacted] другого; що я мав таку покірну, люблячу [redacted] щиру дружину; що [redacted] мав багато добрих учителів для своїх дітей; що ліки проти плювання кров'ю [redacted] запоморочення показували мені [redacted] інші люди[2]...; що [redacted] до філософії, то [redacted] руки якогось софіста; що не витрачав я часу на істориків, [redacted] розв'язував силогізмів та не займався досліджуванням явищ на небесах, бо всі ці речі вимагають допомоги богів і долі.

Серед квадів у Ґрануї.

---

[2] [redacted] тому місці [redacted] пошкоджений.

КНИГА II

1. Починай ранок, говорячи до себе: Мені прийдеться зустріти влізливців, невдячників, зарозумільців, зависників, еґоїстів. Такими [redacted] вони через незнання того, що добре, [redacted] що зле. Але я, який пізнав природу добра, що вона прекрасна, природу зла, що [redacted] огидна, та природу того, що робить зло; що [redacted] споріднена зі [redacted] [redacted] тільки тією самою кров'ю [redacted] насінням, [redacted] що вона приймає участь у тому самому розумові [redacted] [redacted] тій самій частині божества, [redacted] не можу бути ображений кимсь із них, бо ніхто [redacted] [redacted] силі прикріпити до мене того, що гидке, ані я не можу сердитися на мого родича чи ненавидіти його. Бо ми створені для співпраці, як ноги, руки, повіки очей, [redacted] ряди горішніх і долішніх зубів. Отож, виступати один проти одного — це протилежне природі. А діють один проти одного ті, що сердяться на себе [redacted] від себе відвертаються.

2. Чим не було б те, що творить мене, воно — шматок тіла, віддих і керівна частина. Відкинь набік свої книжки. Не розважай себе, цього не [redacted] робити. Але так [redacted] би ти тепер умирав, дивися з погордою на тіло. Воно — це кров, кості, певного роду спліт нервів, жил і артерій. Глянь теж [redacted] віддих, що це [redacted] річ. Це повітря, і то не завжди [redacted] саме, [redacted] кожної хвилини видихуване та знову вдихуване. Третє — то керівна частина. Міркуй так: Ти стара людина. Не дозволь їй довше бути рабом, не давай себе, як [redacted] ріонетка шнурочками, спонукувати до негромадських вчинків, [redacted] будь далі невдоволений [redacted] теперішньою долею ані [redacted] втрачай відваги перед будучністю.

3. Усе, що походить від богів, повне Провидіння. Те, що походить від долі, не є відділене від природи [redacted] не без [redacted] пов'язання з речами, що ними порядкує Провидіння. Звідсіля випливають усі речі. Крім того, є [redacted] необхідність [redacted] те, що корисне для цілого світу, що його частиною являєшся ти. А те, що приносить природа цілости, є добре для кожної ча-

[redacted] природи і для цього, [redacted] підтримує цю природу. Тож світ зберігається так через зміни складників, як і через зміни речей, [redacted] із цих складників. Нехай ці принципи вистачають для тебе і нехай будуть завжди стійкими поглядами. Та відкинь спрагу [redacted] жок, щоб ти міг умерти без плачу, але радісний, вірний та цілим серцем вдячний богам.

4. Пригадай собі, [redacted] довго [redacted] відкидав ці речі, і хоч боги часто [redacted] тобі нагоду, [redacted] не користу- [redacted] Ти мусиш бодай тепер зрозуміти, части- [redacted] світу являєшся, від якого управителя світу випливає твоє існування, і що для тебе [redacted] межа часу, та [redacted] не використаєш його для очищення свого ума від хмар, то він ітиме, як і ти, [redacted] ніколи не вернеться.

5. Кожної хвилини думай стало як римлянин і як муж, щоб робити те, що [redacted] під руками, з досконалою та простою гідністю, з почуттям любови, свобо- [redacted] та справедливости [redacted] давати собі полегшу від усіх інших думок. А даватимеш собі полегшу, коли [redacted] ний вчинок свого життя виконуватимеш так, як би він був останній, відкладаючи набік від наказів розуму всяку недбайливість, пристрасну нехіть, всяке лицемірство, самолюбство [redacted] невдоволення долею, яку тобі дано. Ти побачиш, як мало [redacted] речей, що коли людина вхопиться [redacted] них, то спроможна [redacted] життям, що [redacted] спокої та [redacted] існування богів. Бо боги із свого боку [redacted] вимагатимуть нічого більше від того, хто додержується цих речей.

6. Заподіюй собі зло, заподіюй собі зло, душе [redacted] Та далі [redacted] не матимеш нагоди [redacted] себе. Життя кожної людини самовистачальне. Та [redacted] життя наближається до кінця, а проте твоя душа не шанує себе самої, [redacted] покладає [redacted] щастя в душах інших.

7. Чи зовнішні речі, що спадають [redacted] тебе, бенте- [redacted] тебе? Знайди собі час, щоб навчитися чогось нового й доброго [redacted] перестань крутитися довкола. Але ти мусиш [redacted] уникати того, щоб не дати себе понести [redacted] іншому напрямі. Бо також легкодухами є ті,

що виснажуються [redacted] житті своєю діяльністю, [redacted] проте [redacted] мають предмету, щоб спрямувати до [redacted] кожний рух [redacted] всі свої думки.

8. Рідко хто стає нещасливий, [redacted] на те, що існує [redacted] умі іншого. Але ті, що [redacted] зважають на те, що діється [redacted] їх власних умах, з [redacted] мусять бути нещасливі.

9. Ти завжди [redacted] тямці, [redacted] є природа цілости, [redacted] природа [redacted] її відношення до першої, [redacted] роду [redacted] якого роду цілости [redacted] вона. Та що [redacted] нікого, що перешкоджує тобі завжди робити [redacted] говорити речі, що згідні з природою, що її частиною [redacted]

10. Теофраст у своєму порівнянні злих вчинків, що його міг би хтось зробити згідно з загальноприйнятими серед людей поняттями, каже, [redacted] справжній філософ, що обрáзи, до зроблення яких спонукою було бажання, більше заслуговують на догану, [redacted] обрáзи, зроблені підо впливом гніву. Бо той, що схвильований гнівом, виглядає на такого, що відвернувся від розуму підо впливом болю чи несвідомої спазми. Але той, що його спонукало до обрáзи бажання, будучи переможений розкішшю, виглядає [redacted] деякій мірі більше непогамований та жіночий у своїх обрáзах. Тому справедливо та [redacted] спосіб, гідний філософа, він каже, що обрáза, [redacted] ради приємности, більше заслуговує на догану, [redacted] обрáза, вчинена [redacted] болю. Бо в цілому останній скидається [redacted] особу, що її першу ображено та болем заставлено [redacted] лють. А перший ведений власною спонукою, щоб чинити зло, та йде робити щось з бажання.

11. Тому що існує можливість, що [redacted] відійти [redacted] в цій [redacted] хвилині, впорядкуй відповідно кожний свій [redacted] і думку. Але відійти з-помˊж людей, коли існують боги, [redacted] чимсь, чого треба боятися, бо боги [redacted] втягнуть тебе у зло. А якщо вони [redacted] існують або якщо вони не дбають про людські справи, то [redacted] значення має для мене життя у світі, позбавленім богів і Провидіння? Але в дійсно-

сті [redacted] існують, дбають про людські справи та вложили всі засоби у владу людини, щоб зробити її здатною [redacted] у справжні лиха. А щодо решти, якщо було б якесь зло, то вони подбали б були теж, щоб було в людській силі [redacted] впадати [redacted] нього. Отож, коли щось [redacted] зробити [redacted] гіршою, то [redacted] воно може зробити гіршим людське життя? Коли [redacted] можна уникнути цього знанням, відсутністю [redacted] або силою берегтися цих речей [redacted] виправити їх, то можливо, що природа всесвіту [redacted] доглянула їх. Ані [redacted] можливо, що [redacted] зробила таку велику помилку через недостаток сили [redacted] уміння, щоб добро [redacted] зло [redacted] нерозбірливо доброму та злому. Та певним є, що смерть і життя, честь [redacted] ганьба, біль і приємність трапляються добрим і злим і що вони являються речами, що не роблять нас ні кращими, ні гіршими. Тому вони не є ні добрі, ні злі.

12. Як швидко [redacted] усі речі, у всесвіті — самі речі, а [redacted] часі — і пам'ять про них. Яка є природа спостеріганих речей, зокрема тих, що принаджують приманою розкоші, відстрашують болем або тих, що їх розголошує по світу пароподібна слава. Які вони нічого не варті, гідні погорди, підлі, тлінні та мертві — все те являється частиною розумової здібности, що спостерігає. На додаток поглянути, що це за одні ті, що їх погляди [redacted] голоси творять розголос; що [redacted] смерть [redacted] факт, що [redacted] хто глядить [redacted] неї [redacted] самій собі та абстрактною [redacted] думки розкладає [redacted] їхні частини усі ті речі, що представляються уяві про неї, [redacted] тоді він буде вважати, [redacted] вона ніщо інше, тільки дія природи. А якщо [redacted] лякається дії природи, [redacted] він — дитина. А втім, [redacted] не тільки дія природи, але також [redacted] річ, що сприяє цілям природи. Взяти [redacted] до уваги, як людина наближається до Божества, якою своєю частиною і коли [redacted] частина людини схиляється до того.

13. Ніщо не [redacted] бути більше нещасне, [redacted] людина, що перебігає думкою по всьому довкола, [redacted] ся в позаземських речах, як каже поет, [redacted] дошукуєть-

ся [redacted] здогаду, що має на думці [redacted] ближній, [redacted] розуміючи, що вистачає доглядати демона[1], що його [redacted] [redacted] собі [redacted] щиро його шанувати. А [redacted] демона [redacted] в тому, щоб зберігати його [redacted] від пристрастей, бездумности та невдоволення [redacted] того, що приходить від богів і людей. Бо речі від богів заслуговують [redacted] пошану ради своєї досконалости, [redacted] речі від людей повинні бути для [redacted] [redacted] задля спорідненості; деколи, до певної міри, [redacted] навіть [redacted] у [redacted] жаль, тому що люди [redacted] розуміють того, що добре, а що зле. А ця вада [redacted] [redacted] від тієї, що позбав[redacted] нас [redacted] відрізняти речі білі від чорних.

14. Хоч би ти [redacted] три тисячі або три тисячі рази десять тисяч літ, то все таки пам'ятай, що ніхто не втрачає якогось іншого життя, як те, що його він проживає, ані не проживає [redacted] іншого життя, як те, що його втрачає. Таким чином найдовше та найкорот[redacted] зводиться до цього самого. Бо теперішність є ця сама [redacted] всього, хоч те, що гине, не є те саме; таким чином те, [redacted] втрачається, виявляється тільки хвилиною. Тому людина [redacted] може втратити ані минулого, ані майбутности: бо [redacted] [redacted] хто взяти від неї те, чого вона [redacted] має? Тому мусиш пам'ятати про ці дві речі: перше, що всі речі мають споконвіку подібні форми [redacted] обертаються [redacted] певному циклі, і що [redacted] ніякої ріжниці, [redacted] [redacted] дивиться [redacted] ці самі речі протягом сторіччя, двох [redacted] нескінченного часу; і друге, що той, що [redacted] найдовше, та той, що вмирає найвчасніше, втрачають точно те саме. Бо теперішність — [redacted] [redacted] річ, що її людина [redacted] бути позбавлена, якщо правдою є те, що це єдина річ, що її [redacted] посідає, та що людина не [redacted] втратити якоїсь речі, якщо вона її не посідає.

15. Пам'ятай, що [redacted] — це погляд. Бо те, що сказав цинік Монімус — [redacted] [redacted] А [redacted] [redacted] само — це користування тим, що було сказано, якщо людина

[1] Поняття, що пов'язується з розумом, що його [redacted] [redacted] іки вищим складником у людині.

одержує те, що [redacted] добути з погляду, оскільки він правдивий.

16. Людська душа зневажає себе перш усього, ко[redacted] стає наривом і коли, оскільки це було [redacted] для неї можливе, [redacted] опухом на тілі всесвіту. Бо сердитися на щось, що стається, значить відокремлюватися від природи, [redacted] певній частині якої вміщаються характерні ри[redacted] інших речей. Далі, душа опоганюється, [redacted] відвертається від [redacted] або наближається до нього [redacted] наміром пошкодити, [redacted] це роблять душі тих, що сердяться. Третє, душа опоганюється, коли дозволяє приємності або болеві перемогти себе. Четверте, [redacted] грає [redacted] певну ролю та робить або говорить щось нещиро або брехливо. П'яте — коли вона дозволяє собі на якийсь вчинок або діло, що не [redacted] мети, або робить щось нерозважно без застанови, що воно таке; тоді як належним є, щоб навіть найменші речі робити із спрямуванням до певної мети. А [redacted] розумних створінь — іти за рацією і законом найстаршого міста й держави.

17. Із становища людського [redacted] час — це точка, зміст — у постійній зміні, розуміння тьмяне, склад цілого тіла підлягає гниттю, душа — це вихор, доля тяж[redacted] до вгадання, [redacted] слава — то річ, позбавлена глузду. Щоб [redacted] коротко, все, що належить до тіла — це струмок; все, що [redacted] до душі — це [redacted] і фантазія; [redacted] — [redacted] війна і тимчасове перебування чужинця, а по славі приходить забуття. Що ж [redacted] здат[redacted] вести людину? Єдина річ і тільки [redacted] — філософія. А [redacted] полягає [redacted] тому, щоб держати демона [redacted] середині людини вільним від шаленства [redacted] перешкоди, недосяжним для страждання і приємностей; таким, що [redacted] робить нічого без мети, проте [redacted] по-фальшивому та без облуди; що [redacted] відчуває потреби того, чи хто робить щось [redacted] не робить; а крім того, приймаючи все, що трапляється, та все, [redacted] призначене і що приходить звідти, де воно є, [redacted] звідки походить сама людина; а врешті, очікуючи [redacted] бадьорому настрої на смерть, що являється нічим іншим, як розкладом [redacted] елементи, що

з них складається кожна жива істота. А [redacted] немає небезпеки для самих елементів у безперервній переміні одного елементу [redacted] інший, [redacted] чому [redacted] лякатися люди-[redacted] переміни та розкладу всіх елементів. Бо [redacted] це згід-[redacted] з природою, [redacted] ніщо, що згідне [redacted] природою, не є злом.

Це написано в Карнунтум.

КНИГА III

1. Ми повинні брати до уваги [redacted] тільки те, що на-[redacted] [redacted] щодня наближається до кінця та залишається менша його частина, але ми мусимо врахувати [redacted] іншу обставину, що коли б людина жила довше, то зовсім не є певне, [redacted] зберігатиметься далі задовільна здібність розуміти речі [redacted] здатність до роздумування, що намагається здобути [redacted] божеських і людських справ. Бо коли людина [redacted] западати в старече недоумство, [redacted] потіння, харчування, уява, апетит і інші того роду речі [redacted] будуть занепадати. Але здатність робити себе корисним, стояти [redacted] височині в виконуванні свого обов'язку, ясне відмежування всіх з'явищ і міркування, чи людина не повинна б уже відійти з життя — все це вже пригашене. Тож ми повинні поспішати не тільки тому, [redacted] щодня підходимо ближче до смерти, але також тому, [redacted] поняття речей і їх розуміння припиняється перше.

2. Мусимо теж завважити, що навіть речі, які наступають по речах, створених згідно з природою, мають у собі щось приємне та привабливе. Наприклад, коли печеться хліб, деякі його частини [redacted] поверхні тріскають, і ці частини, [redacted] [redacted] чином є відкриті та мають вид, протилежний до [redacted] пекарського ремесла, є до певної міри гарні та [redacted] якийсь дивний спосіб збуджують бажання [redacted] їди. А знову фіґи, коли вповні дозріють, роззявлюються; дозрілим [redacted] сливкам сама ця обставина, що [redacted] стоять близько до ґниття, надає овочеві особливої принади. І зігнуті додолу [redacted] пшениці, і брови лева, і піна, що точиться з пащі диких кабанів, і численні інші речі — [redacted] їм далеко до того, щоб бути гарними, якщо людина розглядає їх нарізно, то [redacted] таки вони тому, що зв'язані [redacted] речами, що їх створила природа, допома-[redacted] прикрашувати їх та подобатися розумові. Так що [redacted] хто мав би почуття [redacted] глибокий погляд щодо речей, створених у світі, [redacted] ледве [redacted] існує одна з тих,

що з'явилися [redacted] наслідок, яка [redacted] видаватиметься йому, що [redacted] так виставлена, щоб приносити приємність. І таким [redacted] він буде глядіти навіть на справжні роззявлені щелепи диких звірів [redacted] насолодою, [redacted] на щелепи, що їх представили малярі [redacted] скульптори. І в старій жінці та [redacted] старому мужчині він здатний буде бачити якусь зрілість і красу. Він могтиме непорочними [redacted] глядіти [redacted] привабливу чарівність молодих осіб. [redacted] багато подібних речей буде виглядати приємно не для кожного, тільки для того, хто дійсно добре обізнаний з природою та її творами.

3. Гіппократ, вилікувавши багато хворіб, [redacted] захворів і помер. Халдейці передбачали смерть багатьох, а потім спіймала їх доля. Олександер, Помпей і Кай Цезар після того, як часто нищили цілі міста, а в битвах тяли [redacted] кусні десятки тисяч кавалерії та піхоти, нарешті теж покинули життя. Геракліта після багатьох спекуляцій про згоріння світу, заповнила вода та він помер цілий забруднений болотом. Воші знищили Демокрита, інші воші вбили Сократа. Що значить це все? Ти сів [redacted] корабель, відбув подорож, причалюєш до берега; виходь. Якщо дійсно до іншого життя, то там також є боги, навіть там. А якщо до такого стану, де немає вражень, то перестануть мати над тобою владу страждання та приємності, перестанеш бути рабом посудини, що настільки гірша, наскільки те, що її обслуговує, ліпше. Бо одне — це розум і божество, [redacted] друге — це земля і розклад.

4. Не марнуй залишку свого [redacted] думках про інших, [redacted] зв'язуєш своїх думок з [redacted] предметом загальної користи. Ти втрачаєш нагоду зробити щось іншого, коли [redacted] такі думки, [redacted] оці: Що робить [redacted] то людина, чому, що вона говорить, про що [redacted] думає, що затіває [redacted] щонебудь інше [redacted] тому роді — бо вони відводять [redacted] від спостерігання нашої власної керівної сили. Отож з [redacted] своїх думок [redacted] повинні вилучати все, що [redacted] придатне та безцільне, а передусім надто цікаве почуття та злорадність. Людина [redacted] призвичаїти себе думати тільки про

такі речі, щоб могла — [redacted] б хто нагло [redacted] «Про що думаєш тепер?» — з повною одвертістю, безпосередньо відповісти: «Про це або те». Так що [redacted] твоїх слів було [redacted] ясно, що [redacted] [redacted] тобі просте, доброзичливе й таке, [redacted] личить суспільному створінню і такому, що зовсім не любується в пожадливих думках [redacted] змисло-[redacted] втіхах, не має ніякого суперництва, заздрости, підозріння [redacted] чогонебудь іншого такого, за що [redacted] червонів би, коли б мав сказати, що [redacted] [redacted] думці. Бо людина, що [redacted] [redacted] та [redacted] відкладає, щоб бути серед числа найкращих, подібна до жерця [redacted] посланця богів, [redacted] також божества, що засаджене [redacted] ній, яке робить людину такою, що її [redacted] забруднює насолода, не турбує ніякий біль, не доторкає ніяка образа; людиною, що не відчуває нічого злого та є борцем у найшляхетнішій боротьбі, якого не в силі перемогти ніяка пристрасть; якого до глибини закрасила справедливість; який цілою своєю душею приймає все, що трапиться, що призначене йому як його доля; який [redacted] потрібно й ради загального добра [redacted] думає, що інший каже, робить чи думає. Бо тільки те, що належить до нього, становить матеріял для його діяльности. Він стало думає про те, що приділене йому самому з загальної суми речей, виконує свої вчинки чесно та переконаний, що його частка добра. Бо доля, призначе-[redacted] кожній людині, іде разом із нею та провадить її з собою. Він пам'ятає теж, що кожне суспільне створіння — це його родич [redacted] що дбайливість про всіх людей [redacted] згідна [redacted] природою людини; і що людина повинна йти не [redacted] поглядом усіх, тільки за поглядом тих, що за загальним визнанням живуть згідно з природою. А щодо тих, які [redacted] [redacted] живуть, то він завжди пам'ятає, якого роду людьми є вони дома й [redacted] домом, уночі та вдень, хто вони такі та з [redacted] людь-[redacted] ведуть своє непристойне життя. Таким [redacted] він зовсім [redacted] прив'язує [redacted] до похвали, що походить від таких людей, оскільки [redacted] не вдоволені навіть самі собою.

5. Не працюй неохоче або без турботи про загаль-

добро, без належної уважливости або в розсіяності. Не прикрашуй продуманою оздобою своїх думок і не будь людиною багатьох слів або такою, що взяла на себе забагато справ. А далі божество, що існує [redacted] тобі, нехай буде опікуном [redacted] чоловіка — відважного, зрілого, зайнятого політичними справами, римлянина, володаря, що прийняв своє становище [redacted] той, що очікує на сиґнал, який відкликає його з життя, і він готовий йде, [redacted] потребуючи ані присяги, ані ніякого ін- [redacted] людського свідоцтва. Також будь бадьорий та не шукай зовнішньої помочі ані спокою, що їх дають інші. Мужчина мусить держатися прямо сам, а [redacted] шукати для своєї прямої [redacted] підтримки в інших.

6. Якщо [redacted] людському житті знайдеш щось краще, як справедливість, правда, поміркованість, мужність — словом щось краще, як задоволення свого власного ума в речах, що їх він [redacted] тобі робити згідно із здоровим глуздом і в обставинах, призначених тобі без твого власного вибору; коли, кажу, ти знайдеш щось краще, як це, то звернися до нього цілою [redacted] душею та втішайся, що те, що ти знайшов, є найкраще. А коли виявиться, [redacted] ніщо не [redacted] краще від божества, засадженого в тобі, яке підкорило собі всі твої палкі бажання та дбайливо перевіряє всі з'явища і, [redacted] говорив Сократ, відмежувалося від переконувань розуму, підчинилося богам і дбає про людство; коли переконаєшся, що все інше дрібне [redacted] менше варте, то не уступай перед нічим іншим, бо якщо раз відклонишся з дороги та [redacted] до цього, [redacted] будеш далі [redacted] силі без роздратованости дати перевагу тій речі, що являється твоїм справжнім посіданням і твоєю власністю. Це [redacted] правильно, щоб щонебудь інше, [redacted] наприклад, звеличування іншими, сила чи задоволення насолодою могло ставати до змагу з тим, що розумово, політично або практично добре. Усі ці речі, навіть коли здається, що вони пристосовуються до кращих речей, негайно одержують перевагу та поривають нас. А ти, кажу, вибирай просто [redacted] спокійно те, що краще.

— Але краще те, що корисне.

— Ну, якщо воно краще для тебе [redacted] розумного створіння, то держися його. Але якщо воно корисне для тебе як звіряти, то скажи так і обстоюй [redacted] думку без зарозумілости. Тільки будь обережний, щоб зробити розслідування вірною методою.

7. Ніколи не вважай корисним для себе чогось, що може [redacted] тебе зламати обіцянку, втратити самопошану, ненавидіти, підозрівати, [redacted] когонебудь, грати ролю лицеміра, бажати чогось, що потребує стін і завіс; бо той, що вище всього іншого поста[redacted] тямучість і [redacted] демона та пошану до його досконалости, не грає трагічної ролі, не стогне, не відчуватиме ані потреби самоти, ані великого товариства і, що головне, житиме ані не ганяючись за смертю, ані не втікаючи перед нею. А про те, чи його душа замкнена буде довше чи коротше в тілі, він зовсім не дбає, бо навіть якби він мусів відійти негайно, він піде охоче, так як би йшов робити щось іншого, що [redacted] зробити з пристойністю та до ладу, дбаючи ціле життя тільки про те, щоб його думки не відверталися від чогось, що [redacted] до розумного створіння та члена громадської спільноти.

8. [redacted] умі того, що цнотливий і чистий, [redacted] знайдеш нічого зіпсованого, ніякої нечистоти ані ніякої зарубцьованої рани. Ані його життя не стає незавершеним, [redacted] несподівано захопить його доля, [redacted] можна б ска[redacted] про актора, що [redacted] сцену перед закінченням і завершенням драми. Крім того, [redacted] в ньому нічого рабського, удаваного, нічого занадто зв'язаного [redacted] іншими речами ані [redacted] відділеного від інших речей, нічого вартого догани ані нічого, що шукає сховку.

9. Шануй цю здібність, [redacted] творить погляди. Від цієї здібности залежить повністю те, [redacted] у твоїй керівній частині існуватиме якийсь погляд, суперечний з природою [redacted] устроєм розумної істоти. Ця здібність [redacted] свободу від квапливої думки, приязнь до людей [redacted] слухняність [redacted] богів.

10. Тож відкидаючи всі речі, держися тільки тих, що їх небагато. А крім того, пам'ятай, що [redacted] лю-

[redacted] [redacted] тільки [redacted] теперішньому часі, що являється однією неподільною точкою, [redacted] що решта її [redacted] або належить до минулого, або [redacted] [redacted] [redacted] Отже короткий той час, що його проживає людина, та малий куток на землі, в якому [redacted] живе; і коротка теж [redacted] найдовша посмертна слава та навіть вона продовжується низкою мізерних істот, що дуже скоро помруть і що навіть [redacted] розуміють самі себе, а тим [redacted] [redacted] того, що давно помер.

11. До допоміжних засобів, згаданих уже, дозволь мені додати ще один. Створи собі [redacted] або опис речі, що з'явилася перед тобою, так щоб ясно зрозуміти, якого роду є ця річ у своїй суті, в своїй наготі, [redacted] своїй завершеній повноті [redacted] скажи собі її властиву назву [redacted] назви речей, з яких вона зложена та на які розложиться. Бо ніщо не є [redacted] продуктивне для піднесення ума, як те, щоб досліджувати методично [redacted] вірно кожний предмет, [redacted] його ставить перед тобою життя; завжди глядіти [redacted] речі так, щоб збагнути одночасно, що [redacted] за світ, яку функцію [redacted] річ виконує [redacted] ньому, яку вартість має все у відношенні до цілости, а яку у відношенні до людини, що являється громадянином найбільшої держави, у відношенні до якої інші держави подібні на родини; чим є кожна річ, з [redacted] [redacted] зложена, як довго [redacted] тривати ця річ, що робить на [redacted] враження, та яка [redacted] [redacted] мені потрібна у відношенні [redacted] неї, [redacted] [redacted] шляхетність, мужність, правда, вірність, простота, задоволення [redacted] спокій. Тому при кожній нагоді людина повинна сказати: це приходить від Бога; це згідне з призначенням і з суканням нитки, що її пряде доля, такий збіг обставин і випадок; а це від одного з тієї самої сім'ї, від родича й компаньйона, але від такого, який не знає, що згідне з природою. А я [redacted] Тому поводжуся у відношенні до [redacted] згідно з природним законом, [redacted] доброзичливістю [redacted] справедливістю. А одночасно [redacted] речах байдужих стараюся встановити вартість кожної.

12. Коли працюєш [redacted] чимсь, що маєш перед со-

бою, ідучи [redacted] правильним мотивом, серйозно, енергій[redacted] [redacted] спокійно, не дозволяючи нікому відвертати своєї уваги, [redacted] держиш свою божеську частину чистою, так [redacted] би [redacted] мусів її повернути негайно; якщо дер[redacted] цього, не сподіваючись нічого, [redacted] боячись нічого, [redacted] вдоволений своєю теперішньою діяльністю, згідною з природою, [redacted] героїчною правдою в кожному слові [redacted] звукові, що його видаєш, то будеш жити ща[redacted] І [redacted] нікого, хто міг би перешкодити цьому.

13. Як лікарі мають завжди напоготові свої інструменти й ножі для випадків, що вимагають їхнього вміння, так ти [redacted] напоготові принципи, щоб розуміти божеські й людські справи та робити кожну, навіть найменшу річ, пам'ятаючи про той зв'язок, що об'єднує разом божеське з людським. Тому також [redacted] зробиш нічого доброго, що стосується до людини, щоб [redacted] одночасно не стояло у співвідношенні з божеськими речами; ані [redacted]

14. Не блукай довше навмання, бо не будеш читати ані власних споминів, ані про вчинки давніх римлян і греків, ані виняткiв із книжок, що їх ти відло[redacted] [redacted] старість. Поспішай до кінця, що стоїть перед тобою та, відкидаючи пусті надії, рятуйся, якщо взагалі дбаєш про себе, доки це лежить у твоїй силі.

15. Люди не розуміють, [redacted] багато [redacted] слова: крадіж, сівба, купівля, зберігання спокою, догляд, що щось треба зробити — бо це виконуване [redacted] очима, [redacted] іншим родом зору.

16. Тіло, душа, розум. До тіла належать почуття, [redacted] душі — смаки, до розуму — принципи. Одержувати враження форм [redacted] допомогою явищ можуть [redacted]віть звірята; підкорятися бажанням можуть дикі звірі і мужі, що перетворилися [redacted] жінок, [redacted] [redacted] Фаляріса чи Нерона; і розум, що веде до речей, які [redacted]даються відповідними, можуть [redacted] [redacted] ті, [redacted] [redacted]вірять у богів, зраджують свою батьківщину та [redacted]рять, [redacted] двері, свої нечестиві діла. Коли [redacted] усе інше спільне [redacted] всіх, [redacted] їх [redacted] назвав, [redacted] [redacted] доброї [redacted] остає те, що для [redacted] притаманне: бути вдово-

[redacted] тим, що трапляється [redacted] ниткою, [redacted] прядеться для неї; не осквернювати божества, що засаджене в її грудях, [redacted] [redacted] турбувати його навалом образів; але зберігати його спокійним, слідкуючи за ним, [redacted] за богом, [redacted] говорячи нічого суперечного з правдою ані [redacted] роблячи нічого супротивного справедливості. І якщо всі [redacted] вірять, що вона веде просте, помірковане [redacted] задоволене життя, вона ані [redacted] гнівається [redacted] них, ані не збочує [redacted] дороги, що веде до кінця життя, що до [redacted] людина [redacted] прийти чиста, спокійна, готова відійти без примусу, зовсім примирена із своєю долею.

КНИГА IV

1. Те, що править усередині, коли воно згідне з природою, [redacted] такого впливу від випадків, які стаються, що [redacted] завжди легко пристосовується до того, що [redacted] й що з'явилося перед ним. Бо воно не вимагає [redacted] матеріялу, але [redacted] до своєї мети, однак при [redacted] умовинах; і [redacted] творить матеріял для себе [redacted] того, що протиставляється йому; як огонь охоплює те, що [redacted] [redacted] нього і чим [redacted] світло було б загашене. Та [redacted] вогонь сильний, він скоро привласнює собі матеріял, який [redacted] [redacted] нього, пожирає його та підноситься вище [redacted] з допомогою цього матеріялу.

2. Не роби нічого без мети ані іншим способом, як той, що згідний з досконалими принципами вміння.

3. Люди шукають [redacted] себе відпочинку, домів у селі, над берегами моря, [redacted] горах. І ти також звик [redacted] бажати цих речей. Але [redacted] повністю ознака найбільше пересічних людей, бо у твоїй силі лежить, де б ти не був, знайти відпочинок у собі самому. Бо людина ніде не [redacted] знайти більше спокою та свободи від клопоту, як у своїй власній душі, зокрема, коли вона [redacted] [redacted] собі такі думки, вгляненням у які вона впроваджує себе негайно [redacted] досконалий спокій. І я тверджу, що спокій — це ніщо інше, [redacted] добре впорядкування ума. Постійно давай собі цей відпочинок і відновлюй себе. Нехай твої принципи будуть короткі й основні, а вони, [redacted] тільки звернешся до них, будуть достатніми, щоб цілком очистити душу [redacted] звільнити тебе від незадоволення речами, до [redacted] повертаєш. Бо [redacted] ти [redacted] задоволений? Злом людей? Пригадай собі цей [redacted] сновок, що розумне створіння існує одно для одного, що терпіння — це [redacted] справедливости та що люди [redacted] роблять зла добровільно; та розваж, [redacted] багато людей уже після взаїмної ворожнечі, підозрінь, ненависти [redacted] боротьби померло та перемінилося в порох; і будь спокійний нарешті.

А може [redacted] не задоволений тим, що тобі призначене від всесвіту? То пригадай собі таку альтернативу: існує провидіння або атоми, випадковий збіг обставин; або пригадай собі арґументи, якими доведено, що світ — це рід політичної спільноти; і будь спокійний нарешті.

А може тілесні речі будуть ще чіплятися тебе. Поміркуй тоді, що розум [redacted] мішається з віддиханням — лагідне воно [redacted] [redacted] — коли він раз поставив себе осторонь і відкрив свою власну силу; думай також про те, що ти чув і [redacted] що погодився від-[redacted] болю і насолоди, [redacted] будь спокійний нарешті.

А [redacted] буде тебе турбувати бажання того, що зветься слава. Подумай, як скоро все забувається, та глянь [redacted] хаос нескінченного часу по обох боках теперішности, [redacted] пустоту оплесків, [redacted] змінливість і відсутність глузду в тих, [redacted] [redacted] претенсії давати схвалення, і на тісноту простору, яким [redacted] обмежене, та будь спокійний нарешті. Бо ціла земля — це точка і [redacted] маленькою дробинкою на ній є твоє житло, і як мало людей у ньому, і що це за люди, що славитимуть тебе.

Тож остається це: Пам'ятай шукати відпочинку [redacted] цій малій власній території, [redacted] передусім [redacted] попадай у збентеження та [redacted] напружуйся, але будь вільний і дивися на речі, [redacted] муж, [redacted] людська істота, як громадянин, [redacted] смертний. Але між речами, завжди [redacted] до вжитку, що [redacted] [redacted] ти [redacted] звертатися, нехай будуть ці дві: Перша, що речі [redacted] [redacted] від-[redacted] до душі, бо вони [redacted] до зовнішнього світу [redacted] [redacted] [redacted] рухомі. А наш неспокій походить тільки [redacted] погляду, що є [redacted] нас, всередині. Друге, що всі ті речі, що їх [redacted] бачиш, змінюються безперервно і далі їх [redacted] буде; і постійно пам'ятай, [redacted] багато [redacted] змін відбулося на твоїх [redacted] Всесвіт — [redacted] перетворення; життя — [redacted] [redacted]

4. Якщо [redacted] розумова частина спільна, [redacted] розум, у відношенні до якого ми [redacted] розумними створіннями, [redacted] спільний. Якщо [redacted] так, [redacted] спільним

також є розум, що наказує нам, що робити й чого не робити; якщо воно так, [redacted] існує також спільний закон; якщо [redacted] так, то ми [redacted] співгромадянами; якщо воно так, то ми [redacted]ої політичної спільноти; якщо воно так, то світ — це до певної міри держава. Бо про яку іншу спільну політичну громаду скаже хто, як про людську породу, що це члени? І звідси, з тієї спільної політичної громади походить [redacted] пізнавальна здібність, здібність роздумування [redacted] здібність до правних норм; або звідки [redacted] походять? Бо [redacted] як моя [redacted] часткою, даною мені [redacted] певної землі; те, що водяне, від іншого складника, [redacted] те, що гаряче й вогняне, з якогось окремого джерела (бо ніщо [redacted] повстає з нічого, як також те, що не існує, не повертається до неіснін-ня), то також розумова частина походить з якогось джерела.

5. Смерть, як і зародження — це таємниця; складення [redacted] цих самих елементів і розкладення на ці самі [redacted] А втім, це не [redacted] річ, що нею мала б соромитися людина, бо вона не суперечна з природою розумового створіння та з підставою нашого устрою.

6. Це природно, що ці речі повинні зробити ці особи, це справа необхідности. І коли хто [redacted] хоче цього, [redacted] він не хоче дозволити фізі, щоб [redacted] сік. Але за всяку ціну пам'ятай, що в дуже короткому часі ви оба, [redacted] і він, помрете і незадовго навіть не залишаться [redacted] ваші імена.

7. Відкинь погляд і [redacted] відкинеш нарікання: «Мені заподіяли шкоду». Відкинь нарікання: «Мені заподіяли шкоду» — і [redacted] відпаде шкода.

8. Те, що [redacted] робить людини гіршою, [redacted] була, не робить гіршим [redacted] її [redacted] приносить їй ні зовнішньої, ні внутрішньої шкоди.

9. Природа того, що є [redacted] корисне, була змушена [redacted] зробити це.

10. Візьми до уваги, [redacted] все, що стається, стається правильно, [redacted] якщо спостерігатимеш старанно, то переконаєшся, що [redacted] воно є. Маю [redacted] думці [redacted] тільки без-

перервність [redacted] речей, але те, що є правильне, [redacted] як би [redacted] було зроблене кимсь, що призначує кожній речі її вартість. Тож спостерігай, [redacted] ти почав. І чого б [redacted] не робив, роби в поєднанні [redacted] тим, щоб бути добрим в такому значенні, [redacted] якому розуміємо, що людина добра. Додержуйся цього в кожному вчинку.

11. Не май такого погляду [redacted] справи, [redacted] той, що чинить тобі зло, ані такого, [redacted] він хоче, щоб ти його мав, але бач їх такими, [redacted] справді є.

12. Людина [redacted] завжди [redacted] напоготові ці два правила: перше, робити тільки те, що рація керівної і законодатної здібности може поручити [redacted] корисне для людей; друге, змінити свій погляд, якщо під ру[redacted] хтось, що наставляє тебе правильно та відвертає тебе від якогось погляду. Але ця зміна погляду мусить походити тільки від певного переконання щодо того, що являється правильне або має загальну користь і т. п., а не тому, що [redacted] здається приємною або приносить славу.

13. Чи ти маєш розум? — Маю. — Чому ж [redacted] користуєшся ним? Бо коли він робить своє діло, то чого іншого ти бажаєш?

14. Ти існуєш, як частина. Ти зникнеш у тому, що тебе створило; [redacted] радше ти повернешся знову в його насінному принципі дорогою перетворення.

15. Багато зерен ладану [redacted] цьому самому вівтарі; одне паде перше, потім [redacted] друге; але в цьому не[redacted] ріжниці.

16. Через десять днів [redacted] будеш здаватися добрим для тих, для [redacted] тепер [redacted] — звіря й мавпа, якщо повернеш до своїх принципів і пошани розуму.

17. Не поводися так, якби ти збирався жити десять тисяч літ. Висить над тобою смерть. [redacted] той час, [redacted] живеш, [redacted] той час, як це у твоїй силі — будь добрий.

18. Як багато клопоту уникає той, що [redacted] дбає, щоб збагнути, що його ближній каже, робить чи думає, а тільки дбає про те, що він сам робить та щоб воно було правильне й чисте; або [redacted] каже Агатон: «Не ди-

виси довкола [redacted] зіпсовану мораль інших, [redacted] біжи просто [redacted] лінії [redacted] відхиляйся від неї».

19. Той, що палко бажає посмертної слави, не бере до уваги, що кожний з тих, що його пам'ятають, незабаром сам помре; а потім [redacted] і ті, що є їхніми нащадками, поки [redacted] погасне ціла пам'ять, [redacted] її передавали люди, що по-глупому захоплюються [redacted] гинуть. Але припустімо, що ті, які будуть пам'ятати, є навіть безсмертні [redacted] що пам'ять буде вічна. То яке це має [redacted] для нас? [redacted] кажу, [redacted] це [redacted] для мертвих, [redacted] — для живих? Бо що це [redacted] хва- [redacted] наскільки [redacted] дійсно не [redacted] якоїсь корисности? Бо тепер ти несвоєчасно відкидаєш дар природи, чіпляючись чогось іншого...

20. Усе, що на якийсь лад гарне, гарне в собі [redacted] кінчиться [redacted] собі й [redacted] має [redacted] частиною себе. Тож річ не стає ані гірша, ані краща від того, що її хвалять. Тверджу це [redacted] про речі, що їх юрба [redacted] ває гарними, наприклад, про речі матеріяльні та твори мистецтва. Те, що дійсно гарне, не потребує нічого; так само як не потребує нічого закон, правда, доброзичливість чи поміркованість. Яка з цих речей є гарна тому, що її хвалять або зіпсована тим, що її ганять? Чи стає така річ, як ізмарагд гіршою, як вона була, [redacted] її [redacted] хвалять? Чи гіршим стає з тієї при- [redacted] золото, [redacted] кість, пурпура, ліра, ножик, цвітка або кущ?

21. Якщо душі продовжують своє існування, то в який спосіб повітря вміщує їх у собі споконвіку? — А [redacted] земля містить у собі тіла тих, що їх поховали віддавна? Бо [redacted] зміна [redacted] тіл по певному триванні, [redacted] довгим воно [redacted] не було, та розкладі їх робить місце іншим мертвим тілам, так само й душі, що переносяться [redacted] повітря, [redacted] певному часі перемінюються, по прийнятті [redacted] насінний розум всесвіту набирають вогняної природи [redacted] в такий спосіб роблять місце новим душам, що приходять [redacted] там. І це є відповідь, що її може дати [redacted] відносно припущення про тривале існування душі. Та [redacted] мусимо думати не

тільки про [redacted] тіл [redacted] похованих, [redacted] й про число створінь, що їх [redacted] щодня поїдаємо, [redacted] про інші створіння. Бо [redacted] їх [redacted] і [redacted] до певної міри знаходять похоронення [redacted] тілах тих, що [redacted] живляться! Та [redacted] те, ця [redacted] приймає їх через переміну їхніх тіл у кров і перетворення [redacted] повітряний і вогняний елемент.

На чому полягає дослідження правди [redacted] цій справі? На розподілі того, що матеріяльне, і того, що є причиною форми — формальне.

22. Не крутися, як вітер, [redacted] в кожній хвилині май пошану до справедливости [redacted] при кожному враженні, що виникає, збережи здібність — розуміти [redacted] знайти вирозуміння.

23. Усе гармонізує зі мною, що гармонізує з тобою, Всесвіте! Ніщо [redacted] є для мене завчасне ані запізніле, що є в належному часі для тебе. Усе є овочем для мене, що приносять твої пори року, Природо! Від тебе всі речі походять, в тобі всі речі перебувають, до тебе всі речі повертають. Поет каже: «Дорога країно Кекропса». А ти не скажеш: «Дорога країно Зевеса?»

24. Не займайся багатьома речами, якщо хочеш бути спокійний, — каже філософ. — Але подумай, чи [redacted] було б краще сказати: Роби те, що потрібне і чого [redacted] розум створіння, що по своїй природі товариський, і [redacted] він того [redacted] Бо спокій приходить [redacted] тільки від того, що робимо добре, але [redacted] від роблення небагатьох речей. Бо найбільша [redacted] того, що [redacted] говоримо та робимо, [redacted] потрібна. Якщо людина відкине це, [redacted] матиме більше дозвілля й мен-[redacted] неспокою. Тому при кожній нагоді людина [redacted] на питати себе: «Чи це не [redacted] з непотрібних речей?» А втім, людина [redacted] відкинути не тільки непотрібні вчинки, [redacted] і непотрібні думки, щоб [redacted] робом [redacted] йшли [redacted] зайві діла.

25. Припадає тобі [redacted] вподоби [redacted] доброї людини? То пробуй [redacted] так, як той, що задоволений своєю пайкою з цілого, задоволений своїми власними справедливими вчинками та доброзичливою вдачею.

26. Чи [redacted] бачив ті речі? Поглянь і на ці. Не турбуйся. Зроби себе втіленням простоти. Робить хтось зло? Воно [redacted] до того, що робить зло. Трапилося тобі щось? Ну що ж, все, що станеться, було від початку приділене й спрямоване до тебе від світу. Словом, [redacted] коротке. Ти мусиш використати теперішню хвилину з допомогою розуму [redacted] справедливости. Будь розсудливий у своєму дозвіллі.

27. Чи всесвіт добре упорядкований, [redacted] це хаос, скинений докупи, то все [redacted] це всесвіт. Та [redacted] може існувати певний порядок у тобі, [redacted] безладдя [redacted] Усьому. І то тоді, [redacted] усі речі розділені, розсіяні [redacted] з'єднані співчуттям.

28. Чорний характер, жіночий характер, упертий характер, плотський, дитячий, звірячий, дурний, фальшивий, підлий, тиранський.

29. Якщо чужинцем для світу є той, що не знає, що у світі існує, то й не меншим чужинцем являється і той, [redacted] не знає, [redacted] в ньому діється. Той — дезертир, хто втікає від громадського розуму; той — сліпець, хто [redacted] очі [redacted] розуміння; той — нуждар, хто потребує іншого й не має від себе самого всіх речей, що корисні для життя. Той — абсцес [redacted] тілі світу, хто відсувається та відділяється від розуму нашої громадської природи через невдоволення речами, що стаються, бо ця [redacted] природа, що творить це, створила [redacted] його: куском, відірваним нарізно від природи, є той, [redacted] відриває свою душу від душі розумних створінь, що [redacted] одна.

30. Один [redacted] філософом без туніки, [redacted] другий — без [redacted] А ось інший наполовину нагий. Не маю хліба, — [redacted] він, — та [redacted] твердо при розумі. І [redacted] добуваю із своєї вчености засобів до життя, [redacted] твердо стою при своєму розумі.

31. Люби вмілість, [redacted] її ти навчився, [redacted] убога вона [redacted] була. І пройди решту свого життя, [redacted] той, що довірив богам цілою своєю душею все, що має, не стаючи ані тираном, ані нічиїм рабом.

32. Глянь, наприклад, на [redacted] Веспасіяна. Поба-

чиш там усі ці речі: [redacted] одружуються, виховують дітей, хворіють, умирають, воюють, бенкетують, подорожують, управляють ріллю, підлещуються, вперто [redacted] зарозумілість, підозрівають, інтриґують, ба[redacted] комусь смерти, скаржаться [redacted] сучасність, кохають, нагромаджують скарби, бажають консульської [redacted] королівської влади. Та [redacted] цих людей зовсім не існує більше. Перенесешся до часів Траяна. Знову те саме. Їхнє [redacted] скінчилося. Подібним способом [redacted] інші [redacted] й цілі народи та подумай, як багато їх після [redacted] зусиль незабаром упало [redacted] розпустилося на основні складники. А головно думай про тих, що їх ти [redacted] знав, як [redacted] клопоталися дрібницями, занедбуючи робити те, що було згідне з їхньою природою, сильно додержуватися цього та мати в цьому задоволення. При цьому треба пригадати, що увага, присвячувана всьому, має свою вартість і відповідність. Бо таким [redacted] не будеш незадоволений, коли прикладатимешся до [redacted] справ [redacted] більше, як треба.

33. Слова, що були колись звичні, тепер застарілі. Так само імена тих, що вславились у давнині, тепер до певної міри застарілі: Камілл, Цесо, Волесус, Леоннат, [redacted] трохи пізніше Сціпіо і Като, потім Авґуст, а далі Гадріян і Антонін. Бо всі речі скоро проминають і остає тільки оповідання, [redacted] згодом покриває їх [redacted] забуття. І це говорю [redacted] про тих, що заблестіли були [redacted] дивним способом. Бо інші, [redacted] тільки віддали свого духа, зникли [redacted] ніхто не говорить про них. А нарешті, що це таке навіть вічна пам'ять? Це — ніщо. А чи існує щось таке, до чого [redacted] повинні прикласти наші серйозні зусилля? Існує. Це є: правильні думки, громадські вчинки, слова, що ніколи [redacted] брешуть, вдача, що охоче прий[redacted] все, що діється, [redacted] необхідне, звичайне і таке, що випливає з принципу та з джерела того самого ґатунку.

34. Охоче віддай себе під опіку Клото, однієї із Доль, дозволяючи [redacted] всукувати свою нитку в будь-які справи, що припадуть їй до вподоби.

35. Усе існує тільки [redacted] день: і те, що пригадує, і те, що пригадуване.

36. Завжди май на увазі, що всі речі стаються через зміну, [redacted] привикай до думки, що природа Всесвіту нічого [redacted] не любить, [redacted] те, щоб зміняти речі, що існують, [redacted] творити нові речі, подібні до [redacted] Бо все, що існує, до певної міри [redacted] насінням того, що буде. То ти думаєш тільки про насіння, що його кинено [redacted] або [redacted] матку. А це дуже спрощене уявлення.

37. Ти незадовго помреш. Але [redacted] ще [redacted] поміркований, ще [redacted] звільнений від неспокою ані від підозріння, що ти пошкоджений зовнішніми речами, ані [redacted] наставлений привітно до інших, ані ще [redacted] покладаєш мудрости тільки в тому, щоб діяти справедливо.

38. Досліджуй керівні принципи людей, зокрема керівні принципи розумних, чого вони уникають, а [redacted] чим ідуть.

39. Те, що є злом для тебе, [redacted] існує [redacted] керівній здібності нікого іншого; ані в якомусь переверненні чи зміні твоєї тілесної поволоки. Де [redacted] воно? Воно в цій твоїй частині, в якій існує сила, що творить погляди про зло. Накажи цій силі, щоб вона не творила таких поглядів, і все буде гаразд. А якщо те, що найближче до неї, кволе тіло, зазнає скалічення, попечення або [redacted] матерією та гнилизною, то, [redacted] це, держи цю частину, [redacted] творить погляди про речі, у спокої, то значить, [redacted] її вважати, що ніщо [redacted] є зле або добре, що може [redacted] однаково злій і добрій людині. Бо те, що [redacted] однаково тому, що жи[redacted] суперечності [redacted] природою, і тому, що живе згідно з природою, не є ані згідне з природою, ані суперечне з природою.

40. Завжди дивися на всесвіт [redacted] на одну живу істоту, що має одну субстанцію та одну душу; і візьми до уваги, [redacted] якому відношенні [redacted] усі речі до одного сприймання — сприймання тієї живої істоти; і [redacted] усі речі діють в одному ритмі; і [redacted] усі речі явля[redacted] співдіючими [redacted] усіх речей, що існу-

ють; зверни [redacted] увагу на безперервність прядіння нитки [redacted] якість витканої матерії.

41. Ти — [redacted] душа, що [redacted] навкруги трупа, — [redacted] був говорити Епіктет.

42. Для речей підлягати змінам — не є злом, і не добре для речей зберігатися завдяки змінам.

43. Час, [redacted] ріка, створена з випадків, що стаються, і то ріка [redacted] рвучкою течією. Як тільки з'явиться [redacted] річ, вона несе її. На її місці з'являється інша річ, яку вона [redacted]

44. Усе, що трапляється, таке звичне [redacted] добре знане, як рожа [redacted] весні [redacted] у літі. Бо такою [redacted] недуга, і смерть, і наклеп, і зрада, і що [redacted] було інше, що зохоплює дурнів або сердить їх.

45. У рядах речей ті, що приходять, є завжди належно достосовані до тих, [redacted] передше відійшли. Бо ці ряди [redacted] є чимсь схожим на саме перелічування окремих речей, що має тільки конечну послідовність, але це правильні сполучення: і так як речі, що існують, уложені разом гармонійно, [redacted] само речі, що виникають, виявляють не тільки послідовність, але [redacted] ну дивну спорідненість.

46. Завжди пам'ятай слова Геракліта, що смерть землі приходить із переміни її у воду, смерть води — [redacted] переміни її в повітря, [redacted] смерть повітря — [redacted] переміни його [redacted] і навідворот. І думай [redacted] про того, що забув, куди [redacted] дорога; і що люди спорять з тим, [redacted] чим вони стоять безперервно у зв'язку — з розумом, що править світом; і що речі, з [redacted] во[redacted] зустрічаються щодня, здаються їм дивними. І візь[redacted] до уваги, що [redacted] не повинні діяти [redacted] говорити так, [redacted] би ми спали, бо навіть у сні [redacted] здається, що ми діємо [redacted] говоримо; і що ми [redacted] повинні, [redacted] діти, що [redacted] від своїх родичів, просто робити й говорити так, [redacted] нас [redacted]

47. Якби якийсь бог [redacted] тобі, що маєш умерти завтра або після завтра, то ти [redacted] прикладав [redacted] великої [redacted] до того, [redacted] це [redacted] третього дня [redacted] завтра, якщо [redacted] не є [redacted] високій мірі нікчемною людиною

— бо ж яка це [redacted] ріжниця? Так [redacted] не вважай [redacted] річчю умерти радше [redacted] стільки роках, скіль-[redacted] міг би вибрати, [redacted] завтра.

48. Постійно думай про те, [redacted] багато померло лікарів, що [redacted] насуплювали свої брови над хворими; і [redacted] багато астрологів, що [redacted] претенсійністю провіщали смерть інших; і [redacted] багато філософів після безконечних викладів про смерть і безсмертність; [redacted] багато героїв, що вбили тисячі; як багато тиранів, що із страхітливим зухвальством уживали своєї влади над життям людей; [redacted] багато міст пропало безслідно, щоб згадати Геліке, Помпеї, Геркулянум [redacted] безчисленні інші. Додай до цього підрахунку всіх, що їх ти знав, одного по однім. Один, поховавши другого, ліг мертвий та інший хоронить його. [redacted] все це в короткому часі На кінець візьми до уваги, які скороминущі та нічого не варті людські справи, і те, що вчора було дрібкою слизу, завтра буде мумією або попелом. Тож пройди цей маленький проміжок часу у згоді з природою [redacted] скінчи свою подорож із задоволенням, так [redacted] спадає дозріла оливка, благословляючи природу, що її видала, та дякуючи дереву, на якому росла.

49. Будь як той мис, об який безперервно розбиваються хвилі, а він стоїть непохитно й приборкує розшалілу [redacted] водну стихію.

— [redacted] нещасний, тому що таке [redacted] на [redacted]

— [redacted] говори так, але кажи: Я щасливий, [redacted] таке сталося мені, бо [redacted] далі вільний від болю, [redacted] розчавлений сучасністю ані [redacted] заляканий майбутністю. Бо [redacted] могло б трапитися кожному. Але не кожний був би далі вільний від страждання в такому випадку. Чому [redacted] тоді перше сприймання є радше нещастям, [redacted] друге — щастям? Невже ж у всіх випадках ти [redacted] людським нещастям те, що [redacted] є відхиленням від людської природи, коли [redacted] не [redacted] суперечне з во-[redacted] людської природи? Чи ж те, що сталося, буде перешкоджати тобі бути справедливим, великодушним, опанованим, розсудливим, забезпеченим проти нерозважних поглядів і брехні; [redacted] воно перешкоджатиме

тобі посідати поміркованість, свободу [redacted] [redacted] інше, від присутности чого людська природа одержує все те, що [redacted] її власне? Пам'ятай теж при кожній нагоді, що веде тебе до роздратування, застосувати цей принцип: що це не [redacted] нещастя, [redacted] що перенести це великодуш[redacted] — [redacted] щастя.

50. Це проста, [redacted] все [redacted] корисна, допомога, якщо йде про погорду смерти, пригадати собі тих, що цупко тримаються [redacted] Що більше виграли вони від тих, що вмерли раніше? Звичайно, [redacted] [redacted] нарешті десь у своїх гробах, Кадиціян, Фабій, Юліян, Лепід [redacted] хтонебудь інший, що [redacted] до [redacted] багатьох, [redacted] потім понесли і їх [redacted] Узагалі проміжок між народженням і смертю — малий. І візьми до уваги, з якими численними клопотами, в товаристві якого рода людей та [redacted] якому кволому тілі той проміжок проходить. Тож не вважай життя чимось, що має якусь вартість. Бо глянь на неосяжність часу, що поза тобою, та [redacted] час, що перед тобою — другу безмежну далечінь. То яка ріжниця в цій нескінчености між тим, що живе три дні, і тим, що живе три покоління.

51. Вдавайся завжди [redacted] короткої методи. Коротка метода природна: у відповідності з цим говори та роби все згідно із здоровим розумом. Бо [redacted] мета звільняє людину від клопоту, боротьби [redacted] вигадливих і претенсійних хвастощів.

КНИГА V

1. Коли вранці не [redacted] піднімаєшся з постелі, хай у тобі буде приявна [redacted] думка: Встаю, щоб виконувати працю людської істоти. Чому ж [redacted] задоволений, коли [redacted] робити речі, для [redacted] існую [redacted] для [redacted] прийшов [redacted] світ? Чи створений був я на те, щоб лежати в постільній білизні [redacted] грітися? — Але це приємніше. — То ти існуєш, щоб розважатися, а не для дії та зусилля? То [redacted] не бачиш [redacted] рослин, малих птахів, мурашок, павуків, бджіл, що працюють разом, щоб привести до ладу свою частинку світу? Ти [redacted] охоче виконуєш працю людської істоти та не поспішаєш робити те, що згідне з твоєю природою? — Але треба також відпочивати. — Так. Природа встановила також межі і [redacted] цього. Вона [redacted] межі для їдження та пиття, а проте ти переступаєш ці межі та виходиш поза те, [redacted] вистачає. Але [redacted] твоїх [redacted] воно не так, [redacted] заходиш так далеко, щоб зробити те, що можеш. Таким [redacted] не любиш себе самого, бо коли б так було, то ти любив би свою природу та її волю. Та ті, що люблять своє ремесло, виснажуються і працюють в ньому немиті [redacted] голодні. А ти цінуєш свою власну природу менше, [redacted] токар [redacted] токарство, [redacted] своє танечне вміння або [redacted] грошолюб цінить свої гроші, чи гонориста людина свою мізерну славу. [redacted] такі люди, [redacted] люблять щось нестямно, [redacted] хочуть ні їсти, ні пити, а тільки думають над удосконаленням речей, що їх люблять. А [redacted] дії, що стосуються суспільства, у твоїх очах підліші [redacted] менше варті, [redacted] твоя праця?

2. Як легко відігнати та усунути [redacted] клопітне або невідповідне враження та негайно знайтися [redacted] ному спокої.

3. Вважай [redacted] слово й кожний вчинок, що згідні [redacted] природою, що вони відповідні для тебе; [redacted] через догану, що виходить від людей [redacted] з їх слів, не відхиляйся від обраної дороги, [redacted] річ

добра, щоб її зробити або сказати, [redacted] не вважай її невартою для себе. Бо ці люди [redacted] свій питомий провідний принцип і свою власну манеру. Ці речі [redacted] стосуються до тебе, йди далі [redacted] своєю власною та загальною природою. А дорога їх обох — одна.

4. Я переходжу крізь речі, що трапляються згідно з природою, [redacted] впаду [redacted] спочину, віддаючи свого духа стихії, [redacted] якої щодня вдихаю його; падаючи [redacted] землю, [redacted] якої мій батько зібрав насіння, [redacted] мати — кров, [redacted] нянька — молоко; [redacted] землю, що довгі роки постачала мені харч і напій; [redacted] мене, коли ступаю по ній [redacted] зловживаю [redacted] для багатьох цілей.

5. Кажеш, що люди [redacted] можуть подивляти гостроти твого розуму. — Хай буде так. Але існує багато інших речей, що про них не можеш сказати: «Природа [redacted] створила мене для них». Тож покажи ці якості, що лежать цілком у твоїй силі: щирість, серйозність, витривалість у праці, відразу до насолоди, задоволення своєю часткою та небагатьома речами, доброзичливість, відвертість, нехіть до надміру, свободу від дріб'язкової великодушности. Чи [redacted] бачиш, [redacted] багато якостей ти в силі виявити негайно, в яких немає виправдання за природну нездатність і невідповідність, а [redacted] таки [redacted] добровільно [redacted] стоїш [redacted] соті? Чи мусиш ремствувати [redacted] те, що природа недостатньо [redacted] тебе, що ти скупий, що підлещуєшся, знаходиш хиби в своєму тілі, стараєшся приподобати людям, вихваляєшся [redacted] хвилюєшся? Ні, клянуся богами: [redacted] міг був віддавна звільнитися від цих речей. А якщо слушно закидають тобі, що ти до деякої міри повільний [redacted] тупий, то [redacted] зайнятися цим, [redacted] занедбувати цього та не любуватися [redacted] тупістю.

6. Один, [redacted] зробить яку послугу іншому, готовий вписувати [redacted] на свій рахунок як зроблену ласку. Інший не робить цього, та [redacted] таки гадає собі, що цей чоловік [redacted] його [redacted] і [redacted] що він зробив. Третій [redacted] певної міри не [redacted] навіть, [redacted] він зробив,

а подібний до винної лози, [redacted] видала виноград та не шукає нічого більше потім, [redacted] видала відповідний овоч. Як кінь, [redacted] біжить; пес, [redacted] висліджує дичину; бджола, коли виробляє мед, — [redacted] і чоловік, [redacted] зробив добре діло, не кличе інших, щоб прийшли [redacted] подивилися, [redacted] переходить до іншого діла, як винна лоза видає далі [redacted] виноград. — Чи [redacted] чоловік бути одним із тих, що до певної міри роблять так, [redacted] звертаючи [redacted] це уваги? — Так. — Але [redacted] спостерігання того, що робить людина — це річ конечна, бо, [redacted] б сказати, це характерна риса суспільного створіння розуміти, що воно працює в суспільний спосіб [redacted] навіть бажати, щоб його [redacted] ньйон також міг це помітити. — Маєш слушність, але ти не зрозумів гаразд, про [redacted] йде річ. І з тієї причини ти станеш одним із тих, що про [redacted] говориз передше, бо навіть їх приводить до помилки [redacted] роду показ розуму. А [redacted] волітимеш розуміти те, про що мовиться, то не бійся, що через [redacted] пропустиш якийсь суспільний [redacted]

7. Молитва атенців: Дорогий Зевесе, зішли, зішли дощ [redacted] зорані атенські поля та рівнини. — Правду кажучи, [redacted] не повинні взагалі молитися або повинні молитися [redacted] цей простий і шляхетний спосіб.

8. Як [redacted] повинні розуміти, [redacted] нам кажуть, що Ескулап приписав цій людині гімнастику, купіль у холодній воді або ходження босоніж, так [redacted] повинні розуміти, коли [redacted] кажуть, що природа світу приписала цій людині хворобу, каліцтво, втрату [redacted] щось іншого [redacted] цьому роді. Бо [redacted] першому випадку «приписав» значить приблизно приписав це для людини, як щось пристосоване до того, щоб викликати здоров'я. А в другому випадку воно означає: те, що трапляється кожній людині (або пристосоване до кожної людини, [redacted] встановлене до певної міри відповідно до її призначення. Бо [redacted] маємо на думці, коли [redacted] мо, що речі підходять нам, так як робітники кажуть про чотирокутні камені в стінах [redacted] пірамідах, що вони підхожі, коли вони пристосовують їх один до од-

[redacted] [redacted] певному сполученні. Бо [redacted] існує одна відповідність, одна гармонія. [redacted] [redacted] цілий світ створений з усіх тіл, щоб бути [redacted] тілом, [redacted] він є, [redacted] [redacted] з усіх існуючих причин створена конечність (призначення), щоб бути [redacted] причиною, [redacted] [redacted] (воно) являється. І навіть ті, що цілком [redacted] освічені, розуміють, що [redacted] маю [redacted] думці, бо вони кажуть: «То конечність чи призначення принесло це такій [redacted] особі». Отож, це було принесене й це було їй приписане. Приймаймо [redacted] ці речі так, [redacted] ті, що їх приписує Ескулап. Насправді навіть між його рецептами [redacted] багато неприємних, але ми приймаємо їх, надіючись [redacted] здоров'я. Вважай, що вдосконалення та впорядкованість речей, що їх природа [redacted] добрими, є того [redacted] роду, що твоє здоров'я. Отже приймай все, що діється, навіть якщо воно видається не приємним, тому що воно веде до здоров'я світу та до розцвіту й щасливости Зевеса. Бо він не привів би був на світ ніякої людини, що він її привів, якщо це не було [redacted] корисне для цілости. Ані природа ніякої речі, якою б вона не була, не спричиняє нічого, що не є відповідне [redacted] того, чим вона кермує. Отож із двох причин це правильно бути вдоволеним тим, що стається тобі; поперше, тому що воно було створене [redacted] призначене для тебе та до певної міри мало відношення до тебе від початку, від найдавніших причин, сплетених із [redacted] долею; подруге, тому що навіть те, що виразно стрічає кожну людину, є для сили, що кермує світом, причиною щастя й досконалости, а навіть її сущої тривалости. Бо суцільність цілости спотворена, [redacted] відрізуєш щонебудь від зв'язку та тривалости чи то частей, чи причин. А відрізуєш наскільки це в твоїй силі, [redacted] [redacted] [redacted] вдоволений і до певної міри [redacted] відсунути щось із дороги.

9. Не будь відстрашений, знеохочений [redacted] невдоволений, [redacted] тобі не щастить робити всього згідно [redacted] на[redacted] принципами. А як ти зазнав невдачі, знову повертай до діла і будь задоволений, якщо більша частина того, що робиш, згідна з людською природою,

і люби те, [redacted] повертаєш. Та [redacted] повертай до філософії так, якби вона була хазяїном, [redacted] поводися, [redacted] ті, що їх болять очі [redacted] вони прикладають кусник губки й яйця, або як інший застосовує плястер [redacted] промочує водою. Бо таким [redacted] будеш спроможний повинуватися розумові та [redacted] впевненість у нім. А пам'ятай, що філософія вимагає тільки того, чого вимагає твоя природа. Але [redacted] міг би бажати чогось, що не згідне з природою. Це можна [redacted] заперечити. Чому? Що ж приємніше від того, що я роблю? — Але чи справжньою причиною [redacted] погляду не [redacted] те, що насолода обманює нас? Розваж, [redacted] великодушність, свобода, простота, холоднокровність і побожність [redacted] приємніші? Бо що є приємніше від самої мудрости, коли думаєш про безпеку та щасливий перебіг усіх справ, що залежать від здібности зрозуміти і пізнати?

10. Речі находяться в такому обгорненні, що [redacted] видаються філософам, і то не кільком [redacted] тим звичайним філософам, зовсім не зрозумілими; навіть самим стоїкам виглядають вони [redacted] до зрозуміння. І все, на що ми погоджуємося, мінливе; бо де є людина, що ніколи не зміняється? Перенеси свої думки на самі предмети [redacted] візьми до уваги, які вони скороминущі [redacted] нічого не варті та що вони можуть бути [redacted] посіданні мерзотного негідника, повії або грабіжника. Або зверн[redacted] увагу [redacted] моральність тих, що живуть з тобою, і побачиш, що ледве [redacted] стерпіти найзгідливіших з-поміж них, не говорячи, що людина насилу спроможна зносити саму себе. У такій темряві й бруді, [redacted] постійній мінливості субстанції [redacted] часу, руху та речей, що рухаються, що заслуговує на те, щоб бути високоціненим або бути навіть предметом серйозного заняття, не можу собі уявити. Та, не зважаючи [redacted] це, обов'язок людини — потішати себе та очікувати [redacted] природний розклад і [redacted] сердитися на затримку, [redacted] покладати надію тільки [redacted] цих принципах: перше, що [redacted] станеться мені нічого, що [redacted] згідне з природою світу; і друге, що це лежить у моїй силі, щоб ніколи

[redacted] діяти всупереч своєму богові [redacted] демонові, бо ніхто не змусить [redacted] до цього.

11. Чим зайнята в цій хвилині [redacted] душа? При кожній нагоді [redacted] мушу ставити собі це питання та досліджувати: що [redacted] маю тепер у тій частині себе самого, що [redacted] керівним принципом? Душу дитини, юнака, кволої жінки, тирана, свійської [redacted] дикої тварини?

12. Що то за речі, що їх багато людей [redacted] добрими, можемо пізнати з цього. Бо коли б хто уявив собі дійсно та безсумнівно добрими певні речі, такі як второпність, поміркованість, справедливість, мужність, то, уявивши собі їх такими, він не стерпів би, щоб слухати чогось, що [redacted] було б у гармонії [redacted] тим, що дійсно добре. Але якщо хто уявив собі добрими речі, що їх товпа вважає добрими, то він слухатиме та прийме за річ відповідну те, що сказав комедіописець. Таким чином навіть [redacted] розуміє ріжницю. Бо коли б було інакше, то його дотеп не ображав би[1] [redacted] був би зразу відкинений, тоді [redacted] приймаємо його за такий, що відповідно та дотепно говорить про багатство та засоби, що сприяють виставності й славі. Тож іди та питай, чи ми повинні цінити та уважати добрими ті речі, до яких, як тільки [redacted] з'являться [redacted] умі, [redacted] слушно прикласти слова комедіописця — «що той, хто посідає їх, через саму обильність не [redacted] місця, щоб у ньому спорожнитися».[2]

13. Складаюся з двох частин: формальної [redacted] матеріяльної; і ніяка з [redacted] пропаде [redacted] неіснуванні, так само [redacted] ніяка [redacted] них [redacted] неіснування. Отож [redacted] буде перетворена зміною в якусь іншу частину світу, [redacted] та знову заміниться [redacted] іншу частину світу [redacted] далі назавжди. У наслідку такої зміни [redacted] існую [redacted] і ті, що привели мене на світ, [redacted] так далі в іншому напрямі. Бо ніщо не перешкоджує

---

[1] Додати б: [redacted] б місце у випадку дійсно добрих речей.
[2] Див. Менандер, Фраґм. 530.

[redacted] говорити таке, навіть коли світ кермований згід-[redacted] [redacted] [redacted] періодами перевороту.

14. Розум і мистецтво розумування (філософія) — це сили, що [redacted] для себе самих і для своїх [redacted] діл. Вони виходять від першого принципу, що є їх власним, і проходять [redacted] дорогу до мети, що по-[redacted] перед [redacted] І тому такі [redacted] називаємо «каторто́сеіс» або правильними вчинками, що означає, що [redacted] проходять правильною дорогою.

15. Ніякої з цих речей, що [redacted] [redacted] до людини [redacted] людини, [redacted] повинні ми [redacted] людською. Вони ані [redacted] вимагані від людини, ані людська природа їх [redacted] обіцює, ані не є [redacted] засобами людської природи для осягнення мети. У цих речах не [redacted] [redacted] ані [redacted] та людини, ані те, що помагає до осягнення тієї мети, а те, що допомагає до осягнення тієї мети, [redacted] добре. Крім того, коли яка з цих речей [redacted] до людини, не було б правильно для людини [redacted] їх або ставати проти них; ані не заслуговувала б [redacted] похвалу людина, яка виявляла б, що вона не хоче цих речей; ані не був би добрий той, що обмежувався [redacted] до якоїсь [redacted] них, якщо ці речі були б добрі. А [redacted] більше хто позбавляє себе цих речей [redacted] або коли навіть позбавлений якоїсь [redacted] них, то він у такій самій мірі є кращою людиною, [redacted] [redacted] більшою терпеливістю він переносить втрату.

16. Які твої звичні думки, такий [redacted] буде твій характер. Бо душа забарвлюється думками. Тож забарвлюй її постійно [redacted] таких думок, як оці: наприклад, що там, де хтось може жити, [redacted] він та-[redacted] [redacted] добре. Але він повинен [redacted] [redacted] палаці. — То тоді [redacted] він [redacted] жити добре в палаці. І далі візьми до уваги, що для якої мети якась річ була встановлена, для цієї [redacted] вона встановлена, до неї [redacted] зміряє, і її мета в тому, до [redacted] вона зміряє. А де мета, [redacted] [redacted] користь і добро кожної речі. Добром для розумного створіння є суспільство. Те, що [redacted] створені для суспільства, показано вище.[3] Чи це [redacted] ясне, що

[3] Див. [redacted] II. 1.

гірше існує заради кращого? А речі, що мають життя, є кращі від тих, що не [redacted] життя; [redacted] з тих, що ма-[redacted] життя, кращі ті, що [redacted] розум.

17. Шукати того, що не [redacted] — це божевілля. А це [redacted] можливе, щоб злий міг [redacted] робити чогось злого.

18. Ніщо не [redacted] статися нікому, до перенощення [redacted] він не озброєний природою. Такі самі речі стаються іншому, а тому що він [redacted] знає, що [redacted] сталися, або хоче [redacted] духову міць, то він сильний [redacted] непошкоджений. Та це сором, щоб не-[redacted] або чванливість [redacted] бути сильніші від мудрости.

19. Самі речі [redacted] доторкають душі в найменшій мірі. Вони не мають доступу до душі ані не [redacted] силі її змінити [redacted] порушити, а душа зміняється й рухається сама, і яких би поглядів не вважала вона за відповідне творити, такими робить вона для себе самої речі, які представляються їй самій.

20. В одному відношенні людина є мені чимсь найближчим, оскільки я зобов'язаний робити людям добро та зносити їх. Але оскільки деякі люди стають перешкодами для моїх правильних вчинків, людина стає для мене однією з речей, що є байдужі, [redacted] [redacted] меншій мірі, як сонце, вітер [redacted] дикий звір. Це правда, що вони можуть перешкоджати мені в моїй діяльности, [redacted] [redacted] не [redacted] перешкодами для моїх схильностей і вдачі, що [redacted] силу діяти відповідно до умов і змінятися; бо розум перетворює [redacted] змінює кожну перешкоду [redacted] допомогу для своєї діяльности. [redacted] ном те, що [redacted] перешкодою, робиться сприянням для дії; і те, що є завадою на дорозі, [redacted] нам на цій дорозі.

21. Поважай те, що найкраще в житті. А [redacted] те, [redacted] користується всіма речами та кермує всіма речами. У такий [redacted] спосіб поважай [redacted] те, що найкраще в тобі. А [redacted] [redacted] самого роду, [redacted] те, [redacted] згадане попереду. Бо також у тобі самому те, що користу-

ється всім іншим, [redacted] тим, що [redacted] на початку й [redacted] но кермує твоїм [redacted]

22. Те, [redacted] заподіює шкоди державі, не заподіює шкоди громадянинові. Якщо [redacted] да, застосуй [redacted] правило: якщо [redacted] не пошкоджена держава, то й [redacted] пошкоджений. А якщо [redacted] джена держава, [redacted] смієш сердитися [redacted] того, що робить шкоду державі. Покажи йому, в чому його [redacted]

23. Думай [redacted] про швидкість, [redacted] речі проходять і зникають, [redacted] ті, що існують, [redacted] і ті, що постають. Бо субстанція, [redacted] ріка, знаходиться [redacted] безперервному пливі, діяння речей [redacted] у постій[redacted] зміні, [redacted] причини працюють у нескінченій різноманітності. Ледве існує щось, що знаходиться [redacted] спокої. І візьми до уваги те, [redacted] близько тебе; що безмежну безодню минулого й майбутнього, [redacted] якій зникають усі речі. Як же ж не [redacted] дурнем той, що [redacted] цими речами, турбується ними [redacted] робить себе нещасливим? Бо [redacted] його якийсь час, і то короткий час.

24. Думай про універсальну субстанцію, якої дуже маленькою частинкою являєшся ти сам; про універсальний час, якого короткий і неподільний проміжок призначений тобі; та про те, що призначене долею, і [redacted] часткою цього [redacted] ти.

25. Робить тобі інший несправедливість? Нехай він дбає про [redacted] Він [redacted] власну вдачу, свою власну енерґію. Я [redacted] те, чого бажає природа світу, щоб [redacted] мав; і роблю те, [redacted] вдача, щоб [redacted] робив.

26. Хай тієї [redacted] твоєї душі, що [redacted] володіє, не турбують тілесні зворушення, приємні вони [redacted] болючі. Хай вона [redacted] об'єднується з ними, але хай відмежується [redacted] ті зворушення частинам, до яких [redacted] А коли ті зворушення підносяться до розуму з допомогою того іншого співчуття, що природно існує [redacted] тілі, [redacted] являється однією цілістю, тоді [redacted] намагатися ставити опір цьому почуттю, бо [redacted] Але [redacted] дозволяй ке-

рівній частині від себе самої додавати до цього зворушення погляд, що воно добре або [redacted]

27. Живи з богами. А живе з богами той, що стало виявляє їм, що його [redacted] душа вдоволена тим, що йому призначено [redacted] що він робить [redacted] все, чого бажає демон, що його, свою частку, дав Зевес кожній [redacted] дині [redacted] опікуна [redacted] провідника. А він — її ум і розуміння.

28. Чи сердишся [redacted] того, кому чути з-під пах? Чи сердишся [redacted] того, кому чути з уст? Що доброго дасть тобі ця схильність до злости? Він [redacted] такі уста, він має такі пахи: це необхідність, щоб з [redacted] речей добувалися такі вони. Але людина [redacted] розум, їй скажуть і вона, якщо доложить труду, може зрозуміти, чим порушує пристойність, та скаже: бажаю тобі добра за твоє зауваження. Ну, і [redacted] маєш розум. Своєю розумовою здібністю розбуди її розумову здібність. Покажи їй її помилку, напімни її. Бо коли вона послухає, то вилікуєш її [redacted] не потрібно гніву.

Ні трагічний актор, ні повія[4].

29. Як наміряєш жити далі, коли згаснеш,... [redacted] лежить це у твоїй силі жити тут. А коли люди не дозволяють тобі, тоді покинь життя, але в такий спосіб, як би [redacted] [redacted] потерпів ніякої шкоди. «Дім задимлений і [redacted] покидаю його».[5] Чому гадаєш, що це [redacted] лихо? Але [redacted] довго, [redacted] ніщо в цьому роді [redacted] [redacted] мене, остаю тут, я вільний і ніхто не [redacted] перешкодити мені робити те, що хочу. А хочу робити те, що згідне [redacted] природою розумного й суспільного створіння.

30. Розум світу суспільний. У відповідності до цьо[redacted] він створив нижчі речі заради вищих і пристосував вищі одну до одної. Бачиш, [redacted] він підпорядкував, [redacted] правильне відношення й призначив усьому належну йому частку та [redacted] взаємну згоду між речами, що являються найкращими.

---

[4] Тут текст пошкоджений.
[5] Епіктет, [redacted] I. 25.

31. Як [redacted] поводився досі у відношенні до богів, своїх родичів, братів, дітей, учителів; тих, що [redacted] дали за твоїм дитинством, до своїх приятелів, рідних, до своїх рабів? Подумай, [redacted] ти поводився досі у відношенні до них так, щоб [redacted] було сказати про тебе: «Він ніколи [redacted] скривдив людини ні ділом, ні сло[redacted] (Одіссея, IV. 690). І пригадай собі через скільки речей [redacted] перейшов і скільки речей ти був у силі перенести; що історія твого [redacted] завершена й [redacted] служба скінчена; скільки прекрасних речей ти бачив; скількома насолодами [redacted] болями ти погордив; скільки речей, що їх [redacted] шанобливими, ти відкинув; і скільком злим людям ти [redacted] доброзичливість.

32. Чому невишколені та нетямущі люди турбують того, що [redacted] вишкіл і знання? Яка ж людина має вишкіл і знання? Та, [redacted] [redacted] початок і кінець, і той розум, який проникає всю субстанцію та повсякчасно [redacted] епохах править світом.

33. Швидко, дуже [redacted] [redacted] з тебе попіл і [redacted] або ім'я, або й [redacted] зникне. Але ім'я — то звук і луна. А й речі, що їх цінять у житті, пусті, гидкі, нікчемні, подібні до песиків, що гризуться, або до малих дітей, що спорять, сміються, [redacted] потім негай[redacted] плачуть. А вірність, скромність, справедливість [redacted] правда «з широкої землі втікли [redacted] Олімп».[6]

Що таке все таки затримує тебе тут? Коли [redacted] слові предмети легко міняються та ніколи [redacted] [redacted] в спокої; органи пізнавання тупі й легко сприймають фальшиві враження; а [redacted] душа — це випар крови. Та [redacted] посідання великої слави серед [redacted] світу, [redacted] цей, [redacted] марна річ. Чому [redacted] ти не очікуєш у спокої кінця, [redacted] є він [redacted] [redacted] переходом [redacted] інший стан? А [redacted] прийде той час, то що [redacted] [redacted] задовольняти? А що інше, [redacted] не те, щоб почитати богів, благословляти їх, робити добро людям та застосовувати терпеливість [redacted] самовладання.[7] А щодо всього, що зна-

[6] Гезіод, Діла [redacted] дні, 197.

[7] Стоїцьке правило поступування: Терпи [redacted] вгамовуйся!

ходиться поза [redacted] бідолашного тіла та віддиху, то пам'ятати, що [redacted] ані [redacted] є твоїм, ані не лежить у твоїй силі.

34. Можеш провадити своє життя [redacted] урівноваженій течії щасливости, коли [redacted] іти правильною дорогою [redacted] думати й діяти правильно. Для душі Бога, душі людини [redacted] розумного створіння спільні оці дві речі: [redacted] перешкоди від іншого [redacted] вважати, що добро [redacted] в схильності до справедливости [redacted] її застосування — і [redacted] цьому нехай [redacted] бажання знаходить своє завершення.

35. Якщо це [redacted] є ані моя [redacted] погань, ані наслідок моєї власної погані і [redacted] добро не зазнає шкоди, то чому [redacted] турбуюся цим? І яка шкода для загального добра?

36. Не давайся поривати нерозсудно змисловим враженням, але [redacted] до боротьби по своїх силах і [redacted]. Коли [redacted] трапилася яка невдача [redacted] ре[redacted] байдужих, то не думай, що понесено якусь [redacted]лику шкоду. Бо [redacted] погана привичка. Але [redacted] старець (у грі), відходячи, домагався від свого вихованця звороту дзиґи, пригадуючи собі, що це була тільки дзиґа, так у цьому випадку робиш і ти.

Коли [redacted] тебе [redacted] арену, чи [redacted] забув би, [redacted] є ці речі? — Так; [redacted] є предметами [redacted]го [redacted] цих людей. — Чи [redacted] ради цих речей ти робитимеш із себе дурня? — Раз був я щасливий, [redacted] знаю, [redacted] це втратив. — Але щасливий [redacted]чає, що людина призначила [redacted] собі добру долю. А добра доля — то добре спрямування душі, добре почуття та добрі [redacted]

КНИГА VI

1. Субстанція світу слухняна й податлива. І розум, що володіє нею, [redacted] має [redacted] собі причини, щоб робити зло, бо він [redacted] [redacted] злоби, не чинить зла нічому ані не турбує нічого. Але всі речі [redacted] роблені й удосконалювані згідно [redacted] цим розумом.

2. Нехай [redacted] [redacted] буде для тебе ніякої ріжниці, [redacted] тобі зимно, [redacted] гаряче, коли ти виконуєш свій обов'язок; [redacted] [redacted] сонний, чи виспаний; [redacted] тебе ганять, чи славлять; [redacted] [redacted] вмираєш, [redacted] робиш щось іншого. Бо однією з [redacted] дій [redacted] [redacted] дія, через яку вмираємо. Також і в цій дії достатнім [redacted] робити добре те, що маємо під руками.

3. Вглянь у себе. Не дозволь ані специфічній якості якоїсь речі, ані [redacted] вартості [redacted] з-під своєї уваги.

4. Усі речі, що існують, незабаром зміняться [redacted] або будуть перетворені [redacted] пару, коли дійсно субстанція одна, або будуть розкинені.

5. Розум, що володіє, знає, [redacted] його власна вдача, що він робить і [redacted] якому матеріялі працює.

6. Найкращий спосіб помсти — то не стати таким, як лиходії.

7. Май задоволення [redacted] одній речі й покладай [redacted] дію в ній, переходячи від одного суспільного вчинку до другого суспільного вчинку, думаючи про Бога.

8. Керівний принцип [redacted] прокидається і обертається, і [redacted] той час [redacted] він робить себе таким, [redacted] [redacted] і яким хоче бути, він також [redacted] все, що діється, щоб [redacted] здавалося йому таким, [redacted] він хоче його бачити.

9. Кожна окрема річ є [redacted] згідно з природою світу, бо певним є, що [redacted] виконана річ не [redacted] згідна [redacted] якоюсь іншою природою, чи [redacted] [redacted] природою, що зовнішньо охоплює природу світу, [redacted] з природою, що охоплена межами його природи, [redacted] природою [redacted] нішньою та [redacted] від його природи.

10. Світ — [redacted] або замішання, взаємне об'єднання речей і їх розкинення; або — це одність, порядок і провидіння. Якщо він є цим першим, то чому я ба[redacted] тинятися в випадковому сполученні речей і в такому безладді? [redacted] чому дбаю про щось інше, ніж про те, щоб розуміти, що врешті перемінюся в землю? І чому я турбуюся, бо розкинення моїх складників прийде, чого б я [redacted] робив. Але якщо друге припущення правдиве, то я звеличую, укріпляюся та вірю в того, що править.

11. Коли обставини приневолили тебе попасти до певної міри [redacted] занепокоєння, скоро очуняй [redacted] лишайся занепокоєний довше, [redacted] триває примус; бо практикуючи це постійно, пануватимеш сильніше над гармонією.

12. Коли б ти [redacted] одночасно мачуху та матір, [redacted] був би слухняний мачусі, [redacted] таки постійно повертав би думками до своєї матері. Нехай [redacted] суд і філософія будуть [redacted] тебе мачухою [redacted] матір'ю: повертай часто думками до філософії та май до неї довір'я; завдяки їй, те, з чим стрінешся в суді, буде здаватися т о б і стерпним і ти здаватимешся стерпним у суді.

13. Коли [redacted] перед собою м'ясо й інші такі харчі, маємо враження, [redacted] це мертве тіло риби, [redacted] те — [redacted] мертве тіло птиці або свині; а знову цей фалерніян — то трохи виноградного соку, а ця туніка — то [redacted] вовна, закрашена кров'ю краба. Такі ці враження. Вони досягають [redacted] речей [redacted] проникають їх [redacted] бачимо, якого роду речами [redacted] такий [redacted] спосіб [redacted] повинні поступати через ціле [redacted] коли з'являються речі, які [redacted] враження, що заслуговують [redacted] найбіль[redacted] признання, [redacted] повинні їх обнажити, глядіти [redacted] їхню нікчемність та обдерти їх із усіх слів, [redacted] їх прославляють. Бо зовнішній вигляд — це дуже вправний обманник розуму, і коли ти цілком упевнений, що займаєшся речами, які варті твого зусилля, [redacted] саме

тоді він ошукує тебе найбільше. Візьми до уваги, що Кратес говорить про самого Ксенократа.

14. Найбільше речей, що [redacted] подив товпи, [redacted] до предметів найзвичайнішого роду, що держаться разом спійністю або природнім зв'язком, як наприклад, камені, ліс, смоківниці, виноградна лоза, оливкові дерева. Ті, [redacted] їх подивляють трохи розсудливіші люди, [redacted] до речей, що тримаються разом життєвим принципом, [redacted] стада й череди. Тих, що їх подивляють більше вишколені люди, тримає разом розумна душа, [redacted] загальна душа, тільки розумна, наскільки [redacted] душею, вишколеною [redacted] певному мистецтві, досвідченою [redacted] якомусь іншому напрямі чи просто розумною настільки, що вона посідає певне число рабів. А той, що цінить розумну душу, душу загальну й придатну до політичного життя, не бере до уваги нічого іншого. І понад усе він держить свою душу в стані та діяльності, пристосованій до розуму й суспільного життя та ради тієї ме- [redacted] співробітничає [redacted] тими, [redacted] такі самі, як він.

15. Одні речі поспішають до існування, а інші поспішають, щоб з нього вийти; і частина з того, що народжується, [redacted] знищена. Рухи й зміни постійно поновлюють світ, так само як безперервна течія часу завжди поновлює нескінченне тривання віків. То ж у тому пливкому потоці, на якому [redacted] зупинки, що [redacted] з речей, які поспішають; до чого людина могла [redacted] прив'язувати велику ціну? Це те саме, якби людина хотіла залюбитися в одному з горобців, що перелітають, а він уже зник з її очей. Чимсь у тому роді являється [redacted] кожної людини, як випаровування крови та віддихання повітрям. Бо [redacted] кожної [redacted] вдихаємо й видихаємо повітря, так само діється воно з цілою віддиховою силою, що її одержав ти при своєму народженні вчора чи передучора, щоб віддати її назад стихії, з якої ти її взяв спочатку.

16. Не треба цінити ані потіння, [redacted] у рослин; ані віддихання, як в [redacted] і диких звірят; ані одержування вражінь від появи речей; ані того, що ми

порушувані бажаннями, як ляльки шнурочками; ані згромаджения [redacted] череди, [redacted] харчем, бо це [redacted] подібне зовсім [redacted] дію відокремлення [redacted] розлуки [redacted] непридатною частиною [redacted] харчу. Що [redacted] тоді варте того, щоб його цінити? Щоб бути прийнятим оплесками? Ні. Також [redacted] повинні [redacted] цінити плескан[redacted] язиками, бо хвала, що приходить від [redacted] — це [redacted] Припустімо, що ти відмовився від тієї нічого невартої речі, що її [redacted] славою. Що [redacted] тоді такого, що варте, щоб його цінити? Це, [redacted] думку, те, щоб [redacted] рухався та [redacted]вувався згідно з твоїм [redacted] устроєм, до якої то [redacted] ведуть усі зайняття й мистецтва. Бо [redacted] мистецтво прямує до того, щоб річ, яку зробили, могла бути пристосована до зайняття, для якого її зробили. І плянтатор виноградника, що доглядає виноградну лозу, і уїжджувач коня [redacted] той, що тренує пса — всі вони стримлять до своєї [redacted] А [redacted] й навчан[redacted] молоді націлюються на щось. У тому [redacted] вартість [redacted] й навчання. А якщо воно добре, то ти не шукатимеш чогось іншого. Чи [redacted] перестанеш ти цінити багатьох інших речей? У такому випадку ти [redacted] будеш ані вільний, ані вистачальний для свого [redacted] щастя, ані безпристрасний. Бо [redacted] необхідности [redacted] мусиш бути недовірливий, заздрісний, підозріливий до тих, [redacted] можуть відібрати ці речі; мусиш [redacted] проти тих, [redacted] мають те, [redacted] ти ціниш З необхідности мусить бути у стані цілковитого неспокою людина, що прагне якоїнебудь [redacted] цих речей. А крім того, [redacted] часто мусить знаходити хиби [redacted] богів. Але [redacted] й [redacted] до свого [redacted] розуму дасть тобі задоволення з себе самого, гармонію з суспільством і згоду [redacted] богами, то значить, що ти хвалитимеш усе, що вони дадуть і що [redacted]

17. Вгорі, внизу та навкруги [redacted] рухи [redacted] елементи. Але в жодному з [redacted] немає руху чесноти: вона являється чимсь більше божественним і, посуваючись лед[redacted] помітно вперед, іде [redacted] дорогою.

18. [redacted] дивно поступають люди. Вони не хочуть

[redacted] своїх сучасників, [redacted] живуть із ними. Але прив'язують велику вартість до того, щоб їх хвалили нащадки, що їх вони ніколи не бачили ані [redacted] будуть бачити. Це дуже подібне до того, якби [redacted] журився тому, що тебе [redacted] [redacted] ті, що [redacted] перед тобою.

19. Якщо [redacted] річ виглядає затяжка, щоб [redacted] міг її доконати, то [redacted] думай, що вона [redacted] [redacted] для людини. А [redacted] щось можливе для людини та згідне з її природою, то думай, що ти [redacted] можеш його досягти.

20. Припустім, що під час гімнастичних вправ хтось дряпнув тебе нігтем або ударом у голову завдав тобі рану. Тоді [redacted] [redacted] будемо [redacted] [redacted] роздратування, образи чи підозрівати, що це зрадлива людина. А все таки ми остерігаємося його не як ворога, не [redacted] підозріння, але уступаємо йому спокійно [redacted] дороги. Подібною повинна бути твоя поведінка в усіх інших життєвих ситуаціях. Не добачай[redacted] багато речей у тих, що нагадують [redacted] суперників у гімнастичних [redacted] Бо це, як я сказав, ле[redacted] у нашій силі уступати з дороги та не мати ні підозріння, ні ненависти.

21. Коли якась людина може переконати мене та показати мені, що я не думаю [redacted] [redacted] поступаю правильно, то [redacted] радо змінюся. Бо [redacted] шукаю правди, яка ніколи нікого не ображає. Але [redacted] образи той, що перебуває в помилці та незнанні.

22. [redacted] виконую свій обов'язок і [redacted] турбуюся ін[redacted] справами, бо [redacted] є речами, що або не [redacted] життя, або розуму, або заблудили без [redacted]

23. Щодо речей, які не [redacted] розуму, [redacted] взагалі відносно речей і предметів, через те що ти [redacted] розум, а [redacted] його [redacted] мають, то користай з [redacted] щедро [redacted] свобідно. Але у відношенні до людей, тому що вони мають розум, поводися дружньо. При всіх нагодах звертайся до богів і не бентежся тим, скільки часу це тобі забере, бо [redacted] навіть три [redacted] проведені години.

24. Олександра Македонського та його [redacted]

привела смерть до [redacted] самого стану. Бо або вони знайшли своє місце між тими [redacted] насінними принципами всесвіту, або так [redacted] розсипалися серед атомів.

25. Візьми до уваги, як багато речей відбувається [redacted] тому самому неподільному часі [redacted] кожному з нас — речей, що відносяться до тіла, [redacted] речей, що відно- [redacted] до душі. І [redacted] не будеш дивуватися, коли багато більше речей або, краще сказати, всі речі, що виникають [redacted] тому, що одне [redacted] ціле, а [redacted] ми називаємо Світом, існують [redacted] ньому одночасно.

26. Коли поставили [redacted] тобі питання, [redacted] пишеться ім'я Антонін, то чи ти вимовляв би піднесеним голо- [redacted] кожну букву? Що ж тоді? Чи [redacted] твоїм слухачам урветься терпець, то ти теж втратиш його? Чи не будеш далі спокійно вимовляти кожну букву? Так само мається воно [redacted] цьому житті. Тож пам'ятай, що кожний обов'язок складається [redacted] частин. Твій обов'язок спостерігати їх та, [redacted] турбуючись і [redacted] являючи гніву до тих, що сердяться на тебе, іти далі своєю дорогою та досягти мети, що поставлена перед тобою.

27. Яка це жорстокість не дозволяти людям добиватися речей, що здаються їм відповідними та корис- [redacted] для їхньої природи. А [redacted] таки, до деякої міри, ти не дозволяєш їм робити цього, коли сердишся, тому що вони роблять зло. Бо вони [redacted] до речей, що їх уважають для своєї природи відповідними й корисними для себе. — Але [redacted] є. — У такому випадку [redacted] їх і [redacted] їм це без злости.

28. Смерть — це припинення вражінь, що приходять [redacted] посередництвом змислів; спонук, що ворушать бажання; логічного ходу думок і послуг для тіла.

29. Це ганьба для душі першою піддаватися [redacted] житті, коли [redacted] тіло [redacted] піддається.

30. Бережися, щоб тебе [redacted] зробили цісарем, щоб тебе [redacted] пофарбували тією фарбою. Бо такі речі трапляються. Тому будь простий, добрий, чистий, серйозний, вільний від манірности, будь приятелем справед-

ливости, почитателем богів, будь милий, делікатний, енергійний [redacted] усіх правильних [redacted] Старайся далі бути таким, [redacted] хотіла тебе зробити філософія. Шануй богів [redacted] помагай людям. Життя коротке. Існує тіль[redacted] один [redacted] [redacted] життя — побожна вдача [redacted] суспільні вчинки. Роби все, як учень Антоніна. Пам'ятай про його стійкість у кожному вчинку, що був згідний з розумом; про його урівноваженість у всіх справах, про його побожність, спокій його обличчя, його солодкість, нехтування пустою [redacted] [redacted] його зусилля розуміти речі; [redacted] він [redacted] дозволив би був нічому пройти, не простудіювавши його спершу якнайдокладніше та [redacted] зрозумівши його ясно; як він [redacted] тих, що [redacted]ли його несправедливо, не відплачуючи їм доганою; як він не робив нічого похапцем; [redacted] він не прислухувався до наклепів і [redacted] був докладним дослідником манер і вчинків; [redacted] був схильний докоряти людям, не був боязкий, підозріливий, ані не був софістом; і як він вдоволявся малим у таких справах, як мешкання, ліжко, одяг, харч, слуги; і який він був працьовитий і терпеливий; як він [redacted] рахунок своєї скромної дієти міг здержатися від їди до вечора, не потребуючи навіть приносити собі полегші [redacted] випорожненнями поза звичайною порою; пам'ятай йо[redacted] стійкість і незмінність у дружбі; який він був толерантний до свободи слова тих, що протиставлялися його поглядам; насолоду, якої він зазнавав, [redacted] хто показував йому щось краще; який він був релігійний, [redacted] будучи забобонним. Наслідуй усе те, щоб ти, [redacted] прийде [redacted] [redacted] година, міг [redacted] [redacted] добре сумління, [redacted] він.

31. Поверни до здорових змислів [redacted] прийди до [redacted]бе. І коли [redacted] збудився із сну [redacted] зрозумів, що [redacted] були лиш сни, [redacted] тепер [redacted] яві дивися [redacted] ті речі, що [redacted] вкруги тебе, [redacted] [redacted] ти [redacted] [redacted] [redacted]

32. Складаюся [redacted] мізерного тіла й душі. Для цього мізерного тіла всі речі байдужі, [redacted] [redacted] [redacted] спроможне збагнути різниць. Але для розуму байдужими є тільки такі речі, що не являються творами його [redacted]

сної діяльности. Та всі речі, що [redacted] творами його діяльности, [redacted] у [redacted] його сили. А з цих речей тільки такі, що їх зроблення [redacted] місце в теперішності, бо щодо майбутньої [redacted] минулої діяльности розуму, то навіть зроблені [redacted] речі являються байдужі для теперішности.

33. [redacted] праця руки, ні праця [redacted] не є суперечна [redacted] природою [redacted] довго, як [redacted] виконує роботу ноги, [redacted] рука роботу руки. Так само для людини як людини її труд не являється суперечний з природою [redacted] довго, [redacted] він робить людські діла. А якщо труд [redacted] суперечний [redacted] її природою, [redacted] він [redacted] [redacted] [redacted] для неї [redacted]

34. Якими численними насолодами втішаються грабіжники, батьковбивці й тирани.

35. Чи ти [redacted] бачиш, як ремісники пристосовуються до певної міри до тих, що вишколені [redacted] їхньому ремеслі, але цупко придержуються принципів свого ремесла та не [redacted] того, щоб від них відступати? Чи це не дивно, що архітект чи лікар мають мати більше пошани до принципів їхнього мистецтва, як людина до свого власного розуму, що його поділяє вона з богами?

36. Азія та Европа — то закутини світу. Ціле море — то [redacted] у світі. Атос — це грудка світу. Ціла теперішність — то точка у вічності. Усі речі дрібні, змінні та тлінні. Усі речі приходять звідтіля, походять безпосередньо або шляхом наслідковости від тієї всесвітньої сили, що править. І [redacted] чином широко роззявлені щелепи лева; те, що отрутне [redacted] кожна шкідлива річ, [redacted] терня [redacted] болото, являється похід[redacted] продуктом чогось [redacted] та прекрасного. Тому [redacted] уявляй собі, що вони іншого роду, як те, що ти шануєш, але утвори собі правильний погляд про джерело всього.

37. Той, що побачив теперішні речі, побачив усе: і те, що [redacted] місце споконвіку; і те, що матиме місце [redacted] часі без кінця. Бо всі речі є одного роду [redacted] однієї форми.

38. Часто бери до уваги зв'язок усіх речей у світі

[redacted] їхнє відношення однієї [redacted] другої. Бо до певної міри всі речі зв'язані одна з однією і всі вони таким робом приязні одна [redacted] однією, бо одна річ приходить у порядку після іншої, а це діється завдяки постійному рухові, взаїмному уложенню [redacted] одності субстанції.

39. Пристосуйся до тих речей, з якими кинена була у світ твоя доля, [redacted] до людей, серед яких ти одержав [redacted] частку; люби їх, [redacted] роби це віддано [redacted] щиро.

40. Усякий інструмент, знаряддя [redacted] посудина, що виконують завдання, для [redacted] їх зроблено, є добрі, не [redacted] те, чи той, що їх зробив, присутній. Але [redacted] речах, що їх держить укупі природа, перебуває та живе сила, що їх створила. Тому тим більше годиться цю силу шанувати [redacted] думати, що коли ти живеш і дієш згідно [redacted] її волею, то все [redacted] тобі згідне з розумом. І таким чином також у світі речі, що нале[redacted] до тієї сили, є згідні з розумом.

41. Коли вважатимеш будь-яку з речей, що не лежать у твоїй силі, доброю [redacted] злою для себе, то [redacted] минучим буде те, що [redacted] трапиться тобі така погана річ або ти понесеш втрату такої доброї речі, то ти будеш обвинувачувати богів, а також ненавидіти тих людей, що [redacted] причиною невдачі чи втрати; або тих, що їх підозріватимеш, що [redacted] є причиною. І справді ми робимо багато несправедливости тому, що робимо ріжницю між цими речами. Але [redacted] вважаємо добрими або [redacted] речі, що лежать у нашій силі, то тоді немає причин для того, щоб знаходити хиби в бо[redacted] або займати ворожу поставу до людей.

42. Ми всі працюємо разом для однієї мети: одні із [redacted] і пляном, [redacted] інші без [redacted] того, що роблять. [redacted] той [redacted] люди сплять — каже, здається, Геракліт — то [redacted] є працівниками [redacted] співробітниками в речах, що відбуваються у світі. Але люди співпрацюють різними способами. Співпрацюють достатньо навіть ті, що дошукуються хиб у тому, що діється, і ті, що намагаються протиставитися та

перешкодити цьому, бо світ потребує навіть [redacted] людей. Тобі [redacted] зрозуміти, між якого роду робітниками ти [redacted] себе, бо той, що править усіма речами, [redacted] зробить належний ужиток [redacted] тебе [redacted] прийме тебе серед певної [redacted] співробітників і тих, труди яких ведуть до однієї мети. Але [redacted] будь [redacted] частиною, як цей жалюгідний і безглуздий вірш у п'єсі, що про [redacted] згадує Хризіпп.[1]

43. Чи сонце береться виконувати працю дощу або Ескулап працю Плодородительки (землі)? А [redacted] мається справа відносно кожної із звізд? Чи [redacted] різні [redacted] та, [redacted] [redacted] на те, [redacted] [redacted] працюють разом для тієї самої мети?

44. Якщо боги вирішили про [redacted] та про речі, що мусять мені статися, то вони вирішили добре, бо тяжко навіть уявити собі божество без передбачливости. А щодо шкодження мені, то чому [redacted] б вони мати [redacted] бажання? Бо яка користь вийшла б з цього для них або для цілости, що являється особливим об'єктом їхньої передбачливости? А якщо [redacted] не вирішили про мене особисто, [redacted] напевно вирішили принаймні про цілість, [redacted] речі, [redacted] в цій загальній структурі стаються заради послідовности, я повинен приймати з приємністю та бути ними задоволений. А якщо вони не вирішують нічого — в що вірити [redacted] морально, [redacted] якщо [redacted] віримо [redacted] те, то [redacted] приносім жертв, не [redacted] лімся, [redacted] клянімся [redacted] [redacted] [redacted] робім нічого іншого такого, що [redacted] робимо, [redacted] якби боги були присутні [redacted] жили з [redacted] — Якщо [redacted] вони [redacted] вирішують нічого про речі, що відносяться до нас, [redacted] [redacted] можу вирішувати про себе [redacted] [redacted] [redacted] можу досліджувати те, що корисне. А корисне для кожної людини є те, що згід[redacted] з її [redacted] устроєм і природою. А [redacted] природа [redacted] розумова [redacted] суспільна; моїм містом і країною, [redacted] скільки я Антонін, є Рим, а поскільки [redacted] людина — то світ. Тому для мене корисні тільки такі речі, що корисні [redacted] цих збірнот.

---

[1] Пор. Плютарх, Проти стоїків, 13-14.

45. Щоб [redacted] [redacted] якійнебудь людині, [redacted] лежить воно в інтересі світу: це повинно бути [redacted] А далі дбайливе спостерігання [redacted] тобі, що, як загальне правило, те, що корисне для якоїнебудь людини, корисне також для інших людей. Але в цьому випадку [redacted] «корисне» треба брати в більше загальному значенні, як його [redacted] в застосуванні до речей проміжного ґатунку, що не [redacted] ні добрі, ні злі.

46. Як трапиться тобі [redacted] амфітеатрі чи подібних місцях, що постійний вид [redacted] [redacted] речей [redacted] одноманітність робить видовище нудним, так [redacted] є воно [redacted] цілому житті, бо всі речі вгорі та внизу такі самі [redacted] з [redacted] самого. А [redacted] довго?

47. Постійно думай, що всі люди, всіх родів занять і всіх народів мертві, так щоб твоя думка опустилася навіть до Філістіона, Феба й Ориґаніона. Тепер поверни свої думки до іншого роду людей. Потім мусимо перейти до того місця, [redacted] так багато великих промовців, благородних філософів, як Геракліт, Пітагор, Сократ; так багато героїв минулих днів, [redacted] за ними так багато ґенералів [redacted] тиранів; побіч них Евдокс, Гіппарх, Архімед та інші мужі проникливого вродженого таланту, великого ума, любителі праці, багатосторонні, впевнені, що глузували навіть із тлінного та ефемерного людського життя, як Меніпп і подібні до [redacted] Щодо [redacted] всіх подумай, що [redacted] віддавна перемінилися в порох. [redacted] [redacted] [redacted] [redacted] від [redacted] і яка ж шкода від того тим, [redacted] їх імена зовсім [redacted] знані? Єди- [redacted] річ [redacted] тут велику цінність: щоб [redacted] пройшов своє [redacted] у правді, справедливості [redacted] доброзичливому розположенні навіть до клеветників і несправедливих.

48. Коли бажаєш поліпшитися, то думай про чесно- [redacted] тих, що живуть [redacted] тобою. Наприклад, про діяльність одного, про скромність другого, про терпеливість тре- [redacted] [redacted] про якусь добру прикмету четвертого. Бо ніщо [redacted] приносить так багато втіхи, як приклади чеснот, що [redacted] [redacted] моралі тих, що живуть з нами, та показуються, наскільки це можливо, в повноті. Тому [redacted] повинні держати їх перед своїми [redacted]

49. Ти, гадаю, [redacted] є невдоволений тому, що маєш лише стільки фунтів, а не триста. Тому не будь невдоволений, що мусиш жити [redacted] стільки літ, [redacted] більше. Бо [redacted] задоволений скількістю субстанції, що її тобі приділено, то будь задоволений і часом.

50. Пробуймо переконати людей. Але діймо навіть проти їхньої волі, [redacted] засади справедливости ведуть до того. Коли ж [redacted] людина, [redacted] сили, стає тобі на перешкоді, [redacted] держися [redacted] задоволенні [redacted] спокої, а одночасно використовуй перешкоду для вигострення якоїсь іншої [redacted] Але пам'ятай, щоб у твоїй спробі була стриманість, щоб ти [redacted] хотів доконувати неможливостей. — Чого [redacted] ти бажав? — Трохи такого зусилля, як оце. — Але ти осягаєш свою мету, коли речі, до яких ти змагав, виконані.

51. Той, хто любить славу, вважає, що діяльність іншої людини — це його [redacted] добро; той, хто любить насолоду, вважає, [redacted] дії іншої особи — то його власні почуття. Але той, [redacted] розуміння, вважає, що його власні вчинки — [redacted] його добро.

52. Це лежить у нашій силі, щоб не мати погляду на якусь річ і [redacted] бути занепокоєним у душі. Бо самі речі не мають природної сили, щоб формувати наші погляди.

53. Привчися пильно прислухуватися до того, що говорить інший, та настільки, наскільки це можливе, бути [redacted] думці бесідника.

54. Те, що не добре для роя, не добре і для бджоли.

55. Якби моряки лаяли керманича, [redacted] хворі лікаря, то [redacted] слухали б [redacted] когонебудь іншого? Або як міг би керманич [redacted] безпеку тих, що на кораблі, або лікар здоров'я тих, [redacted] їх лікує?

56. Як багато [redacted] тих, що з [redacted] одночасно прийшов [redacted] світ, уже відійшли з [redacted]

57. Для тих, що хворіють на жовтачку, мед гіркий, а [redacted] тих, що їх вкусив скажений пес, вода [redacted] страх. Для [redacted] дітей м'яч — це гарна річ. Чому ж

я серджуся? Невже [redacted] думаєш, що фальшивий погляд має меншу силу, [redacted] [redacted] у хворого на жовтачку, або отрута в того, [redacted] його вкусив скажений пес?

58. Ніхто [redacted] перешкоджуватиме тобі жити згідно [redacted] [redacted] твоєї власної природи. Ніщо [redacted] станеться тобі суперечного [redacted] основою природи світу.

59. Що за люди є ті, що їм люди хочуть подобатися, за які речі [redacted] [redacted] родом учинків? Як швид-[redacted] час прикриває всі речі, [redacted] [redacted] багато він уже прикрив.

КНИГА VII

1. Що [redacted] погань? Це те, що ти [redacted] бачив. І при нагоді всього, що трапляється, пам'ятай, що це те, що [redacted] часто бачив. Усюди, згори додолу, [redacted] зустрінеш такі самі речі, [redacted] заповнені давні історії і середнього віку, і [redacted] днів; історії, [redacted] заповнені міста [redacted] [redacted] тепер. Немає нічого [redacted] всі речі знані [redacted] скороминущі.

2. Як можуть наші принципи стати мертвими, коли не погашені думки, що їм відповідають? А це лежить у твоїй силі без упину роздмухувати ці думки [redacted] полум'я. Я можу [redacted] такий погляд про все, який я [redacted] мати. Коли можу, то чому [redacted] роздратований? Речі, що [redacted] поза моїм розумом, не мають зовсім ніякого відношення до [redacted] розуму. — Нехай це буде становищем для твоїх почуттів і ти [redacted] прямо. Це лежить у твоїй силі, щоб відзискати своє життя. Гляди знову [redacted] речі так, як ти звик був [redacted] [redacted] дивитися, бо [redacted] цьому полягає відзискання твого життя.

3. Пусте парадування, гра на сцені, череди овець, табуни, вправи списами, кістка [redacted] між песиків, кусник хліба у ставок рибам, праця мурашок і ношення тягарів, метушня з малою [redacted] мишею, [redacted] порушувані шнурочками — [redacted] [redacted] подібне. Тому твій обов'язок серед таких речей — [redacted] добрий настрій, [redacted] [redacted] горду міну; [redacted] все [redacted] [redacted] розуміти, що [redacted] людина варта стільки, скільки варті речі, що [redacted] [redacted] займається.

4. У розмові мусиш звертати увагу [redacted] те, про що йде бесіда, а [redacted] кожному русі мусиш помічати, що робиться. У першому випадку ти повинен бачити безпосередньо, до якої мети вона зміряє, а в другому старанно спостерігати, [redacted] річ собою являє.

5. Чи моє розуміння достатнє для цього [redacted] ні? Коли воно достатнє, то [redacted] використовую його до праці як знаряддя, що його [redacted] світова природа. А коли [redacted] [redacted] достатнє, [redacted] відходжу від праці [redacted] даю дорогу

тому, що здатний зробити це краще, якщо немає якої причини, чому [redacted] не повинен [redacted] робити; або роблю це, як тільки можу, беручи собі до помочі людину, що [redacted] допомогою мого розуму робить те, що на цей час відповідне [redacted] корисне для загального добра. Бо все, що можу робити сам або [redacted] іншим, [redacted] бути спрямоване тільки до одного — до того, що корисне [redacted] підходить для суспільства.

6. Як багато тих, що вславилися, перейшло в забуття; як багато тих, що звеличували славу інших, віддавна не [redacted]

7. Не стидайся, що тобі помагають, бо твоя справа — виконувати свій обов'язок, [redacted] жовнір у нападі на місто. Коли ти кривий, то як можеш сам видряпатися [redacted] башту? Але з допомогою іншого це можливе.

8. Нехай майбутні справи не турбують тебе, бо ти прийдеш до них, [redacted] буде необхідне, [redacted] з собою цей самий розум, що його [redacted] до теперішніх справ.

9. Усі речі пов'язані з собою [redacted] цей зв'язок святий. Ледве існує щось, що не було б пов'язане з чимсь іншим. Бо між усіма речами встановлене правильне співвідношення та вони об'єднуються, щоб творити той самий світовий порядок. Бо існує один с в і т, створений [redacted] усіх речей, [redacted] Бог, що проникає всі речі, о д н а субстанція, один закон, один спільний розум для всіх розумних створінь і одна правда, якщо дійсно існує досконалість [redacted] всіх створінь, що належать до однієї породи [redacted] поділяють той самий розум.

10. Усе матеріяльне зникає [redacted] субстанції цілого; усе формальне (причинове) дуже швидко повертає назад до світового розуму; [redacted] пам'ять усього дуже швидко тоне [redacted] часі.

11. Для розумного створіння цей самий вчинок є згідний з природою [redacted] згідний з розумом.

12. Держися прямо або випрямися.

13. Як із членами [redacted] тіл, що об'єднуються в од-

це, так само [redacted] справа [redacted] розумними створіннями, що існують окремо, бо вони встановлені для однієї співпраці. І розуміння цього буде для тебе більш очевидне, [redacted] часто говоритимеш собі: «Я член (мéльос) породи розумних створінь». Але коли, вживаючи [redacted] букви р, говорити будеш, що ти є частина (мérос), [redacted] ти ще [redacted] любиш людей своїм серцем; доброзичливість ще [redacted] тебе ради неї самої; ти ще виявляєш її тільки [redacted] щось, що випливає з пристойности, [redacted] як щось, що приносить добро тобі самому.

14. Зовнішньо нехай що [redacted] падає [redacted] частини, які можуть відчувати наслідки цього падання. Бо такі частини, що відчули це, будуть скаржитися, якщо схочуть. Але я не зазнаю пошкодження, якщо не думаю, що те, що трапилося, є лихом. А це лежить у моїй силі, щоб так не думати.

15. Чого б хто [redacted] робив [redacted] не казав, [redacted] мушу бути добрий, так як золото, ізмарагд [redacted] пурпура завжди казали б: «Чого б [redacted] не робив чи не казав, я мушу бути золотом, ізмарагдом чи пурпурою та зберігати свій колір».

16. Керівна здібність [redacted] непокоїть себе; хочу цим сказати, що вона не лякає себе [redacted] не спричиняє собі болю. А коли хто інший може лякати її або завдавати їй болю, то нехай робить це. Бо [redacted] здібність, виходячи [redacted] власного погляду, [redacted] перетвориться [redacted] в такий спосіб. Нехай тіло [redacted] подбає, коли може, щоб не зазнавало ніякого страждання, і нехай говорить, [redacted] страждає. А сама душа, що [redacted] підметом страху [redacted] болю, я [redacted] вповні має силу творити погляд [redacted] ці справи, не [redacted] ніякого страждання, бо [redacted] ніколи [redacted] прихилиться до та[redacted] погляду. Керівний принцип у самому собі не потребує нічого, якщо він [redacted] створює якоїсь потреби для себе [redacted] І тому він вільний від неспокою [redacted] не [redacted] перешкоди, якщо він [redacted] непокоїть себе та не стає [redacted] перешкоді собі самому.

17. Евдаймонія (щасливість) — це добрий демон або добра річ. Що [redacted] ти робиш тут, фантазіє? Відій-

ди, благаю тебе [redacted] богів, так як [redacted] прийшла, бо [redacted] [redacted] потребую тебе. Але [redacted] приходиш [redacted] старим [redacted]. Я [redacted] серджуся [redacted] тебе; тільки відійди.

18. Чи боїться [redacted] зміни? Чому? Що [redacted] статися без зміни? Що [redacted] може бути більше побажане [redacted] відповідніше для природи світу? Чи [redacted] скупатися, коли дрова [redacted] [redacted] зміни? А [redacted] [redacted] кормитися, якщо їжа [redacted] підлягла зміні? Та чи можна до[redacted] чогонебудь корисного без зміни? Чи ж не розумієш, що [redacted] [redacted] мусиш також підлягти зміні [redacted] що це так [redacted] необхідне для природи світу?

19. Світова субстанція [redacted] [redacted] течія несуть усі тіла, що [redacted] своїй природі об'єднані з собою та співдіють із цілістю. Скільки Хризіппів, Сократів і Епіктетів проковтнув уже час? І нехай те саме приходить тобі [redacted] думку стосовно кожної людини [redacted] речі.

20. Тільки одна річ турбує мене, щоб [redacted] не робив чогось, на що не дозволяє устрій людини, або [redacted] ро[redacted] цього так, [redacted] він не дозволяє, або [redacted] робив того, чого він не дозволяє робити тепер.

21. Близький той час, що ти забудеш усі речі і всі забудуть тебе.

22. Чудним [redacted] [redacted] людині те, що [redacted] любить навіть тих, що роблять зло. А стається це, коли тра[redacted] тобі, що ті, що роблять зло, [redacted] кревняками, і що [redacted] роблять [redacted] з незнання [redacted] незумисне, і тому, що незадовго [redacted] оба помрете; а передусім тому, що лиходій [redacted] заподіяв тобі [redacted] [redacted] він не зробив твоєї керівної здібности гіршою, [redacted] вона була передше.

23. Природа світу із світової субстанції, [redacted] якби вона була воском, зараз формує коня, [redacted] [redacted] він знищив її, [redacted] [redacted] використовує матеріял на дерево, на людину, а пізніше [redacted] щось інше. [redacted] [redacted] з цих речей існує дуже коротко. А скринька при розбитті не зазнає страждання, [redacted] [redacted] [redacted] [redacted] зазнавала його вона, [redacted] її збивали.

24. Понурий вигляд загалом не природний. Коли його [redacted] набирати, [redacted] наслідок цього такий, [redacted] [redacted]

ловидність завмирає [redacted] нарешті цілком гасне, [redacted] що [redacted] не [redacted] її взагалі засвітити. Пробуй зробити [redacted] цього висновок, що понурий вигляд суперечний [redacted] розумом. Бо [redacted] навіть зникне розуміння того, що робимо зло, [redacted] яка рація [redacted] довше?

25. Природа, що править світом, незабаром змі[redacted] усі речі, що їх бачиш; [redacted] їхньої субстанції зробить інші речі і знову з субстанції останніх інші речі, щоб світ міг бути завжди молодий.

26. Якщо хто зробить тобі якесь зло, сейчас розваж, [redacted] поглядом на добро [redacted] зло [redacted] він зло. Бо коли ти зрозумієш це, [redacted] жалітимеш його і [redacted] будеш ані дивуватися, ані сердитися. Бо або ти [redacted] ува[redacted] добром те саме, що й він, або щось інше того самого ґатунку. Отже, твій обов'язок — простити йому. А якщо ти не вважаєш таких речей добрими [redacted] злими, то тобі легше буде [redacted] прихильним до того, що блудить.

27. Думай більше про речі, що їх маєш, як про речі, [redacted] їх не [redacted] А з речей, що їх маєш, вибери найкращі і тоді подумай, як завзято ти шукав би їх, [redacted] б ти їх не мав. А одночасно, щоб не бути перей[redacted] наскрізь, старайся переціновати їх і бу[redacted] ними так занепокоєним, якби [redacted] їх ніколи не мав.

28. Заглибися [redacted] собі. Розумовий принцип [redacted] таку вдачу, що задовольняється [redacted] собою, [redacted] робить те, що правильне, [redacted] здобуває спокій.

29. Позбудься фантазій. Перестань впливати [redacted] хід справ. Замкнися [redacted] сучасності. Зрозумій добре, що діється тобі [redacted] кому іншому. Поділи [redacted] розділи [redacted]ний предмет [redacted] те, що в ньому причинове (формальне) [redacted] матеріяльне. Думай про [redacted] останню годину. Залиши зло, що його хтось зробив, там, [redacted] його зроблено.

30. Прислуховуйся якнайуважливіше до того, [redacted] говорять. Проникай своїм розумом у наслідки та при[redacted]

31. Прикраси себе простотою, поміркованістю [redacted] байдужістю до речей, [redacted]

злочином. Люби людський рід. Підкоряйся Богові. По[redacted] каже, що Закон править усім. — І [redacted] пригадати, що Закон править усім.

32. Про смерть: Чи вона — розсипання або розпадання на атоми, [redacted] знищення, то [redacted] являє собою або зруйнування, або зміну.

33. Про біль: Нестерпний біль забирає нас із світу. Але біль, що триває довго, [redacted] стерпний. Розум утримує власний спокій через заглиблення в самому собі та керівна здібність [redacted] стає гірша. А частини, що їх турбує біль, коли можуть, то нехай самі висловлюють свою думку про нього.

34. Про славу: Дивися [redacted] уми тих, що шукають слави, та спостерігай, які вони, якого роду речей уникають, [redacted] за [redacted] йдуть. Візьми до уваги, що маси піску, накопичувані одна на одну, прикривають попередні зеренця піску. Так [redacted] і в житті: події, що відбуваються тепер, незабаром закриють події, що прийдуть пізніше.

35. З Платона: Чи гадаєш, що людина, яка посідає справжню велич духа та [redacted] своїм поглядом увесь час і всю субстанцію, уважає людське життя чимсь великим? — Це [redacted] можливо, скаже він. — А чи така людина вважатиме смерть чимсь страшним? — Ні [redacted] якій мірі.[1]

36. [redacted] Антістена: Робити добро [redacted] зазнавати знева[redacted] — це по-королівськи.

37. Це приниження [redacted] обличчя повинуватися, вгамовуватися та [redacted] себе так, [redacted] наказує розум. А приниженням для розуму є те, коли він не вгамовується та [redacted] заспокоює самого себе.

38. Це [redacted] правильно, щоб [redacted] турбувалися речами, бо вони [redacted] дбають про це.[2]

39. Безсмертним богам і [redacted] дай привід до радости.[3]

[redacted] Політея, 486А.

[redacted] Евріпід, Фраґм. 289.

[redacted] Невідомий автор.

40. Життя, [redacted] дозрілі колоски, падає жертвою серпа, і [redacted] один народжується, інший вмирає.[4]

41. Коли боги не дбають про [redacted] про моїх дітей, [redacted] існує причина цього.[5]

42. Бо зі [redacted] те, що добре [redacted] справедливе.[6]

43. Не приєднуватися до інших у їхньому голосінні, не йти [redacted]

44. З Платона: А такому запитувачеві дав би я [redacted] таку відповідь: Ти помиляєшся, приятелю, коли думаєш, що людина, [redacted] взагалі щонебудь варта, по[redacted] скоріше [redacted] й смерть, [redacted] дивитися в усьому, що робить, тільки [redacted] те, чи [redacted] поступає правильно чи неправильно [redacted] робить вчинки доброї чи злої людини.[7]

45. Бо так воно, атенські мужі, [redacted] насправді: коли людина поставила себе [redacted] певному місці, що його вважає найкращим для себе, або коли її поставив там комендант, то там вона, на [redacted] думку, повинна стояти та переносити риск, не беручи до уваги ні смерти, ні нічого, тільки ганьбу, [redacted] здезертирувала з цього поста.[8]

46. Але, мій друже, розваж, чи те, що шляхетне та добре, не є чимось відмінним від того, щоб рятувати життя інших та своє власне. Бо напевно людина, гідна цього імени, мусить питання тривалости життя, хоч би поширеного, відкласти набік та [redacted] сміє порабськи прив'язуватися до життя, але, лишаючи ці речі [redacted] руках Бога, мусить вірити, [redacted] кажуть жінки, «що ніхто [redacted] обминути своєї долі», а потім обдумати, [redacted] вона [redacted] найкраще прожити той час, що його їй судилося прожити.[9]

47. Гляди [redacted] біг звізд, якби [redacted] йшов разом із ними; і постійно думай про переміну одного елементу [redacted] інший, бо такі думки очищують земське життя [redacted] гидоти.

---

[4] Евріпід, Фраґм. 757.

[5] Евріпід, Фраґм. 207.

[redacted] Евріпід, Фраґм. 910.

[redacted] Апологія, 28В.

[redacted] Там [redacted]

[redacted] Платон, Горгій, 512D.

48. Гарний уривок із Платона: Хто говорить про людей, повинен [redacted] глядіти [redacted] земські справи так, якби оглядав їх [redacted] вищого становища: він повинен глядіти на [redacted] у їхніх скупченнях, арміях, при хліборобській праці, [redacted] супружжях, договорах, народинах, у смерті, гаморі судів, пустинних місцях, [redacted] різ[redacted] варварських народах, при бенкетах, у риданнях, [redacted] базарах, в суміші всіх справ [redacted] упорядкованій комбінації країн.[10]

49. Застановися над минулим. Такі великі зміни політичних потуг. Ти [redacted] передбачити речі, що прийдуть. Бо [redacted] будуть подібні формою, та це [redacted] можливо, щоб вони [redacted] відхилитися від того порядку речей, що відбуваються тепер. Таким чином, коли глядіти [redacted] людське життя сорок років, то це те саме, якби ти глядів на нього тисячу літ.

50. Те, що виросло із землі, поверне до землі, але те, що виросло з небесного насіння, поверне назад до небесних сфер.[11] Це є або розпущення взаємно пов'язаних атомів, або подібне розсіяння складників, що не мають чуття.

51. Їжею, напитками та чаклунством намагаються змінити стежку долі, щоб врятуватися від смерти.[12]

Бурю, що її зіслали небеса, мусимо [redacted] та працювати без нарікання.[13]

52. Інший [redacted] бути більше досвідчений у поваленні [redacted] противника; [redacted] він [redacted] більше товариський, ані скромніший; ані більше здисциплінований, щоб зустріти все, [redacted] трапиться; ані ласкавіший до [redacted] ближнього.

53. Де [redacted] діло [redacted] бути виконане [redacted] розумом, що спільний богам і нам, [redacted] нічого [redacted] боятися, бо [redacted] осягнути користь дією, що [redacted] ус-

[redacted] Це, [redacted] твердять дослідники, не [redacted] уривок [redacted] Платона.

[11] Евріпід, Хризіпп, Фрагм. 836.

[redacted] Евріпід, Прохачі, 1110.

[redacted] Невідомий автор.

пішною [redacted] проходить у згоді з [redacted] устроєм, [redacted] підозрівати ніякої шкоди.

54. Всюди та завжди лежить у твоїй силі, щоб побожно погодитися [redacted] із своїм сучасним положенням; поводитися справедливо у відношенні до тих, що над тобою, та своїм [redacted] впливати на свої теперішні думки, щоб до них не вкрадалося ніщо, що не було передше добре перевірене.

55. Не розглядайся довкола себе, щоб відкрити керівні принципи іншої людини, але гляди прямо на те, до чого веде тебе природа, і то [redacted] природа світу з допомогою речей, що тобі стаються, так і твоя [redacted]сна природа через вчинки, що їх [redacted] мусиш зробити. Але [redacted] створіння повинно робити те, що згідне з його системою; та всі інші речі встановлені заради розумних створінь, так [redacted] як серед нерозумних речей нижчі встановлені заради вищих, але розумні заради розумних.

Отже перший принцип у системі людини — це принцип соціяльний. А другий принцип у тому, щоб не подаватися перед умовлюванням тіла, бо це притаманна функція розумової та спостережливої дії за[redacted] у власних [redacted] та ніколи [redacted] бути подоланою дією змислів і смаків, що є тваринна. Але розумова дія претендує [redacted] вищість [redacted] дозволяє собі [redacted] те, щоб її подолали інші. І робить [redacted] слушно, бо її утворила природа, щоб [redacted] користувалася всіма іншими. Третя річ у розумовій системі — це свобода від [redacted] Нехай [redacted] керівний принцип держиться міцно цих речей, іде просто вперед і він матиме те, що [redacted] його власним.

56. Гадай про себе, що [redacted] мертвий та що [redacted] цій хвилині [redacted] закінчив [redacted] життя; і проживай згідно з природою ту решту життя, що ще тобі залишилася.

57. Люби тільки те, [redacted] тобі трапляється [redacted] спле[redacted] з ниткою твоєї долі. Бо [redacted] є більше відповідне?

58. [redacted] усьому, що [redacted] тобі, держи перед своїми [redacted] тих, що їм ставалися такі самі речі, як [redacted]ни сердилися, вважали [redacted] дивними та знаходили [redacted]

[redacted] хиби: [redacted] де вони тепер? Ніде. Чому ж [redacted] волієш [redacted] діяти в такий самий спосіб? Чому [redacted] цих хвилювань, чужих природі, для тих, що їх спричиняють, і тих, що [redacted] зворушуються? І взагалі, чому [redacted] не добиваєшся робити вжитку з речей, що стаються тобі? Бо тоді [redacted] їх добре та вони стануть для тебе матеріялом, щоб над [redacted] далі працювати. Тільки дбай про себе та рішися бути доброю людиною [redacted] кожному вчинку, що його робиш: [redacted] пам'ятай...[14]

59. Вглянь у себе. [redacted] нутрі знаходиться джерело добра і [redacted] завжди задзюрчить, коли будеш копати.

60. Тіло повинно бути міцне та [redacted] жодної неправильности ані [redacted] русі, ані [redacted] поставі. Бо що розум виявляє в обличчі через піддержування в ньому кмітливости та властивости, того треба також вимагати від цілого тіла. Але всіх цих речей треба додержуватися без емоції.

61. Мистецтво [redacted] більше на мистецтво борця, як на мистецтво танечника, в тому відношенні, що воно [redacted] стояти готове [redacted] сильне зустріти атаки, що приходять нагло й несподівано.

62. Постійно додивляйся до тих, що їхнє схвалення ти хотів би мати, та до того, які керівні принципи вони посідають. Бо тоді [redacted] не [redacted] тих, що ображають мимовільно, ані не бажатимеш їхнього схвалення, якщо вглянеш до джерел їхніх поглядів [redacted] смаків.

63. Кожна душа, [redacted] філософ, незалежно від своєї волі позбавлена правди. Отож у такий самий спосіб позбавлена [redacted] теж справедливости, поміркованости, доброзичливости [redacted] усього іншого [redacted] цьому роді. Найконечнішою річчю є постійно про [redacted] пам'ятати, бо таким робом [redacted] будеш ліпший для всіх.

64. В усякому болю нехай приявною буде ця думка, що [redacted] ньому [redacted] ніякої ганьби ані що він [redacted] робить керівної здібности гіршою, бо [redacted] не пошкоджує

[14] Тут текст пошкоджений.

здібности, поскільки [redacted] здібність розумова або суспільна. У випадку багатьох болів нехай [redacted] тобі ця заввага Епікура, що біль не є нестерпний [redacted] безконечний, якщо пам'ятаєш, що він [redacted] свої межі і якщо [redacted] додаєш нічого до [redacted] у своїй уяві. І пам'ятай також, що ми [redacted] помічаємо, що численні речі, що для [redacted] [redacted] приємні, є [redacted] самими, як біль, наприклад, надмірна сонність, обпалення спекою, недостача апетиту. Коли [redacted] [redacted] не задоволений [redacted] [redacted] цих речей, скажи собі, що капітулюєш перед болем.

65. Бережися, щоб [redacted] мати до жорстоких такого почування, [redacted] [redacted] мають до людей.

66. Як [redacted] знаємо, чи Телявг [redacted] перевищував характером Сократа? Бо це не досить, що Сократ помер благороднішою смертю; що майстерніше дискутував з софістами; що провів ніч у холоді з більшою витривалістю; що, [redacted] йому наказали пірвати Леона [redacted] Саламіни, він уважав за шляхетніше відмовитися, та що походжав з бундючним виглядом по вулицях — хоч щодо цього [redacted] мати поважні сумніви, [redacted] це правда. Але ми мусимо питати, якою була душа, що її мав Сократ; чи він міг вдоволитися тим, що був справедливий до людей та побожний відносно богів; чи вдоволявся тим, що ані [redacted] сердився [redacted] людську підлість, ані [redacted] робився рабом чийогось неуцтва; що не приймав із здивуванням нічого, що припало йому в уділі від світу, ані [redacted] переносив цього [redacted] чо-[redacted] нестерпного; що [redacted] дозволяв своєму розумові співчувати [redacted] інтересами марного тіла.

67. Природа [redacted] змішала розуму з побудовою тіла так, щоб [redacted] дати тобі сили обмежити себе [redacted] підкорити собі все, що т [redacted] о є власне. Бо це зовсім можливе, що хтось може бути побожною людиною і ніхто не розпізнає цього в ньому. Завжди пам'ятай про це, а [redacted] про іншу річ, що насправді дуже [redacted] потрібно, щоб [redacted] щасливим життям. А тому що ти втратив надію, щоб відзначитися в діялектиці [redacted] пізнанні природи, то з тієї причини [redacted] зрікайся того,

щоб бути вільним і поміркованим, товариським і слух- [redacted] Богові.

68. Це лежить у твоїй силі, щоб [redacted] свобідно від усякого примусу [redacted] найбільшому спокої ума, навіть як усі горлають проти тебе так, як їм подобається; і навіть тоді, [redacted] дикі звірі роздирають на кусні [redacted] [redacted] змішаного матеріялу, що обріс довкола тебе. Бо що серед того [redacted] стоїть [redacted] перешкоді розумові, щоб зберегти себе в спокої, в правильному погляді на довкільні справи; [redacted] легкому користуванні предметами, що з'являються перед ним, [redacted] щоб погляд міг сказати до речі, що підпадає його спостере- [redacted] «Цим ти є в дійсності, хоч людському поглядові [redacted] здаватися чимсь іншим». А [redacted] скаже до речі, що попадає під руку: «Ти — це річ, що її я шукав, бо для [redacted] те, що з'являється само, є завжди матеріялом для чесноти розумової та політичної; одним словом, для виконування ремесла, що належить до людини або до Бога». Бо все, що стається, має певне відношення або до Бога, або до людини та [redacted] являється ані новим, ані тяжким до орудування, [redacted] є звичайним і підхожим матеріялом, щоб над ним працювати.

69. Досконалість морального характеру полягає в тому, щоб проводити кожний день так, якби він був останній; не бути ані сильно збудженим, ані отупілим і [redacted] виступати в ролі лицеміра.

70. Боги, що є безсмертні, не сердяться, бо через такий довгий час мусять безперервно зносити людей такими, [redacted] вони є; а крім того, вони опікуються ними на всі лади. А ти, що незадовго скінчишся, відмовляєшся [redacted] злих людей, і то тоді, коли [redacted] являєшся одним із [redacted]

71. Це смішна річ не захищатися від власної злоби, що [redacted] можливе, [redacted] [redacted] від злоби інших, що не можливе.

72. Усе, чого розумова й суспільна здібність не визнає ані розумним, ані суспільним, вона слушно [redacted] нижчим від себе.

73. Коли [redacted] зробив добрий [redacted] і інший є твоїм боржником, [redacted] [redacted] третього, крім цього, бажаєш, як це роблять дурні? Щоб здобути розголос добродія або одержати у відплату гроші?

74. Ніхто не втомлюється одержуванням того, що корисне. А корисним є діяти згідно [redacted] природою. Тому [redacted] втомлюйся одержуванням корисного, роблячи його іншим.

75. Природа Всього довела до створення світу. А тепер усе, що стається, з'являється [redacted] наслідок або продовження; або навіть найвищі речі, до яких керівна [redacted] світу спрямовується сама, [redacted] керуються ніяким розумовим принципом. Пригадуй собі [redacted] і воно [redacted] багатьох кризових ситуаціях зробить тебе спокійнішим.

КНИГА VIII

1. Усуненню бажання пустої [redacted] сприяє [redacted] думка, що це не лежить у [redacted] твоєї сили, щоб ти міг був прожити ціле [redacted] або принаймні від своєї молодости вгору, [redacted] філософ. Але для багатьох інших [redacted] для тебе самого ясно, що тобі далеко до філософії. Тебе поносила тоді тваринна [redacted] тому тобі тепер [redacted] легко здобути повагу філософа; та й цілий твій життєвий [redacted] протиставляється тому. Якщо [redacted] ти збагнув, у чому справа, [redacted] думай, [redacted] думатимуть про тебе інші, а будь задоволений, коли решту свого життя проживеш так, [redacted] бажає твоя природа. Тож уважай, чого вона хоче, та не дозволь нічому відвернути себе від того. Бо в багатьох мандрівках ти набув досвіду, не знайшовши щастя ні [redacted] силогізмах, ні в багатстві, ні в славі, ні в розкоші — ніде. В чому ж воно? Воно — в робленні того, чого вимагає людська природа. Як же ж [redacted] робитиме це? Якщо [redacted] принципи, від яких походить її стремління й [redacted] Які принципи? Такі, [redacted] мають відношення до добра й зла: переконання, що ніщо не є добре для людини, що не робить її справедливою, поміркованою, мужньою, вільною; і що [redacted] є ніщо злом, що [redacted] робить нічого протилежного до того, що згадано вище.

2. При нагоді всякої дії спитай себе: в якому відношенні [redacted] стоїть до мене? Чи я каятимуся [redacted] неї? Ще мить і [redacted] помру, і все скінчиться. Коли те, що роблю, є ділом розумного [redacted] створіння, створіння суспільного, що підлягає тому самому законові, що бог — то чого більше шукаю?

3. Олександер, Ґай[1] і Помпей — [redacted] вони в порівнянні з Діогеном, Гераклітом і Сократом? Бо останні були ознайомлені [redacted] речами, [redacted] їхніми при[redacted] та їхнім змістом, і керівні принципи цих мужів були такі самі. А щодо перших, то скількома ре-

[1] Юлій Цезар.

чами мусіли вони піклуватися та рабами скількох речей були [redacted]

4. Пам'ятай, що люди все [redacted] робитимуть ці самі речі, [redacted] би [redacted] [redacted] лопнув.

5. Головна річ — [redacted] хвилюйся, бо всі речі [redacted] згідні з природою всесвіту. Незадовго тебе [redacted] [redacted] і [redacted] бу-[redacted] тебе ніде, [redacted] [redacted] [redacted] Гадріяна [redacted] Авґуста. Далі, вп'яливши [redacted] очі [redacted] своє заняття, пильнуй його, пам'ятаючи одночасно, що твій обов'язок — бу-[redacted] доброю людиною; [redacted] ухилятися від того, [redacted] [redacted]магає людська природа; [redacted] говорити те, що тобі видається найбільше справедливим; тільки нехай це буде з доброзичливістю, поміркованістю [redacted] без лицемірства.

6. Природа світу мусить виконувати таку роботу: скидати речі [redacted] те місце, [redacted] [redacted] знаходяться, змінюва-[redacted] їх, брати їх звідси [redacted] переносити там. Усі речі змінюються, але [redacted] не потребуємо боятися нічого нового. [redacted] обізнані з усіма речами, а розподіл їх постійно залишається такий самий.

7. Кожна істота задоволена собою, [redacted] йде належно своєю дорогою. Розумна істота йде належно своєю дорогою, коли в своїх думках [redacted] погоджується на ніщо фальшиве [redacted] непевне; коли спрямовує своє розумування тільки [redacted] суспільних вчинків; [redacted] обмежує свої бажання [redacted] почуття відрази тільки до речей, що [redacted] у [redacted] її сили; та [redacted] вона задоволена всім, що [redacted] призначає загальна природа. Бо кожна окрема істота являється частиною тієї загальної природи, [redacted] [redacted] природа листка є частиною природи рослини; [redacted] [redacted] того, [redacted] в рослині природа [redacted] є [redacted] природи, що не [redacted] здібности пізнавання [redacted] розуму та підлягає перешкоді. Та природа людини — це частина природи, [redacted] не підлягає перешкодам, [redacted] розумна та справедлива, через те що дає кожній речі в рівних пайках та відповідно до її вартости час, субстанцію, причину (форму), енерґію [redacted] кінець. Та досліджуй [redacted] те, щоб відкривати, що [redacted] річ, порівняна [redacted] іншою окремою річчю, [redacted] однакова в усіх від-

ношеннях, [redacted] збирай разом усі частини однієї речі [redacted] порівнюй їх з усіма [redacted] іншої.

8. Ти не [redacted] вільного часу чи здібности до чи-[redacted] Але [redacted] вільний [redacted] і здібність, щоб приборкати зарозумілість. Маєш вільний час, щоб станути вище приємности [redacted] болю; [redacted] вільний час, щоб бути вище палкого бажання слави [redacted] не сердитися [redacted] глупих і невдячних людей і навіть не звертати на них уваги.

9. Нехай ніхто [redacted] чує більше, що ти критикуєш життя двора або своє власне.

10. Каяття — це свого роду самодогана [redacted] занедбання чогось, що корисне. А те, що добре, мусить бути чимсь корисним і досконало добра людина повинна дбати про те. Але така людина ніколи [redacted] шкодувати, що відмовила собі змисловоі розкоші. Отож розкіш не є ані добра, ані корисна.

11. Оця річ, чим [redacted] вона в самій собі, у своєму власному устрою? Чим являється вона у своїй субстанції і матеріялі? Яка її причинова природа (чи форма)? Що [redacted] робить у світі? Як довго [redacted] існує?

12. Коли прокинешся зо сну з нехіттю, пам'ятай, що це згідне [redacted] твоїм устроєм [redacted] людською природою — виконувати громадські вчинки, [redacted] спання притаманне теж нерозумним створінням. А те, що відповідне [redacted] ній окремій істоті, являється [redacted] більшому степені її власним, більше підхожим [redacted] її природи [redacted] дійсності [redacted] більше чарівним.

13. Постійно, [redacted] якщо можливо, при нагоді [redacted] враження, що його зазнає душа, застосовуй до нього принципи фізики, [redacted] та діялектики.

14. З [redacted] чоловіком ти [redacted] стрінувся б, негайно спитай себе: Які погляди [redacted] ця людина [redacted] добро [redacted] зло? Бо якщо відносно приємности [redacted] болю [redacted] причи-[redacted] обох цих речей, відносно [redacted] та ганьби, смерти [redacted] має вона такі [redacted] і такі погляди, то не вида-[redacted] мені нічим чудним і дивним, коли робитиме вона такі то і такі вчинки: і [redacted] пам'ятатиму, що вона мусить так робити.

15. Пам'ятай, що так, як стидно дивуватися, що [redacted] родить фіґи, [redacted] стидно дивуватися, що світ утворює такі [redacted] такі речі, що їх виробником він [redacted] Та [redacted] лікареві [redacted] стерновому стидно дивуватися, що хтось має гарячку або що вітер не сприятливий.

16. Пам'ятай, що змінити свій погляд і йти за тим, що направляє твою помилку, таке сумісне із свободою, [redacted] те, щоб упиратися при своїй помилці. Бо вчинок, що його виконуєш згідно з своїм [redacted] розумуванням, поглядом, [redacted] суті також згідно з власним розумінням, [redacted] твоїм [redacted]

17. Коли це лежить у твоїй силі, то чому робиш це? А коли це лежить у силі кого іншого, то чому дорікаєш? Атомам (випадковості), богам? В обох випадках це безглуздо. Ти не [redacted] дорікати нікому. Бо, [redacted] можеш, поправ те, що є причиною; а коли ти не в силі зробити цього, поправ бодай саму річ. А коли не можеш зробити навіть цього, то [redacted] тобі користь із критики? Бо нічого не треба робити без мети.

18. Те, що вмерло, не випадає із світу. Коли воно залишається тут, то також змінюється тут і розпадається [redacted] відповідні частини, що являються склад[redacted] світу [redacted] тебе [redacted] І [redacted] змінюються, та [redacted] ремствують.

19. Усе існує для певної [redacted] кінь, виноградна [redacted] Чому дивуєшся? Навіть сонце скаже: « Я існую для певної мети». І решта богів [redacted] саме. Для якої ж мети існуєш ти? Щоб втішатися насолодою? Подумай, чи здоровий розум дозволяє [redacted] це.

20. Природа мала уважливість до всього, [redacted] до кінця, як до початку та тривання, [redacted] само як людина, [redacted] кидає м'яч. Яке добро для м'яча бути підки[redacted] або яка шкода для нього падати додолу, [redacted] навіть опасти? [redacted] добро [redacted] бульки триматися разом або [redacted] шкода, коли вона лопне? Те саме [redacted] про свічку.

21. Виверни його (тіло) навиворіт і поглянь, що це

за річ; якого роду річчю [redacted] воно, коли старіється і коли вмирає.

Скороминущі оба — прославлювач і прославлюваний; пригадувач і пригадуваний: і все це в закутку цієї частини світу. [redacted] навіть тут [redacted] всі згоджуються, ні, навіть ніхто не згоджується [redacted] собою самим; [redacted] ціла земля це [redacted] точка.

22. Дбай про матеріял, що знаходиться перед тобою, чи є це погляд, вчинок чи слово.

Ти терпиш це справедливо, бо волієш радше ставати добрим завтра, [redacted] бути добрим сьогодні.

23. Роблю щось? Роблю це у відношенні до людства. Стається щось мені? Приймаю це та ставлю його у відношення з богами [redacted] джерелом усіх речей, від яких походить усе, що стається.

24. Так як показується тобі купіль, що це олива, піт, бруд, брудна вода [redacted] всі гидкі речі — такою є [redacted] частина [redacted] і все.

25. Люцілля бачив, [redacted] помер Вер, а потім помер Люцілля. Секунда бачив, що помер Максімус, а потім помер Секунда. Епітинхан бачив, як помер Діотим, а потім помер Епітинхан. Антонін бачив, що померла Фавстіна, а потім помер Антонін. І так [redacted] йде. Целер бачив, що помер Гадріян, [redacted] потім помер Целер. А ті бистроумні мужі, провидці чи ті надуті пихою, де вони? Наприклад, такі бистроумні мужі, [redacted] Харакс, платоніст Деметрій, Евдаймон [redacted] якийнебудь інший подібний до них. Усі [redacted] скороминущі, померли давно. Пам'ять про деяких погасла негайно, другі [redacted] героями байок, [redacted] інші зникнули й з байок. Тому пам'ятай, що ця [redacted] суміш, що нею є [redacted] сам, мусить розпуститися, твій дух мусить згаснути або бути перенесений та поселений деінде.

26. Це задоволення людини — виконувати працю, відповідну для людини. А відповідна для людини праця — то бути милосердним для власної породи; погорджувати [redacted] емоціями; формувати правильний погляд [redacted] правильні явища [redacted] до-

сліджувати природу світу [redacted] речей, що стаються [redacted] ньому.

27. Між тобою та іншими речами існує три роди відношення: перше — це відношення до тіла, що тебе оточує; друге — відношення до божеської причини, від якої приходять до всіх усі речі; і трете, то відношення до тих, що з ними живеш.

28. Біль [redacted] лихом або для тіла — тоді [redacted] хай тіло говорить, що [redacted] думає про [redacted] — або для душі. Але це лежить у силі душі втримувати [redacted] власну рівновагу і спокій [redacted] думати, що біль — це зло. Бо кожний погляд, дія, бажання [redacted] відраза лежать у нас усередині і ніяке зло не проникає туди.

29. Стирай свої фантазії, часто говорячи до себе: тепер це лежить у моїй силі не допустити до своєї душі ніякої погані, бажання ані ніякого неспокою. А дивлячись [redacted] всі речі, бачу, [redacted] їхня природа, та користуюся кожною з них відповідно до їхньої вартости. — Пам'ятай про [redacted] силу, що її маєш від природи.

30. Говори в сенаті й до кожного, чим він не був би, відповідно, без штучности: користуйся звичайною розмовою.

31. Авґустів двір, дружина, донька, нащадки, предки, сестра, Аґріппа, свояки, інтимні друзі, приятелі, Арей, Меценас, лікарі та жреці, що приносять жертву — цілий двір мертвий. Потім звернися до інших, беручи до уваги [redacted] смерть однієї людини, [redacted] цілого роду, [redacted] у випадку Помпеїв; потім те, що написано на гробах: «Останній з роду». Опісля поміркуй, скільки клопоту [redacted] були ті перед ними, щоб лишити нащадка; [redacted] потім те, що з [redacted] мусить бути останній. І тут знову поміркуй про смерть цілого людства.

32. Це твій обов'язок упорядкувати своє життя добре в кожному поодинокому вчинкові. І якщо кожний вчинок виконає свій обов'язок, до якої міри це можливо, будь задоволений. І ніхто [redacted] в силі перешкодити тобі, щоб [redacted] дія не [redacted] свого обов'язку. — Але заважатиме щось зовні. — Ніщо не

заважатиме тобі діяти справедливо, помірковано та розсудливо. — А [redacted] перешкоди якийсь інший вид моєї діяльности. — Ну, але через мовчазну згоду [redacted] перешкоду та через вдоволення з того, щоб перенести свої зусилля [redacted] те, що дозволене, з'являється перед тобою негайно інша нагода до дії на місці тієї, що [redacted] перешкоди, і [redacted] достосується добре до упорядкування життя, що про нього говорив я вище.

33. Приймай багатство й добробут без гордовитости [redacted] будь готовий дозволити йому покинути тебе.

34. Як ти бачив [redacted] відтяту руку, ногу або голову, то [redacted] робить себе людина, [redacted] не вдоволена тим, що діється; яка відокремлює себе від інших або робить щось негромадське. Припустімо, що ти відокремився від природної єдности — бо природа створила тебе частиною, а тепер ти відокремився — [redacted] існує чудове застереження, що ти можеш знову з'єднатися. Бог не дозволив цього ніякій іншій частині, коли вона відокремилася та відділилася, знову з'єднатися. А візьми до уваги добрість, якою він відзначив людину, бо поклав у межах її сили, щоб вона взагалі не відокремлювалася від світу. А коли відокремилася, дозволив їй повернути, з'єднатися та залишитися на своєму місці [redacted] ролі частини.

35. Як природа світу дала кожному розумному створінню всі сили, що їх [redacted] посідає, так [redacted] одержали цю силу від неї і [redacted] Бо [redacted] природа світу перетворює і ставить [redacted] призначеному місці всяку річ, що стає їй на дорозі або протиставиться їй, і робить такі речі частиною себе самої, так само розумне створіння є [redacted] силі зробити кожну перешкоду своїм власним матеріялом і використовувати його для таких цілей, що їх перед собою поставило.

36. Не турбуй себе роздумуванням над цілим своїм [redacted] Не дозволяй своїм думкам [redacted] відразу усі різнородні клопоти, що — [redacted] припускати — впадуть [redacted] тебе. Але при кожній нагоді питай себе: «Що в тому такого, що [redacted] стерпне [redacted] пе-

реступає межі зносного?» Бо стидатимешся признатися до цього. А далі пам'ятай, що [redacted] завдає тобі болю ані майбутнє, ані минуле, тільки сучасне. А [redacted] буде зведене до дуже малої дрібнички, якщо тільки [redacted] його та [redacted] свій розум, коли він [redacted] спроможний станути міцно навіть проти неї.

37. Чи Пантея або Перґам сидять тепер біля гробу Вера? Чи Хаврій або Діотим [redacted] тепер біля гробу Гадріяна? Це було [redacted] смішне. Ну, припустімо, що [redacted] [redacted] сиділи б, то [redacted] померлий відчував би це? А коли б мертвий відчував це, то [redacted] були [redacted] вони задоволені? А [redacted] [redacted] були б задоволені, то [redacted] це зробило б їх безсмертними? Чи [redacted] було це в пляні призначення, що ці особи мусіли перше стати старухами й стариками, а потім умерти? Що [redacted] мали робити другі потім, коли перші вмерли? Усе це — смердючий сопух і трохи крови в торбі.

38. Коли можеш глядіти гостро, гляди [redacted] думай про речі розумно, каже філософ.

39. В устрої розумного створіння не бачу чесноти, що протиставляється справедливості. Але бачу чесноту, що протиставиться любові приємности. А нею є урівноваженість.

40. Коли усунеш свій погляд про те, що, [redacted] тобі здається, завдає тобі болю, [redacted] поставиш себе в досконалій безпеці. — Що [redacted] [redacted] сам? — Розум. — Але [redacted] [redacted] розум. — Нехай буде так. Тоді нехай сам розум [redacted] дозволить турбувати себе. А якщо терпить якась інша [redacted] [redacted] «я», [redacted] нехай вона має свій власний погляд про себе.

41. Перешкода для [redacted] сприймань — це шкода для тваринної природи. Перешкода для бажань [redacted] такою самою шкодою для тваринної натури. Але щось інше є такою самою перешкодою і злом для устрою рослин. Тому те, що є перешкодою [redacted] розуму, є шкодою для розумової природи. Застосуй же всі ці речі до себе самого. Чи біль або [redacted] розкіш впливають на тебе? Змисли піклуватимуться цим. Чи якась перешкода протиставлялася тобі у твоїх зусиллях до

певної мети? Якщо справді ти робив [redacted] зусилля абсолютно (безумовно або без якогонебудь застереження), [redacted] звичайно [redacted] перешкода [redacted] шкодою для тебе, [redacted] глядіти [redacted] тебе [redacted] [redacted] розумне створіння. Але [redacted] береш [redacted] уваги звичайний хід речей, [redacted] тебе ані [redacted] ображено, ані навіть не [redacted] перед тобою перешкоди. А речам, що властиві для розуміння, ніяка людина не [redacted] станути [redacted] перешкоді, бо [redacted] вогонь, ні залізо, ні тиран, [redacted] образа [redacted] [redacted] не торкаються його. Створене [redacted] досконала сфера, воно [redacted] і [redacted]

42. Це [redacted] годиться, щоб я [redacted] завдавати болю собі самому, бо ніколи [redacted] завдавав [redacted] болю умисне [redacted] нікому іншому.

43. Різні люди захоплюються різними речами. Мене ж захоплює те, щоб держати керівну здібність здоровою: не відвертатися ані від ніякої людини, ані від ніякої [redacted] речей, що трапляються людям, але дивитися на все ласкавим поглядом і користуватися кожною річчю згідно з її вартістю.

44. Пильнуй, щоб забезпечити для себе теперішність. Ті, що гонять за посмертною славою, [redacted] беруть до уваги, що люди майбутнього будуть точно такими, [redacted] сучасники, що їх [redacted] не можуть знести. Та що ті люди будуть [redacted] смертні. І взагалі, [redacted] це [redacted] зна[redacted] для тебе, коли ці люди майбутнього відносно тебе вимовлять цей [redacted] той звук або матимуть таку [redacted] іншу думку про тебе?

45. Візьми [redacted] та кинь, [redacted] хочеш. Бо навіть [redacted] [redacted] буду держати [redacted] божеську частину спокійною, [redacted] значить, задоволеною, коли [redacted] [redacted] відчувати та діяти згідно із своїм [redacted] устроєм. Чи ця зміна місця являється достатньою причиною, щоб моя душа була нещасна, гірша, як була передше, пригноблена, зіщулена, перелякана? І що ти знайдеш такого, що було б достатньою причиною для виправдання цього?

46. Ніякій людині не може трапитися нічого такого, що [redacted] [redacted] людське; ані волові нічого, що [redacted] є згід[redacted] з природою вола; [redacted] виноградній лозі такого, що

[redacted] згідне з природою виноградної лози; ані каменеві нічого, що [redacted] [redacted] [redacted] [redacted] [redacted] Коли ж кожній речі [redacted] те, що [redacted] звичайне [redacted] природне, то чому [redacted] маєш нарікати? Бо природа не приносить нічого такого, [redacted] б [redacted] [redacted] міг знести.

47. Коли [redacted] зовнішня річ завдає тобі болю, то це не [redacted] турбує тебе, тільки твій погляд [redacted] неї. А [redacted] [redacted] у твоїй силі негайно усунути його. Коли ж щонебудь у твоїй власній вдачі завдає тобі болю, [redacted] що стоїть тобі [redacted] перешкоді виправити свій погляд? І навіть [redacted] переносиш біль, тому що [redacted] робиш якоїсь особливої речі, що здається тобі доброю, то чому [redacted] радше [redacted] дієш, замість нарікати? — А [redacted] заважає якась непереможна перешкода? — То не журися тоді, бо причина того, щоб вона [redacted] була створена, [redacted] залежить від тебе. — Але тоді не варто жити, коли цього не [redacted] зробити. — Тоді покинь життя з задоволенням, так [redacted] умирає той, що знаходиться у розгарі дії і задоволений теж речами, що являються перешкодами.

48. Пам'ятай, що керівна здібність не переможна, коли вона, зосереджена в собі, є вдоволена сама собою; [redacted] [redacted] [redacted] робить нічого, чого не хоче робити; навіть [redacted] [redacted] опір із самої тільки впертости. Чим же [redacted] стане вона, [redacted] свідомо зформує про щось погляд, спомаганий розумом? Тому розум, що вільний від пристрасти, [redacted] фортецею, бо людина [redacted] має нічого безпечнішого, [redacted] чому може знайти [redacted] і бути [redacted] майбутнє непереможною. Тому той, що [redacted] ба[redacted] цього, [redacted] невігласом; а цей, що бачить це, [redacted] [redacted] тікає до цього сховища, [redacted] нещасливий.

49. [redacted] [redacted] собі нічого більше, тільки те, про що сповіщає перше явище. Припустімо, донесли тобі, що [redacted] людина говорить погано про тебе. Це тобі донесли. Але не донесли тобі, що тебе ображено. Думаю, що моя дитина хвора. Але не думаю, що [redacted] [redacted] небезпеці. Тому завжди твердо тримайся першого явища і [redacted] [redacted] додавай нічого від себе, [redacted] тоді нічого

не [redacted] тобі. Або радше додай щось [redacted] людина, [redacted] знає все, що трапляється у світі.

50. Огірок гіркий. — Кинь його [redacted] — Там дорога заросла терням. — Поверни вбік від терня. [redacted] цього досить. Не питай, чому створено у світі такі речі. Бо [redacted] тебе насміхатися буде той, що обзнайомлений з природою, так [redacted] насміхався б [redacted] тебе тесля [redacted] швець, якщо [redacted] дорікав їм тому, що бачиш у їхній майстерні стружки [redacted] відрізки від речей, що їх [redacted] роблять. Та [redacted] вони мають місце, де можуть викидати ці стружки [redacted] відрізки, [redacted] природа світу [redacted] має зовнішнього простору. Але чудесну частину її вміння творить те, що хоч [redacted] замкнулася [redacted] собі, то все, що [redacted] ній підлягає розкладові, старіється [redacted] стає непридатним, [redacted] перемінює в себе саму [redacted] творить [redacted] з цих речей нові речі, так що [redacted] ані не вимагає субстанції зовні, ані не потребує місця, куди [redacted] викинути те, що псується. Таким чином, вона задовольняється своїм власним простором, своєю власною матерією та своєю власною вмілістю.

51. Не будь у своїх діях млявий ані у своїй розмові без методи; [redacted] мандруй своїми думками ані [redacted] дозволь своїй душі [redacted] внутрішню боротьбу або зовнішній вияв почуттів, та не будь у житті так зайнятий, щоб не [redacted] дозвілля.

Припустім, що люди вбивають тебе, ріжуть тебе [redacted] кусні та проклинають. Що можуть ці речі зробити, щоб перешкодити твоєму розумові залишитися чистим, мудрим, тверезим, справедливим? Коли б, наприклад, хтось стояв над прозорим, [redacted] джерелом і проклинав його, джерело ніколи не перестане видавати питної води; і якби він вкинув до нього глини або бруду, то [redacted] швидко розпустить їх і знесе [redacted] не буде зовсім занечищене. Як [redacted] ж ти [redacted] посідати постійне джерело, а [redacted] тільки криницю? Досягти цього можеш, наставляючи себе [redacted] свободу, з'єднану із задоволенням, простотою [redacted] скромністю.

52. Хто [redacted] знає, що [redacted] світ, не знає, де він зна-

ходиться. А той, що [redacted] знає, для якої [redacted] існує світ, [redacted] знає, [redacted] він ані що [redacted] світ. Але [redacted] [redacted] збагнув однієї з цих речей, [redacted] [redacted] силі навіть сказати, для якої мети існує він [redacted] Що [redacted] ти думаєш про такого, що уникає або шукає [redacted] від тих, що оплескують; від людей, що не [redacted] ані де [redacted] знаходяться, ані [redacted] вони?

53. Чи хочеш, щоб прославляла тебе людина, [redacted] щогодини проклинає тричі себе саму? Чи хочеш задоволити людину, що не задоволена собою? Чи задо[redacted] собою людина, що жалкує майже [redacted] всім, що робить?

54. Не дозволь далі тільки своєму віддихові бути у згоді [redacted] повітрям, що тебе оточує, [redacted] дай [redacted] своєму розумові бути [redacted] гармонії [redacted] розумом, що містить у собі всі речі. Бо сила розуму [redacted] менше розповсюднена [redacted] усіх речах і проникає їх для того, що [redacted] черпати її для себе, як [redacted] повітря для того, що може нею віддихати.

55. Загалом, злоба не шкодить світові, а зокрема, злоба однієї людини не приносить шкоди іншій людині. Вона завдає шкоди тільки тому, що в його силі лежить, щоб звільнитися від неї, [redacted] тільки він цього забажав.

56. Для моєї свобідної волі [redacted] мого ближнього [redacted] байдужа, як його віддих і тіло. Бо [redacted] ми створені головним [redacted] [redacted] [redacted] одного, то однак керівна сила [redacted] [redacted] [redacted] має [redacted] [redacted] завдання, бо інакше злоба [redacted] ближнього була [redacted] [redacted] шкодою, [redacted] Бог не хотів, бо він [redacted] хотів, щоб моя нещасливість залежала від [redacted] іншого.

57. Здається, що сонце [redacted] вдолину, [redacted] дощ, а [redacted] дійсності [redacted] розсівається на всі сторони, але [redacted] вичерпується. Бо це розсівання — [redacted] поширення. Тому його лучі називають поширеннями, бо вони поширюються.[2] А що [redacted] луч, [redacted] легко зрозуміти, [redacted] глядиш на [redacted] світло, коли воно проходить крізь

[2] Етимологія, [redacted] [redacted] неї натякає Марк Аврелій, [redacted] [redacted]

вузький отвір у темну кімнату. Воно біжить у прямій лінії і, так би мовити, розділюється, коли зустрінеться [redacted] з [redacted] ціпким тілом, [redacted] стоїть йому на перешкоді та перетинає зв'язок [redacted] повітрям, що знаходиться поза [redacted] Тож [redacted] повинно бути випроміньовуван[redacted] та поширювання розуму, [redacted] [redacted] [redacted] ніякому разі не повинно бути вичерпуванням, тільки поширюванням та [redacted] повинно впадати в насильницький та бурхливий зудар [redacted] перешкодами, що [redacted] йому на заваді, ані підупадати, [redacted] спрямовуватися [redacted] освітлювати предмет, що його одержує. Бо те, що його [redacted] приймає, само себе позбавляє його променів.

58. Той, хто боїться смерти, боїться втрати відчування або іншого роду відчування. Але [redacted] ти [redacted] матимеш відчування, то не будеш відчувати ніякої шкоди. А якщо набудеш іншого роду відчування, то станеш іншого роду живою істотою та [redacted] перестанеш жити.

59. Люди існують [redacted] [redacted] одного. Тому вчи їх або мирися з ними.

60. В інший спосіб рухається стріла, [redacted] в інший розум. Насправді розум, і тоді [redacted] застосовує обережність, і тоді як займається дослідженням, рухається прямо вперед і [redacted] інакше, [redacted] до своєї мети.

61. Увійди в керівну здібність кожної людини, а [redacted] дозволь кожному ввійти у [redacted] власну.

КНИГА IX

1. Хто поступає несправедливо, той поступає безбожно. Бо через те, що всесвітня природа створила розумні створіння одне ради одного, щоб [redacted] другому відповідно до їхніх заслуг, а ніяким чи-[redacted] шкодило одне одному, то той, що порушує [redacted] волю, очевидячки винний у нешанобливості щодо найвищого божества.

І той, що бреше, [redacted] допускається нешанобливо-[redacted] щодо того [redacted] божества, бо всесвітня природа — це природа речей, що існують, мають відношення до речей, що з'являються. А далі ця всесвітня природа [redacted] назву правди і є першою причиною всіх речей, що є правдиві. Тож той, що бреше свідомо, допускається нечестивости, бо він поступає несправедливо, вживаючи обману. А [redacted] поступає нечестиво той, що бреше несвідомо, бо він є в конфлікті з [redacted] світньою природою і порушує порядок, борючись із природою світу. Бо бореться з нею той, що з власної спонуки зміряє до того, що суперечне з природою: він одержав був від природи сили, що їх занедбав, і тепер [redacted] спроможний відрізнити правду від брехні.

[redacted] другого боку поводиться безбожно той, що йде за приємністю [redacted] добром, [redacted] уникає болю як зла. Бо [redacted] такий чоловік мусить часто [redacted] дити хиби [redacted] природі, твердячи, що вона призначує речі добрим і [redacted] протилежно до їхніх заслуг, тому що [redacted] злі втішаються приємністю і [redacted] речі, що приносять приємність, [redacted] добрим [redacted] їх пайку припадає біль і речі, що спричиняють біль. А далі той, [redacted] кається болю, буде також [redacted] деколи деяких речей, [redacted] діятимуться у світі, [redacted] навіть і це є безбожністю. Цей, що любить приємність, не буде здержу-[redacted] від несправедливости, а [redacted] відверта безбожність.

А ті, що [redacted] однієї думки з природою [redacted] хочуть іти

[redacted] нею, мусять бути байдужими до [redacted] речей, до яких є байдужа всесвітня природа — бо вона [redacted] була б створила байдужих і небайдужих речей, [redacted] не була байдужа до одних [redacted] других. Тому очевидячки поступає по-безбожному той, хто [redacted] не є байдужий до болю [redacted] приємности, смерти [redacted] життя, [redacted] й невідомости — речей, що до них ставиться байдуже всесвітня природа.

Під тим, що всесвітня природа [redacted] до них байдуже, [redacted] розумію, що всі речі [redacted] байдуже в певному ланцюгу послідовности речам, що приходять на світ і їхнім творивам [redacted] первобутним почином Провидіння, згідно з [redacted] природа була спонукана певним первотворним поштовхом до створення цього упорядкованого світу, коли [redacted] зформувала певні принципи для всього, що має прийти, та розмістила ґенеративні сили субстанцій, змін і послідовностей так, [redacted] ми їх бачимо.

2. Найщасливішою долею людини було б залишити людський рід, не закушавши брехні, облуди, [redacted] ставности й гордости. А віддати духа, коли людина має досить цих речей, то наступна найкраща подорож, як говориться в приказці. Чи ти вирішив жити з пороком [redacted] навіть досвід [redacted] спонукав тебе втікати від тієї зарази? Бо розумове зіпсуття — [redacted] зараза далеко гірша від заразливих випарів і зіпсутого повітря, що нас оточує. Останній розклад — це зараза [redacted] створінь, що атакує їхне життя, [redacted] перший — [redacted] зараза людей, що атакує їхню людяність.

3. Не [redacted] до смерти, [redacted] будь задоволений нею, тому [redacted] вона також [redacted] одніею з речей, що їх бажає природа. Бо бути молодим, старітися, рости, досягати зрілого віку, діставати зуби, заріст і [redacted] волосся, запліднювати, бути [redacted] тяжі, родити [redacted] проходити всі інші природні процеси — це [redacted] руйнування. Отож, [redacted] згідне з характером людини, щоб не бути ні недбайливою, ні нетерпеливою, ні зневажливою щодо смерти, але чекати [redacted] неї, як [redacted] один із природніх процесів. Як тепер очікуєш часу,

коли дитина вийде [redacted] лона твоєї жінки, так [redacted] будь приготований [redacted] час, коли [redacted] душа випаде [redacted] цієї коверти. А якщо [redacted] [redacted] плебейського сорту потіхи, що досягатиме твого серця, то найкраще примиришся із смертю, [redacted] приглянешся предметам, від [redacted] приходиться тобі відійти, та моралі тих, [redacted] якими твоя душа [redacted] приставатиме більше. Бо люди зовсім не [redacted] силі тебе образити, але твій обов'язок — дбати про них і поводитися [redacted] [redacted] лагідно; [redacted] ще пам'ятати, що твій відхід [redacted] буде відходом від [redacted] людей, що [redacted] такі самі принципи, [redacted] ти. Бо єдиною річчю, якщо така існує, що могла [redacted] нас стримати [redacted] прив'язати до життя, то спроможність жити з тими, що мають такі самі принципи, [redacted] ми. А тепер бачиш, який великий клопіт виникає [redacted] незгоди тих, що живуть разом, так що [redacted] кликнути: «Смерте, не барися, щоб випад-[redacted] *я* не забув [redacted] про себе самого!»

4. Той, що робить зло, робить зло собі самому. Той, що поступає не справедливо, поступає не справедливо у відношенні до себе самого, бо він робить себе самого злим.

5. Часто поступає [redacted] справедливо той, що [redacted] робить певної речі; [redacted] тільки той, що робить певну річ.

6. Твій теперішній погляд заснований на зрозумінні; [redacted] теперішня поведінка спрямована до суспільного добра; [redacted] теперішне успосіблення задоволене тим, що діється — цього вистачає.

7. Змаж фантазію, зупини бажання, присмири апетит, тримай керівну здібність у власній силі.

8. Між створіннями, що не [redacted] розуму, розподілене одне життя; між розумними створіннями розподілена одна розумна душа. Так само як є одна [redacted] для всіх речей, що [redacted] земну природу; як ба-[redacted] ради одному світлу [redacted] віддихаємо одним повітрям — [redacted] всі, що [redacted] зір та [redacted]

9. Усі речі, що поділяють щось спільне із собою, змагають до того, що є цього самого роду, що [redacted] Усе, що земне, повертає [redacted] землі; усе, що пливке, пливе разом; те [redacted] і [redacted] повітрямим первнем, [redacted] що тіль-

[redacted] поставлені між ними перешкоди [redacted] сила можуть держати їх окремо. Вогонь справді піднімається вгору з уваги на стихійний вогонь, [redacted] той до тієї міри готовий загорітися разом із вогнем, що є тут, [redacted] землі, що навіть [redacted] тіло, що [redacted] сухе, легко загоряється, бо [redacted] ньому [redacted] менше того, що являється перешкодою до загоріння. Таким [redacted] усе, що має щось спільне [redacted] загальною розумовою природою, [redacted] подібний спосіб до того, що [redacted] роду, що [redacted] само, або навіть дальше. Бо [redacted] міру того, як [redacted] вище [redacted] порівнянні з усіма іншими речами, [redacted] такому самому ступені також схильніше, щоб мішати [redacted] та зварюватися з тим, що споріднене з [redacted] Та[redacted] між створіннями, позбавленими розуму, [redacted] знаходимо рої бджіл, стада рогатої худоби, вирощування молодих птахів і, так би мовити, зв'язки, сперті на любові, Бо навіть у звірятах існують душі, і та сила, що зводить їх разом, [redacted] бачимо, виявляється в вищому ступені та в такий спосіб, що його ніколи не завважуємо ані в рослинах, ані в каменях, ані [redacted] деревах. Але серед розумних створінь є політичні спільноти, дружба, родини [redacted] зустрічі людей у війні, [redacted] договорах та перемирях. Але [redacted] речах ще вищих, хоч вони навіть відокремлені одна від одної, існує [redacted] певної міри єдність, [redacted] між зорями. Таким [redacted] підіймання до вищої форми [redacted] створити співчуття навіть у речах, що відокремлені.

Поглянь же тепер, [redacted] діється. Бо тільки розумні створіння забувають про те взаїмне бажання [redacted] прихильність і тільки [redacted] не бачимо властивости, щоб [redacted] разом. Та [redacted] люди [redacted] уникати тієї спільноти, [redacted] їх [redacted] та держить, бо їхня природа [redacted] володіє [redacted] І ти зрозумієш, що говорю, [redacted] тільки приглянешся. У всякому разі можна б [redacted] знайти щось земного, що єднається з [redacted] неземним, [redacted] людину цілком відокремлену від інших людей.

10. Людина, Бог і всесвіт приносять овоч. Кожний приносить його [redacted] належному часі. А [redacted] звичай [redacted]

[redacted] особливі реченці [redacted] виноградної лози, [redacted] [redacted] ніщо. Розум приносить овоч і для всього, і [redacted] себе самого, а [redacted] цього виходять інші речі того [redacted] роду, що сам розум.

11. Якщо можеш, то поправляй наукою тих, [redacted] чинять зло; [redacted] якщо [redacted] можеш, то пам'ятай, що для тієї мети дана тобі була доброзичливість. І боги [redacted] доброзичливі для [redacted] людей. [redacted] для певної мети [redacted]ни навіть [redacted] їм одержати здоров'я, багатство та славу. Такі [redacted] ласкаві. А це теж [redacted] у твоїй силі. Хто перешкоджає тобі?

12. Не працюй так, [redacted] той, що нещасливий або як той, що хотів би знайти співчуття [redacted] подив. Але спрямуй свою [redacted] тільки [redacted] однієї речі: щоб заставляти себе до руху та стримувати себе, як того вимагає суспільна рація.

13. Сьогодні [redacted] вийшов із усякого клопоту або, краще сказати, [redacted] викинув усякий клопіт, бо він [redacted] був зовні, але всередині, [redacted] моєму погляді.

14. Усі речі такі самі, відомі з досвіду, ефемерні щодо часу [redacted] нічого не варті щодо матерії. Усе тепер цілком таке, [redacted] було в часі тих, що їх ми поховали.

15. Речі стоять поза нами самі собою, ані [redacted] зна[redacted] нічого про себе, ані [redacted] висловлюючи ніякого погляду. А що це таке, що думає про них? Це — керів[redacted] здібність.

16. Не в пасивності, [redacted] в активності лежить зло [redacted] добро розумного суспільного створіння, [redacted] [redacted] [redacted] його [redacted] [redacted] хиба лежать [redacted] в пасивності, а [redacted] активності.

17. Для каменя, що його підкинено вгору, не є злом [redacted] додолу, ані ніяким добром, [redacted] його піднесуть.

18. Проникни [redacted] нутро керівних принципів людей [redacted] побачиш, яких суддів боїшся та [redacted] є [redacted] суддя[redacted] для себе [redacted]

19. Усі речі змінюються. [redacted] ти [redacted] [redacted] в безперервній зміні [redacted] [redacted] певної міри в безперервному руйнуванні, і цілий світ [redacted]

20. Твій обов'язок — [redacted] злий вчинок іншої людини там, де він є.

21. Закінчення діяльности, припинення руху [redacted] погляду — [redacted] зло. Зверни свої думки до розважан- [redacted] над своїм життям; життям у своєму дитинстві, юності, дорослому віці й старості, бо [redacted] у [redacted] зміна була смертю. Чи це щось таке, щоб його боятися? Застановися [redacted] своїм життям під проводом діда, [redacted] тері, а потім батька. І коли знайдеш багато ріжниць, змін і закінчень спитай себе: «Чи це щось таке, щоб його боятися?» До певної міри закінчення, припинення чи зміна твого цілого [redacted] не [redacted] чимсь, [redacted] треба боятися.

22. Поспішай перевірити свою власну керівну здібність, керівну здібність світу та свого ближнього: свою власну, щоб ти міг зробити її правильною; керівну здібність світу, щоб ти пам'ятав, частиною чого ти [redacted] ляєшся; [redacted] керівну здібність ближнього, щоб ти знав, чи він поводився по-глупому [redacted] із знанням, і щоб ти міг також збагнути, що його керівна здібність споріднена з твоєю.

23. Тому що [redacted] сам являєшся складовою частиною певної суспільної структури, то нехай кожний твій вчи- [redacted] буде складовою частиною суспільного життя. Будь-який твій вчинок, що [redacted] має безпосереднього або дальшого відношення до якоїсь суспільної мети, роздирає [redacted] твоє життя, [redacted] дозволяє йому бути суцільним, воно стає [redacted] роду заколотом, так якби [redacted] народних зборах один чоловік відмовлявся від загально принятої згоди.

24. Діточі спори й спорти [redacted] душі, що [redacted] мертві тіла — [redacted] є все; і таким [redacted] те, що показане в зображеннях [redacted] гробівцях, впадає [redacted] яскравіше в вічі.

25. Вникни [redacted] якість форми певного предмета та відокреми його зовсім від його матеріяльної частини, [redacted] тоді роздумуй н а д ним. Пізніше визначи найдовший час, що його предмет тієї особливої форми [redacted] своїй природі може перетривати.

26. Ти переніс нескінченні [redacted] через те, що ти [redacted] задоволений [redacted] керівною здібністю, коли вона робить речі, що їх вона [redacted] своєю природою призначена робити. Та доволі цього!

27. Коли інший [redacted] тебе або ненавидить тебе, або [redacted] люди говорять щось образливе про тебе, підійди до їхніх бідних душ, [redacted] і збагни, що вони [redacted] люди. Ти відкриєш, що немає причини турбуватися тим, що ті [redacted] про тебе такий [redacted] інший погляд. Але [redacted] мусиш бути добре [redacted] лений до них, бо [redacted] природи [redacted] — приятелі. І боги також помагають їм усіма способами, через сни [redacted] знаки, досягти речей, до [redacted] прив'язують вартість.

28. Періодичні рухи всесвіту ті самі згори додолу, від століття до століття. Або всесвітній розум приводить сам себе [redacted] рух для кожної окремої мети — а ко[redacted] воно так, то будь задоволений тим, що являється наслідком його дії — або він приводить себе в рух раз, а все інше приходить до певної міри через послідовність; або неподільні складники є початком усього. Словом, коли існує Бог, [redacted] все гаразд. А якщо править випадок, то нехай [redacted] править він тобою.

Незабаром усіх нас покриє земля. Тоді земля також зміниться і речі, що виникли із зміни, будуть далі змінятися, [redacted] виниклі [redacted] підлягатимуть дальшим змінам назавжди. Бо коли людина розумує над змінами та перетвореннями, що наступають [redacted] собі, [redacted] хви[redacted] за хвилею, та над їхньою швидкістю, то [redacted] відчуватиме тільки зневагу до всього, що тлінне.

29. Всесвітня справа — [redacted] зимовий потік: воно забирає з собою [redacted] дорозі. Якими жалюгідними є ці пігмеї, що займаються політичними справами [redacted] уяв[redacted] собі, що вони діють у тім, [redacted] філософи! Пустомели вони! Чоловіче, роби те, чого [redacted] природа тепер. Приведи себе [redacted] рух, якщо це [redacted] твоїй силі, [redacted] не оглядайся довкола себе, чи хто слідкує [redacted] цим; не сподійся Платонової республіки. Але будь задоволений, коли найменша справа йде добре, [redacted] вважай такий [redacted] падок не малою річчю. Бо [redacted] змінити погляди

людей? А без зміни поглядів з [redacted] іншим маємо [redacted] діла, [redacted] не [redacted] рабством людей, що стогнуть, вдаючи, що повинуються? Прийди тепер і розкажи мені про Олександра, Филипа та Деметрія [redacted] Фалерум. Чи вони здійснювали волю природи [redacted] [redacted] належно, це їх справа. Але [redacted] [redacted] поводяться, [redacted] трагічні герої, [redacted] ніхто [redacted] засудив [redacted] [redacted] те, щоб я [redacted] їх наслідувати. Філософська праця проста [redacted] скромна. Не тягни [redacted] набік до [redacted] [redacted] гордости.

30. Глянь згори [redacted] на незліченні юрби людей, [redacted] їхні незчисленні урочистості та їх безконечно різноманітні подорожі серед бур і погоди. І візьми до уваги життя, що його вели в давнину інші, [redacted] життя тих, що житимуть по тобі; життя, що його ведуть тепер між варварськими народами; як багато людей не знає навіть твого імени, як багато забуде його незабаром; як ті, що тепер може тебе хвалять, незадовго будуть тебе ганити; що не має ніякої вартости ані посмертне ім'я, ані слава, ані ніщо інше.

31. Свобода від неспокою в справах, які походять від зовнішньої причини; справедливість у вчинках, що їх причина виходить від тебе; то значить, спонука [redacted] дія, що знаходять своє здійснення в справжньому виконанні суспільного обов'язку, бо це є для тебе згідне з природою.

32. Ти [redacted] усунути із своєї дороги багато [redacted] потрібних речей з-поміж тих, що порушують твій спокій, бо [redacted] цілком [redacted] від [redacted] погляду.

33. Усе, що [redacted] бачиш, [redacted] короткому часі згине, і ті, що були глядачами його загину, незабаром згинуть [redacted] І той, що вмирає [redacted] дуже старому віці, буде приведений до [redacted] [redacted] стану, що той, що вмер передчасно.

34. Які [redacted] принципи цих людей, якими справами [redacted] займаються, і з [redacted] причин вони люблять і віддають пошану? Уяви собі, що ти бачиш їхні душі об-[redacted] Що це за фантазія, [redacted] вони думають, що своєю доганою роблять шкоду, а [redacted] похвалою — добро!

35. Втрата — це ніщо інше, як зміна. Але природа всесвіту любується [redacted] і в слухняності до неї всі речі, виконані добре тепер, споконвіку були добре виконувані в подібний спосіб і будуть [redacted] виконувані [redacted] нескінченність. Що [redacted] те? Чи скажеш, що всі речі були [redacted] будуть завжди погані; що ніколи [redacted] знайшлося [redacted] багатьох богів сили, щоб виправити їх, а світ засуджений, щоб підлягати злу, що ніколи не припиняється?

36. Зерна гнилизни скриті [redacted] матерії, що [redacted] основі всього. Вода, порох, кості, бруд; з другого боку, мармур — це тільки вузли землі; золото [redacted] срібло [redacted] — викип; одяги — жмутки шерсти; пурпура — то кров. І так [redacted] з усім. Віддих це також щось подібне, що зміняється з чогось одного на щось інше.

37. Досить цього нещасного життя, ремствування та мавпячих витівок. Чому ти турбуєшся? Що нового [redacted] цьому? Що виводить тебе з ладу? Форма якоїсь речі? Приглянься їй. Чи [redacted] матерія? Приглянься їй. А [redacted] цим [redacted] нічого. Тож [redacted] щиріший та ліпший до богів. Це те саме, чи ми досліджуємо ці речі сто літ [redacted] три роки.

38. Коли хто зробив зло, то це його власна шкода. А [redacted] він не зробив зла.

39. Або всі речі походять від одного розумного джерела і творять одне ціле, [redacted] у тілі, [redacted] скаржитися на те, що зроблено для добра цілости; або [redacted] є атомами і нічим іншим, [redacted] сумішшю та розсіянням. Чому ж [redacted] стурбований? Про[redacted] до своєї керівної здібности: «Ти мертва, [redacted] зіпсувалася, [redacted] граєш ролю лицеміра, [redacted] стала звіром, [redacted] змішалася з чередою і пасешся».

40. Або боги мають силу, або [redacted] її. Коли [redacted] сили, [redacted] чому [redacted] до них? А ко[redacted] мають силу, [redacted] чому не просиш їх, щоб дали тобі здібність [redacted] боятися жодної з [redacted] речей, що їх [redacted] боїшся; [redacted] бажати жодної з тих речей, що їх бажаєш, [redacted] не [redacted] страждання від нічого, радше як молитися, щоб [redacted] з [redacted] речей не сталася або ста-

лася? Бо якщо вони можуть співпрацювати з людьми, то [redacted] можуть співпрацювати з [redacted] [redacted] осягненні цих цілей. А може скажеш, що боги [redacted] їх у [redacted] [redacted] твоєї сили. Тож [redacted] не краще [redacted] вільна людина користати [redacted] того, що лежить у твоїй силі, ніж у рабський і гидкий спосіб бажати того, що [redacted] [redacted] у твоїй силі? І [redacted] сказав тобі, що боги не помагають [redacted] навіть у [redacted] речах, що [redacted] у нашій силі? Почни лиш [redacted] [redacted] такі речі, а побачиш. Один молиться: «Яким способом полежати [redacted] мені [redacted] цією жінкою?» Ти молися: «Яким способом позбутися [redacted] ні бажання, щоб [redacted] [redacted] нею?» Один молиться: «Як мені звільнитися від нього?» Ти [redacted] «Як мені не бажати, щоб звільнитися від нього?» Інший молиться: «Як би мені не втратити своєї дитинки?» Ти молися: «Як мені б не [redacted] її втратити?» Коротко, зміни в цей спосіб свої молитви, а побачиш, що [redacted] того вийде.

41. «Під [redacted] своєї недуги, — розповідає Епіктет, — [redacted] не вів розмови про мої тілесні страждання ані не говорив [redacted] цю тему з тими, що [redacted] відвідували. Але я продовжував, [redacted] раніше, розмови про природу речей, маючи на увазі передусім те, як розум в той час, [redacted] приймає участь у таких рухах, що проходять у нещасному тілі, [redacted] бути вільний від [redacted] [redacted] зберігати [redacted] [redacted] добро. Ані [redacted] давав [redacted] нагоди лікарям набирати шанобливого вигляду, немов би во[redacted] робили щось велике, але [redacted] [redacted] йшло гарно [redacted] щасливо». Тому роби [redacted] саме, що він робив у недузі, коли [redacted] хворий та [redacted] усяких інших обставинах. Бо [redacted] ніяких обставин, що [redacted] [redacted] спіткали б, [redacted] покидати філософії та [redacted] вести пустої розмови, [redacted] той, що не обзнайомлений [redacted] філософією і природою, [redacted] бути зосередженим тільки [redacted] тім, що зараз робиш, [redacted] на знарядді, [redacted] це робиш — то принцип усіх філософських шкіл.

42. Якщо образить тебе безсоромна поведінка якоїсь людини, негайно спитай себе: «Чи це [redacted] щоб [redacted] було у світі безсоромних людей?» Це [redacted] мож-

[redacted] Тому [redacted] вимагай того, що не [redacted] Бо [redacted] людина — [redacted] один із тих безсоромних людей, що з [redacted] мусять існувати у світі. Нехай такі самі міркування [redacted] твій ум, коли прийдеться тобі стрінути шахрая, віроломника [redacted] кожного, що [redacted] якийсь спосіб робить зло. Бо одночасно, [redacted] тямитимеш, що це не можливо, щоб [redacted] було у світі [redacted] роду людей, ти [redacted] ласкавіший до кожного зокрема. Також, коли вирине нагода, корисно збагнути, яку чесноту дала людині природа, щоб протиставитися злому вчинкові. Бо [redacted] дала людині, [redacted] антидот проти злого чоловіка, лагідність а проти чоловіка іншого роду якусь іншу силу. А в кожному випадку [redacted] си-лі внести поправку, навчаючи чоловіка, що зійшов [redacted] бездоріжжя; бо [redacted] людина, що блудить, втрачає свою мету та сходить [redacted] манівці. А врешті, в чому тебе поранено? Бо побачиш, що ніхто з тих, що підносять [redacted] роздратованість, не зробив нічого, через що твій розум мав би [redacted] гірший. А те, що є злим і шкідливим [redacted] тебе, має свою основу тільки в розумі. А що шкідливого зроблено і що дивного в тому, якщо людина, що не була вишколена, робить вчинки невишколеної людини? Розваж, [redacted] ти не повинен скоріше ганити себе самого [redacted] те, що сподівався, щоб [redacted] людина не зблудила [redacted] такий спосіб? Бо ти маєш засоби, дані тобі твоїм розумом, щоб припускати, що [redacted] ймовірно, що [redacted] може зробити цю помилку. А перше всього, [redacted] кого [redacted] віроломство або невдячність, то візьми до уваги себе самого. Бо помилка [redacted] наглядно [redacted] власна, [redacted] то [redacted] сподівався, що людина [redacted] такою вдачею додержить своєї обіцянки; [redacted] ти, [redacted] прихильність, [redacted] виявив [redacted] вповні або не виявив її так, щоб одержати з цього всю користь. Бо [redacted] більше хочеш, [redacted] зробив комусь послугу? Чи [redacted] не вдоволений, що [redacted] зробив щось згідне із [redacted] природою? Чи добиваєшся запла[redacted] за це? Це подобає на те, якби око [redacted] городи [redacted] те, що бачить, а ноги за те, що ходять. Бо так, як ці [redacted] створені [redacted] спеціяльної мети та, [redacted]

конуючи свою працю згідно із своїм устроем, одержують те, що [redacted] їх власним, [redacted] і [redacted] створена природою [redacted] доброзичливих вчинків, і [redacted] зробить щось доброзичливого [redacted] якимсь іншим способом сприятливого для [redacted] добра, [redacted] вона поступае у згоді із [redacted] устроем і одержуе те, [redacted] є її [redacted]

КНИГА [redacted]

1. Моя душе, [redacted] ніколи не будеш доброю, простою, самітньою, відкритою, показнішою, [redacted] тіло, що тебе оточує? Чи ніколи [redacted] втішатимешся люблячою [redacted] задоволеною вдачею? Чи ніколи [redacted] будеш повною без будь-якої недостачі, такою, що не бажає палко нічого ні живого, ні [redacted] для догоди своїм приємностям? Чи не бажаєш часу, [redacted] якому втішатимешся довшою насолодою, або місця приємного клімату, або людей, [redacted] б [redacted] у згоді? Чи ти вдоволяєшся своїм теперішнім [redacted] і всім, що існує навкруги тебе; [redacted] себе, що [redacted] все і [redacted] воно приходить від богів; що для тебе [redacted] і буде [redacted] добре, що задовольняє їх, і чого [redacted] вони [redacted] давали для збереження досконалого живого створіння, то є воно добре, справедливе й гарне, [redacted] дає почин усім речам і держить їх разом; що вміщає [redacted] собі й охоплює всі речі, що розкладаються [redacted] створення інших подіб-[redacted] речей? Чи ніколи не будеш такою, щоб могла так перебувати у спільноті з богами й людьми, щоб зовсім [redacted] знаходити хиб у [redacted] ані [redacted] зазнавати засудження від них?

2. Візьми до уваги, чого вимагає від тебе природа, оскільки кермує тобою тільки природа. Потім роби [redacted] та прийми це, [redacted] твоя природа, оскільки ти живе створіння, [redacted] через те гірша. Потім мусиш [redacted] уваги, [redacted] вимагає твоя природа, оскільки [redacted] — [redacted] створіння. [redacted] на [redacted] дозволити собі, якщо [redacted] природа, оскільки [redacted] розумне створіння, [redacted] через те гірша. Але розумне [redacted]ріння є тому [redacted] політичним (суспільним) створінням. Тому вживай цих правил і [redacted] турбуйся нічим [redacted]

3. Усе, що діється, діється відповідно до того, чи природа зформувала тебе так, щоб це перенести, [redacted] природа [redacted] зформувала тебе так, щоб [redacted] перенести. Отож, [redacted] трапиться тобі, [redacted] зформований при-

родою, щоб це перенести, [redacted] не нарікай, але переноси це, бо ти зформований природою, щоб перенести це А якщо трапиться так, що [redacted] зформований природою, щоб це перенести, [redacted] нарікай, [redacted] те, [redacted] перенести, [redacted] тебе, [redacted] згине. А втім, пам'ятай, що [redacted] створений природою, щоб зносити все, [redacted] що залежить від [redacted] погляду, щоб зробити це стерпним і зносним, думаючи, що це ле-[redacted] у твоєму інтересі або є твоїм обов'язком робити це.

4. Коли хто помиляється, то [redacted] його приязно [redacted] йому його помилку. А [redacted] ти [redacted] спроможний того зробити, то [redacted] себе або навіть не га-[redacted] себе.

5. Щоб тобі [redacted] трапилося, [redacted] було [redacted] приготоване для тебе споконвіку. А причетність причин і того, що [redacted] для нього, походила від вічности, що пряде нитку [redacted] існування.

6. Заки займатися питанням, чи світ [redacted] роєм атомів або [redacted] природа є системою, нехай спершу буде [redacted] те, [redacted] я — це [redacted] цілого, що [redacted] править природа; потім, що я до певної міри близько споріднений [redacted] частинами, що являються того [redacted] роду, що й я. Бо пам'ятаючи те, що [redacted] частиною, [redacted] буду невдоволений нічим із того, що мені призначено від цілости; бо ніщо [redacted] є шкідливе [redacted] частини, [redacted] виходить на користь цілости. Бо цілість [redacted] вміщає [redacted] собі нічого такого, що не є корисне для неї. І справді природа всіх речей [redacted] цей спільний принцип, а природа всесвіту [redacted] крім того, такий принцип, що її [redacted] в силі примусити навіть ні-[redacted] зовнішня причина створити щось, що шкідливе [redacted] неї. Тож пам'ятаючи, [redacted] частиною такої цілости, я буду вдоволений усім, [redacted] трапиться. А ко-[redacted] візьму [redacted] уваги, що я якось близько споріднений [redacted] речами, що [redacted] роду, що я, то тоді не буду робити нічого, що [redacted] згідне з громадським інтересом, [redacted] радше буду спрямовуватися до речей, що тотожні [redacted] роді зі мною, скеровувати всі свої зусилля до

[redacted] інтересу [redacted] відвертати їх від протилежного. Коли [redacted] поступати, то [redacted] мусить плисти щасливо, [redacted] можеш завважити, що щасливим [redacted] життя громадянина, який веде діяльність, що корисна для його співгромадян, і чого б держава не при[redacted] йому, [redacted] він вдоволиться цим.

7. Частини цілого, я думаю, все, що вміщається у світі, мусить із [redacted] згинути. Але нехай це буде зрозуміле в такому значенні, що ці [redacted] мусять підлягати зміні. А [redacted] це є і лихом, і конечністю для частин, [redacted] ціле [redacted] б далі існувати в доброму стані, тільки при умові, що частини підлягають зміні [redacted] так встановлені, щоб різними способами згинути. Чи природа сама призначила чинити лихо речам, що являються частиною її самої, і підкоряти їх лиху та з конечности [redacted] їх впадати [redacted] лихо, чи може такі наслідки з'являються без її відома? Оба ці припущення не правдоподібні. Бо якщо [redacted] людина відкинула навіть термін Природа в розумінні доброї сили та говорила про ці речі як про природні, то навіть тоді було б смішно твердити, що частини цілого по своїй природі підлягають зміні, і одночасно диву[redacted] та сердитися, немов би діялося щось всупереч природі, зокрема, [redacted] розклад речей являється тіль[redacted] складників, що [redacted] кож[redacted] річ зложена. Бо існує або розсіяння складників, з яких усе зложене, або зміна твердого в земне, а воздушного в етеричне, [redacted] що ці [redacted] повертають назад до причини світу, [redacted] його в [redacted] добах пожерає [redacted] відновлюють вічні зміни. І не гадай, що тривка [redacted] воздушна частина [redacted] до тебе від часу зародження. Бо [redacted] це одержало свій приріст тільки вчора або передучора, [redacted] міг би хто сказати, від харчу [redacted] воздуха, [redacted] його вдихаєш. Отож, змінюється те, що наросло, [redacted] не те, що народила твоя мати. Але припустімо, [redacted] те, що народила твоя мати, вплутує тебе дуже [redacted] тією частиною, що має дивну якість підлягати зміні, то [redacted] суті не заперечує того, що сказано.

8. Якщо ти придбав такі назви, [redacted] добрий, поміркований, правдивий, розумний, урівноважений і великодушний, [redacted] пильнуй, щоб не заміняти їх на інші. А якщо б ти їх втратив, то скоро повертай знову до них. І пам'ятай, що термін Розумний був подуманий, щоб [redacted] кмітливу увагу до кожної окремої речі [redacted] свободу від недбальства; що Урівноваженість — це згода прийняти речі, що їх тобі призначила природа; що Великодушність — це піднесення розумової частини понад приємні [redacted] болючі враження тіла та понад цю марноту, що [redacted] слава, смерть і всі такі речі. Якщо збережеш у своєму посіданні ці назви, не бажаючи, щоб [redacted] називали тебе інші люди, то [redacted] ін[redacted] особою та увійдеш в інше життя. Бо жити далі так, як досі, бути розриваним [redacted] шматки та оскверньованим у такому житті — це вдача людини дуже глупої та занадто закоханої [redacted] своєму житті, що нагадує [redacted] напівпожертих борців із дикими звірами, які, хоч вкриті ранами [redacted] закипілою кров'ю, все ще благають, щоб задержати їх до наступного дня, хоч у цьому самому стані будуть [redacted] виставлені на ті самі кігті [redacted] укушення. Тому укріпи себе в посіданні цих кількох назв і якщо [redacted] спроможний перебувати в них, то перебувай, так якби ти переїхав на якісь острови Щасливця. Але якщо завважиш, що відпадаєш від [redacted] і [redacted] зберігаєш їх, [redacted] йди сміливо в якийсь закуток, де можеш їх зберегти, або навіть негайно відійти [redacted] цього світу без пристрасти, [redacted] просто, свобідно [redacted] скромно, зробивши бодай цю одну похвальну річ у своєму житті, що [redacted] відійшов із [redacted] способом. А щоб пам'ятати ці назви, то поможе тобі багато, коли пам'ятатимеш богів і те, що [redacted] не прагнуть підлещування, [redacted] бажають, щоб усі розумні створіння ставали подібними до них; і якщо пам'ятатимеш, що те, що виконує працю смоківниці — [redacted] смоківниця; що виконує працю пса — це пес; що виконує працю бджоли — бджола; [redacted] те, що виконує працю людини — людина.

9. Сценічна гра, війна, здивування, апатія й рабство день-у-день стиратимуть ці твої святі принципи.

що їх [redacted] збагнув завдяки студіям природи і що їх [redacted] оточуєш [redacted] Та твій обов'язок [redacted] дивитися [redacted] все і [redacted] робити все, щоб одночасно [redacted] [redacted] собі раду [redacted] обставинами досконалилася; контемплятивна здібність набирала вправи та упевненість, що приходить від пізнання окремих речей, зберігалася без ви[redacted] [redacted] показ, [redacted] [redacted] без приховування. Бо [redacted] будеш втішатися простотою? [redacted] серйозністю? Коли пізнанням кожної окремої речі, [redacted] її дійсна вартість, [redacted] [redacted] місце у світі, до [redacted] довгого існування створена вона, [redacted] [redacted] складників зложена, до кого вона [redacted] і хто [redacted] її дати [redacted] відібрати?

10. Павук гордиться, [redacted] піймав муху; цей, [redacted] зловив бідного зайчика; інший, коли зловив у сітку рибку; цей, коли [redacted] дикого кабана; той, [redacted] зловив ведмедів, а інший, [redacted] піймав сарматів. Чи ці люди, коли вглянеш у їхні погляди, не є розбійниками?

11. Набудь контемпляційного способу дивитися, як усі речі перемінюються на інші; завжди стій при ньому та вправляйся [redacted] цій частині філософії. Бо ніщо не є більше придатне до того, щоб здобути великодушність. Така людина відкладає набік тіло, а тому що розуміє, що мусить — ніхто [redacted] знає, [redacted] — відійти від людей та залишити тут усе, [redacted] вона цілком віддається тому, щоб у всіх своїх вчинках поступати справедливо, [redacted] в усьому іншому, що стається, підкорятися загальній природі. А щодо того, що [redacted] ска[redacted] чи думає про неї або діє проти неї, [redacted] [redacted] ніколи [redacted] думає про це, задоволяючись цими двома речами: справедливим поступованням у тому, що робить, та вдоволенням [redacted] того, що їй в даний [redacted] призначено; [redacted] відкладає набік усі турботні [redacted] неспокійні справи та не бажає нічого іншого, тільки поводитися згід[redacted] з [redacted] [redacted] йти просто з Богом.

12. Навіщо придалося підозріння, [redacted] це лежить у твоїй силі дослідити, що [redacted] зробити, і, як бачиш це ясно, йти [redacted] у цьому напрямі, [redacted] повертаючи назад? А коли не бачиш ясно, [redacted] та

добери собі найкращих дорадників. Коли [redacted] виринають перед тобою інші перешкоди, [redacted] згідно із своїми [redacted] йди уважно далі, держачись того, що виразно справедливе. Бо досягти успіху [redacted] тому — це щось найкраще [redacted] усього. А якщо [redacted] невдачі, [redacted] хай твоя невдача [redacted] у намаганні добитися того, що справедливе. Той, що слухає розуму в усьому, [redacted] спокійний і одночасно активний, [redacted] бадьорий і холоднокровний.

13. Як тільки пробудишся із сну, спитай себе: Чи це буде байдуже для мене, [redacted] інший робитиме щось справедливе й добре? Так, це буде байдуже! Чи [redacted] забув, що ті, що прибирають гордовиту міну, коли обсипають [redacted] та доганами інших, [redacted] такими, [redacted] є [redacted] ліжку та при столі; чи ти забув, що вони роблять, чого уникають [redacted] за чим женуться, і як [redacted] крадуть і грабують не руками й ногами, але [redacted] найвартнішою частиною, за допомогою якої, [redacted] людина хоче, утворюється вірність, поміркованість, правда, закон і щасливість?

14. До природи, що все дає і відбирає, вишколена та поміркована людина каже: «Давай, що хочеш, і відбирай, що хочеш». І вона [redacted] цього з гордістю, [redacted] з почуттям послуху [redacted] доброзичливости до [redacted]

15. Небагато [redacted] вже остало тобі. Живи так, як самітній пастух [redacted] горі. Це [redacted] ніякого значення, чи жити тут чи там, [redacted] з думкою, що світ, [redacted] якому живеться, то одна держава. Дай людям побачити [redacted] пізнати справжню людину, що [redacted] згідно [redacted] природою. Якщо вони [redacted] можуть знести тієї [redacted] дини, то нехай уб'ють її. Бо це краще, як [redacted] так, як вони живуть.

16. Зовсім не говори про те, [redacted] ґатунку людиною повинна бути добра людина, [redacted] будь нею.

17. Роздумуй постійно над цілістю часу [redacted] цілістю субстанції [redacted] візьми до уваги, що всі окремі речі у відношенні до субстанції — [redacted] зернятка фіґи, а у відношенні до часу — [redacted] оборот свердла.

18. Дивися на все, [redacted] існує, та візьми до уваги, що [redacted] розкладається [redacted] змінюється, [redacted] якби [redacted] розсівалося, або що все встановлене природою так, щоб умерти.

19. Візьми до уваги, ким [redacted] люди, коли вони їдять, сплять, розмножуються, спорожнюються і т. д. Потім, [redacted] роду людьми є вони, [redacted] владу [redacted] є горді або сердяться та [redacted] із своїх [redacted] становищ. А рабами кількох панів були [redacted] недавно і [redacted] що; [redacted] потім подумай, [redacted] якому стані вони знайдуться пізніше.

20. Добром для кожної речі є те, що [redacted] приносить природа світу. І [redacted] є для неї добре [redacted] часі, коли природа приносить його.

21. «Земля любить зливу»; і «любить пишний етер».[1] А світ любить робити все, що станеться. Тому я кажу до світу: «Я люблю так, як ти». Чи цим не говорю про якусь річ, [redacted] любить ставатися»?

22. Або живеш тут і ти вже привик до цього, або відходиш звідси з власної волі; або вмираєш, вико[redacted] свій обов'язок. А поза цими речами немає нічого. Тож не втрачай бадьорости.

23. Нехай завжди буде для тебе ясне те, що цей шматок землі такий, як інший; і що всі речі тут такі самі, [redacted] шпилі гори або на березі моря [redacted] ти не бажав перебувати. Бо знайдеш [redacted] те, про що говорить Платон — «життя в середині мурів міста або в пастущій загороді [redacted] горі».[2]

24. Чим [redacted] тепер для [redacted] керівна здібність? [redacted] якого характеру надаю я їй тепер? І для якої мети [redacted] її тепер? Чи [redacted] позбавлена розуміння? Чи вона ослабла [redacted] відірвалася від суспільного [redacted] тя? Чи вона розчинилася й змішалася [redacted] з бідолаш[redacted] тілом, що воно кермує нею?

25. Той, що втікає від [redacted] хазяїна, це дезертир. Але закон є хазяїном, [redacted] той, що [redacted] закон, це де-

---

[1] Евріпід, Фраґмент 890.

[2] Теайтетос, 174д.

зертир. [redacted] той, [redacted] засумований, сердитий [redacted] переляканий, є [redacted] задоволений тому, що [redacted] [redacted] ся, стається або [redacted] [redacted] [redacted] речей, які призначені тим, що править усіма речами. А він [redacted] Законом і призначує кожному те, що відповідне. Тому той, [redacted] боїться або засумований чи сердитий — це дезертир.

26. Мужчина складає в матиці насіння [redacted] відходить. А тоді інша причина бере це насіння, працює над [redacted] і утворює дитину. Що за твір [redacted] [redacted] матеріялу! І знову, дитина поликає харч, [redacted] тоді інша причина бере його [redacted] утворює відчування, рух і, коротко кажучи, життя, силу та інші речі. І [redacted] їх багато, і які дивні! Тому спостерігай речі, утворені в такий укритий спосіб, та дивися [redacted] ту силу, так [redacted] дивишся [redacted] силу, що [redacted] речі вдолину та двигає вгору, не очима, та все [redacted] не менше зрозуміло.

27. Постійно пам'ятай, [redacted] багато [redacted] речей, [redacted] існують зараз, існувало й в минулому; і бери до уваги, що вони будуть такими самими знову. І постав перед своїми очима цілі драми та сцени тієї самої фор- [redacted] — все, чого ти [redacted] з власного досвіду чи [redacted] давньої історії. Наприклад, цілий двір Гадріяна, цілий двір Антоніна, Филипа, Олександра, Креза. Бо всі вони були [redacted] драмами, [redacted] їх [redacted] бачимо зараз, тільки з різними акторами.

28. Уявляй собі кожного, що засмучений [redacted] або незадоволений, що він схожий [redacted] свиню, яку приносять в жертву, [redacted] [redacted] [redacted] та квікає. Подібний до тієї свині [redacted] той, що в ліжку [redacted] плаче [redacted] путами, що в [redacted] [redacted] забили. А візьми до уваги, що тільки розумному створінню дано те, щоб іти добровільно [redacted] тим, що діється. Але йти просто [redacted] тим — конечність, [redacted] на [redacted]

29. Часто при нагоді всього, що робиш, спинися [redacted] спитай себе, [redacted] смерть є страшною річчю тому, що позбавляє тебе цього.

30. Коли вражає тебе помилка, [redacted] іншим, то негайно звернися до себе та збагни, яку подібну по-

милку робиш сам, коли, наприклад, думаєш, що гроші, приємність, дрібка розголосу або щось подібне є доброю річчю. Бо, звертаючи увагу [redacted] те, скоро забудеш свій гнів, [redacted] додаси міркування, [redacted] людина стоїть під примусом. Бо що іншого [redacted] робити? Або, якщо це у твоїй спромозі, [redacted] візьми від неї цей примус.

31. Коли ти бачив сократичного філософа Сатирона, думай про Евтиха або Гимена; [redacted] ти бачив Евфрата, думай про Евтихіона або Сільвануса; коли ти бачив Алькіфрона, думай про Тропайфороса; коли ти бачив Ксенофонта, думай про Критона або Северуса; [redacted] потім уяви собі себе самого одним із Цезарів та в подібний спосіб поступай з [redacted] Потім нехай з'явиться у твоїй голові думка: Де знаходяться ті мужі? Ніде або ніхто не знає, де. Бо [redacted] ти постійно будеш дивитися на людські справи, [redacted] на дим і на ніщо. Зокрема, коли одночасно подумаєш, що те, [redacted] раз змінилося, ніколи знову не існуватиме [redacted] нескінченному часі. А щодо тебе, то [redacted] якому короткому проміжжі часу вміщується твоє існування? І чому [redacted] не задовольняєшся тим, щоб пройти той короткий час спокійно? Яку справу та нагоду для діяльности ти уникаєш? Бо чим іншим є всі ці речі, [redacted] вправами для розуму, коли він вглянув дбайливо та [redacted] досліду в природу речей, що трапляються [redacted] житті? Тож продовжуй робити це, [redacted] зробиш цих речей своїми власними, як жолудок, що його підсилено, робить усі речі своїми власними; [redacted] горіючий вогонь робить полум'я [redacted] ясність з усього, що в нього [redacted]

32. Нехай ніхто [redacted] зможе [redacted] про тебе правдиво, що [redacted] простолінійний або [redacted] добрий. Але [redacted]хай той, що щось подібне думатиме про тебе, [redacted] він [redacted] був, буде [redacted] А це зовсім [redacted] у твоїй силі. Бо [redacted] такий [redacted] перешкодити тобі бути добрим і простолінійним? Тільки ти вирішаєш, щоб [redacted] жити [redacted], [redacted] будеш [redacted] Бо також розум [redacted] дозволить тобі жити, [redacted] ти [redacted] такий.

33. Що ж відносно цього матеріялу (нашого [redacted] тя) можна зробити або [redacted] такого, що найкраще згоджується з розумом? Бо чим він [redacted] був би, [redacted] зробити [redacted] сказати це, та [redacted] виправдуватися, що зазнаєш перешкоди. Ти [redacted] перестанеш лементувати, [redacted] твій розум не буде [redacted] такому стані, щоб, чим є розкіш для тих, що люблять насолоду, [redacted] він був для тебе [redacted] справі, що [redacted] і віддана тобі — в робленні речей, що згідні з устроєм людини. Бо людина [redacted] втіхою все, що [redacted] в її силі робити згідно із [redacted] власною природою. А це спроможна [redacted] робити всюди. [redacted] так валкові [redacted] дано, щоб він рухався всюди своїм [redacted] рухом, ані [redacted] дано цього воді, вогневі чи якійсь іншій речі, що нею править природа або ірраціональна душа, бо речей, що контролюють їх і стають їм упоперек дороги, багато. Але дух і розум згідно із своєю природною здібністю та уявою можуть перейти через усе, що їх [redacted] Постав перед своїми [redacted] цю здібність, з якою розум завершуватиме всі речі, [redacted] як огонь підноситься вгору, камінь паде додолу [redacted] валок скочується вниз по похилій площі, і не домагайся нічого більше. Бо всі інші перешкоди впливають тільки [redacted] тіло, що є смертною річчю; або, коли не брати до уваги погляду та поступливости [redacted] розуму, то [redacted] розчав[redacted] ані [redacted] роблять ніякої перешкоди, бо [redacted] вони робили [redacted] її, [redacted] той, що відчув її, ставав би негайно [redacted] А тепер у випадку всіх речей, що [redacted] певну побудову, [redacted] б шкода не [redacted] одній із них, та, що її зазнала, стає з тієї причини гіршою. А [redacted] подібному випадку людина стає [redacted] кращою, [redacted] сказати, і більше заслуговує [redacted] хвалу, [redacted] робить належний ужиток із цих випадків. Врешті пам'ятай, що ніщо не приносить шкоди тому, що дійсно є громадянином, який [redacted] шкодить державі. Ані ніщо не шкодить державі, що [redacted] шкодить законові. А жодне з так [redacted] нещасть не [redacted] законові. Отож те, [redacted] не шкодить законові, не шкодить ані державі, ані громадянинові.

34. То́му, що проникнений правильними принципами, навіть найкоротше та просте [redacted] вистачає, щоб пригадати йому, що [redacted] повинен бути вільний від горя [redacted] страху. Наприклад, «Листки, що їх розкидає по землі вітер — це людський рід» (Гомер, Іліяда, VI. 181). Листки — це [redacted] твої діти; листки — це [redacted] ті, що горлають, так якби були варті довір'я, [redacted] обсипають своїми [redacted] або, навпаки, кленуть, ништ[redacted] [redacted] і насміхаються; листки, в певному [redacted] ченні, це й ті, що приймуть і передадуть потомності людську славу. Бо всі такі речі, «з'являються, [redacted] каже поет, під подихом весни». Потім вітер кидає їх додолу. Пізніше ліс [redacted] їх місці видає нові [redacted] Хоч коротке існування спільне всім речам, то все таки [redacted] уникаєш і [redacted] за всіма речами, так якби [redacted] були вічні. Ще трохи, і ти закриєш свої очі, і того, що провожав тебе до могили, незабаром оплакуватиме інший.

35. Здорове око [redacted] дивитися на всі речі, що їх [redacted] бачити, а не [redacted] «Я бажаю бачити зелені речі». Бо це [redacted] хворого ока. Здоровий слух і нюх повинен помітити все, що можна почути чи занюхати. Здоровий шлунок повинен бути в такому відношенні до всякого харчу, [redacted] млин до всіх речей, до змелення [redacted] його збудували. І [redacted] само здоровий розум [redacted] бути підготовлений для всього, що стається. А той, що [redacted] «Нехай живуть мої дорогі діти, [redacted] всі, чого б я [redacted] робив, нехай [redacted] не» — подібний до ока, що домагається [redacted] речей, або до зубів, що вимагають м'яких речей.

36. Немає такої щасливої людини, при якій, [redacted] вона вмирає, [redacted] було б таких, що задоволені тим, що має статися. Припустімо, що вона була доброю і розумною людиною, [redacted] найдеться принаймні один, що [redacted] собі: «Відітхнемо нарешті свобідно, звільняючись від цього вчителя. Правда, він [redacted] був різкий до нікого [redacted] нас, [redacted] я завважив, що він [redacted] засуджував нас». Ось що говорять про добру людину. А в нашому власному випадку, як багато існує інших речей,

ради [redacted] є багато таких, [redacted] бажають позбутися нас. Ти будеш думати про [redacted] тоді, [redacted] будеш умирати. І відходитимеш спокійніше, коли будеш так розумувати: «Відходжу [redacted] життя, в якому навіть мої спільники, [redacted] так побивався, [redacted] дбав, самі хочуть, щоб я відійшов, сподіючись, може, здобути через те якусь користь. Чому [redacted] має людина чіплятися того, щоб довше перебувати тут?» Проте [redacted] тієї причини ти не ставай [redacted] прихильний до них, але збережи свій характер, будь приязний, лагідний, [redacted] з другого боку не такий, якби насилу відірваний. Коли людина вмирає спокійною смертю, бідолашна душа [redacted] відокремлюється від тіла. Таким [redacted] бути твій відхід від людей, бо природа об'єднала [redacted] злучила тебе з ними. Та чи тепер вона розриває об'єднання? Добре, я відходжу, як від рідних, та [redacted] як відірваний насилу, але без опору. Бо цей розрив — це теж одна з речей, що згідні з природою.

37. Привикай, поскільки це можливе, при кожній нагоді, як робить щось інша людина, запитати себе: «Чому ця людина робить це?» Але починай від себе та перевір перше себе самого.

38 Пам'ятай, [redacted] те, [redacted] впливає [redacted] хід справ, це річ, схована всередині: це сила переконання, це життя, це, якщо [redacted] сказати, людина. [redacted] роздумуванні над собою ніколи [redacted] включай посудини, що тебе оточує, [redacted] знаряддів, що прикріплені до неї. Бо [redacted] подібні до сокири, відрізняючись тільки тим, що держаться [redacted] від народження. Бо в дійсності ці частини без тієї причини, що рухає і контролює їх, є ні до [redacted] не придатні, [redacted] без ткача, перо без писаря [redacted] батіг без [redacted]

КНИГА XI

1. Такі [redacted] властивості душі: [redacted] себе розуміє, себе аналізує, робить себе такою, [redacted] хоче. Плід, що його вона видає, користується [redacted] собою — бо плодами рослин і звірят користуються інші, [redacted] плід душі одержує власну мету, де б [redacted] поставлено межі життя. Не так, як у танку, в грі чи [redacted] подібних речах, де дія [redacted] скінчена, коли щось перерве її. Але вона, розумна душа, [redacted] кожній частині і де б її [redacted] спинено, виконує те, що поставлено було перед нею, вповні [redacted] завершено, [redacted] що вона [redacted] сказати: « [redacted] маю те, що [redacted] моїм власним». І далі, вона проникає весь світ і довкільну порожнечу, оглядає його форму, простягається сама [redacted] нескінченність часу, охоплює [redacted] розуміє періодичне відновлення всіх речей; вона розуміє, що ті, що прийдуть по нас, не будуть бачити нічого нового, ані ті, що були перед нами, [redacted] бачили нічого більше. Так що до певної міри той, що має сорок літ, якщо він посідає дрібку розуму, завдяки одноманітності, що переважає, бачив усі речі, що були й що будуть. Властивістю розумної душі є також любов ближнього, правда, поміркованість і те, щоб [redacted] цінити нічого більше, як себе, що є [redacted] властивістю Закону. Таким [redacted] правильний принцип зовсім [redacted] різниться від принципу справед[redacted]

2. Мало цінитимеш приємний спів, [redacted] і панкратію, [redacted] розділиш мелодію голосу [redacted] окремі звуки і [redacted] себе щодо кожного з них, коли [redacted] поділа тобою мелодія; бо стид перешкодить тобі признатися до цього. І [redacted] саме станеться з танком, якщо робитимеш [redacted] при кожному русі [redacted] поставі, [redacted] подібне станеться [redacted] із панкратією. Тож у всіх справах, з винятком [redacted] чесних вчинків, звертайся до їх окремих частин, щоб через цей поділ дійти до малого їх цінення: і застосовуй це правило [redacted] до цілого свого життя.

3. Яка це гарна душа, [redacted] кожної [redacted]

відділитися від тіла, розсіятися по світі або продовжу-[redacted] далі [redacted] існування! Але ця готовість мусить [redacted] [redacted] [redacted] погляду людини, [redacted] [redacted] самої тільки впертости, [redacted] у християн. [redacted] вона мусить бути з'єднана [redacted] розсудливістю [redacted] гідністю та, якщо інші мають тобі вірити, бути без театральної [redacted]

4. Чи зробив [redacted] щонебудь для загального добра? В такому разі [redacted] одержав [redacted] нагороду. Нехай це завжди [redacted] в твоїй пам'яті і ніколи [redacted] переставай робити [redacted] добра.

5. Яка [redacted] мета? — Бути добрим. Як це [redacted] осягнути, [redacted] не [redacted] принципами, з [redacted] одні відносяться до природи світу, [redacted] інші до устрою, притаманного людині?

6. Спершу виставляли на сцені трагедії, щоб пригадати людям речі, що їм стаються і що це згідне з природою речей [redacted] таким способом, та що ти, якщо захоплюєшся тим, що показують на сцені, не [redacted] турбуватися тим, що відбувається на більшій сцені. Бо розумієш, що ці речі мусять завершуватися так і що зносять їх навіть ті, [redacted] викрикують «О Китайроне!»[1]

І дійсно, драматурги говорять добре деякі речі, до яких належать зокрема наступні:

Якщо боги нехтують [redacted] [redacted] моїми дітьми,
То це [redacted] причину.[2]

Або таке: Ми не повинні лютувати ані [redacted]
тим, що діється.[3]

Або:

Збирання врожаю життя нагадує збирання
родючого колоса пшениці.[4]

Та інші [redacted] роду речі.

По трагедії введено давню комедію, що відзначалася гідною свободою [redacted] [redacted] своєю справжньою про-

[redacted] Софокл, Король Едіп, 1391.
[redacted] Еврипід, Антіопа, Фраґм. 207.
³ Еврипід, Беллерофон, Фраґм. 289.
[redacted] Еврипід, Гипсіпила, Фраґм. 757.

стотою мови була корисна тим, що пригадувала людям, щоб остерігалися зухвальства. [redacted] тому [redacted] Діоген [redacted] був цитувати цих авторів. Потім візьми до уваги, чому [redacted] було середню, [redacted] пізніше нову комедію, що скотилася помалу до самої комічної міміки. Що навіть ці автори кажуть деякі корисні речі, відомо кожному. Але до якої мети зміряє цілий плян такої поезії [redacted] драматургії!

7. Яким очевидним є те, що ти [redacted] міг би знайти [redacted] своєму житті сприятливіших обставин до того, щоб присвятитися філософії, [redacted] ті, що [redacted] них зараз знаходишся!

8. Галузь, відрізана від галузі, [redacted] з'єднана, з конечности відрізана [redacted] від цілого дерева. Так само і [redacted] людиною. Якщо вона відокремилася від іншої людини, то відпала від цілого суспільства. Щодо галузі, то інший відрізує її, [redacted] людина своїм власним вчинком відокремлюється від свого ближнього, коли вона ненавидить його, відвертається від нього та не знає, що вона одночасно відрізала себе від цілого суспільства. Однак [redacted] має привілей від Зевеса, що построїв суспільство, бо в нашій силі лежить, щоб знову приростати до того, що знаходиться поблизу нас, [redacted] наново ставати частиною, що допомагає творити цілість. Проте, коли [redacted] відокремлення трапляється часто, [redacted] справляє тому, що відділився, трудність, щоб дійти до з'єднання та повернути назад до колишнього стану. А втім, галузі, що від початку росла разом із деревом і мала [redacted] одне життя, не можна порівнювати з галузкою, що її [redacted] відрізанні прищеплено [redacted] іншому дереві, бо [redacted] схоже [redacted] те, що мають [redacted] думці садівники, [redacted] кажуть, що вона росте разом [redacted] рештою дерева, [redacted] однієї думки.

9. Щодо тих, які стають тобі на заваді, коли ти поводишся згідно із здоровим розумом, то не дозволь відвернути себе набік від своєї правильної дії ані не дозволь їм відвести себе від доброзичливого почуття до них; але в однаковій мірі будь сторожкий [redacted] обох

напрямах: не тільки [redacted] стійкого погляду та дії, [redacted] щодо лагідности до тих, що [redacted] перешкоджати [redacted] інший спосіб турбувати тебе. Бо [redacted] також слабкість сердитися на них, [redacted] само [redacted] відхилятися від [redacted] напряму дії [redacted] відступати із страху. Бо оба однаково [redacted] дезертирами із своїх постів: [redacted] той, що робить це із страху; і той, що відчужується від того, який з природи [redacted] його свояком і другом.

10. Немає природи, гіршої від мистецтва, бо [redacted] стецтво наслідує природу речей. А якщо [redacted] так, [redacted] природа, що є найдосконалішою та найбільш універсальною, не [redacted] відмовитися від майстерности мистецтва. І [redacted] галузь мистецтва творить простіші речі заради кращих. Тому універсальна природа робить так само. І саме звідси виникає початок справедливости, а в справедливості [redacted] свою основу інші чесноти, бо справедливість [redacted] буде додержана, коли дбатимемо про байдужі речі або будемо легко обманювані, недбайливі та нестійкі.

11. Коли не дістаються тобі речі, яких шукання або уникання непокоїть тебе, то все [redacted] до певної міри ти прямуєш до них. Нехай [redacted] твій погляд про [redacted] буде спокійний, і вони залишаться [redacted] спокої, і [redacted] бачитимуть тебе, що гониш [redacted] чи уникаєш їх.

12. Кулясга форма душі зберігає свій вигляд, коли вона [redacted] простягається до [redacted] предмета, не стя[redacted] всередину, [redacted] розсівається ані [redacted] опадає; але коли [redacted] опромінена світлом, [redacted] дозволяє [redacted] бачити правду — правду про всі речі та правду, що існує [redacted] ній самій.

13. Припустім, що хтось [redacted] Нехай він сам пильнує цього. А [redacted] буду дбати про те, щоб [redacted] було показати, [redacted] роблю чи говорю щось таке, що заслуговує на погорду. Буде [redacted] ненавидіти мене? Нехай він дбає про те. А я буду лагідний [redacted] доброзичливий [redacted] готовий навіть своєму противникові [redacted] його помилку без докору [redacted] без виставлювання [redacted] показ своєї терпеливости, але [redacted]

хетно [redacted] чесно, [redacted] великий Фокіон, якщо тільки він сам не придумає [redacted] Бо такими повинні бути внутрішні справи [redacted] боги [redacted] повинні бачити, [redacted] людина [redacted] вдоволена [redacted] нарікає. Бо що [redacted] діється тобі, коли робиш те, що згідне з [redacted] власною природою [redacted] вдоволяєшся тим, що [redacted] цій хвилині [redacted] підхоже природі всесвіту, якщо [redacted] людською істотою, [redacted] своєму становищі, щоб те, що служить для загального добра, [redacted] бути зроблене в якийсь спосіб?

14. Люди [redacted] один одного [redacted] підлещуються [redacted] один одному. Люди бажають піднятися один понад одного та [redacted] один перед одним.

15. Який ненадійний та нещирий той, що каже: «Я вирішив поступати з тобою [redacted] чесний спосіб». Що ти робиш, чоловіче? Немає підстави повідомляти про це. Воно незабаром [redacted] із вчинків. Ці слова повинні бути вписані на чолі. Характер людини [redacted] безпосередньо в [redacted] очах, так [redacted] як [redacted] нець відразу [redacted] в [redacted] коханої. Чесна й добра людина повинна бути достеменно така, як той, що сильно напарфумований, так що присутній, коли він до нього наблизиться, хоч-не-хоч відразу мусить відчути запах. Але вдавана простота — то як крива палиця. Немає нічого більше гидкого, як [redacted] приязнь. Уникай її найбільше [redacted] усього. Добрі, прості [redacted] доброзичливі люди [redacted] у своїх очах і тут немає [redacted]

16. Щодо того, щоб жити найкраще, то ця сила [redacted] у душі, якщо вона буде байдужа до речей, що є байдужі. А [redacted] буде байдужа, якщо глядітиме на кожну з цих речей зокрема й сукупно і якщо пам'ятатиме, що ніяка [redacted] утворює [redacted] нас погляду про себе ані [redacted] приходить до нас, але що ці речі [redacted] нерухомі; що то ми самі утворюємо погляди про [redacted] і, [redacted] би мовити, вписуємо їх у себе, маючи силу не вписувати їх та будучи [redacted] силі усунути ці погляди, ко[redacted] вони випадково знайшли непомітно доступ до наших умів і [redacted] будемо пам'ятати, що така увага до них

триватиме коротко, [redacted] потім [redacted] закінчиться. Крім того, навіщо взагалі це робити? Бо коли ці речі згідні з природою, [redacted] насолоджуйся ними і [redacted] стануть для тебе легкі, [redacted] протиставляються природі, то шукай того, що згідне [redacted] власною природою [redacted] прямуй до цього, [redacted] навіть це не приносить слави, бо кожному дозволено шукати свого власного добра.

17. Застановися над тим, звідки [redacted] річ приходить, [redacted] чого [redacted] складається, [redacted] що вона переміняється, якого роду річчю [redacted] буде, [redacted] переміниться, та що вона не [redacted] [redacted] ніякої шкоди.

18. Перше, візьми до уваги [redacted] відношення до людей та що [redacted] створені [redacted] для одного; [redacted] виходячи [redacted] іншої точки зору, [redacted] прийшов [redacted] світ, щоб станути над людьми, [redacted] баран над чередою або бик над стадом. Спочатку виходи з такого засновку: Коли відкинути атоми, тоді природа порядкує всіма речами. Якщо [redacted] так, то нижчі речі існують заради вищих, а ці заради одна одної.

Друге, поміркуй, якого роду людьми вони являються при столі, в ліжку, і так далі, а особливо, під якими родами тиску стоять [redacted] щодо поглядів; а щодо їхніх вчинків, візьми до уваги, з якою гордістю виконують вони те, що роблять.

Трете, якщо люди роблять правильно те, що роблять, [redacted] [redacted] [redacted] повинні сердитися. Якщо [redacted] [redacted] роб- [redacted] [redacted] правильно, то це ясно, що роблять це [redacted] вільно, [redacted] незнання. Бо як [redacted] душа мимовільно позбавлена правди, [redacted] само мимовільно позбавлена [redacted] і [redacted] поводитися у відношенні до кожної людини згідно [redacted] її заслугами. Таким [redacted] люди [redacted] болю, коли їх [redacted] несправедливими, невдячними, пожадливими, одним словом — [redacted] їх називають лиходіями у відношенні [redacted] ближніх.

Четверте, візьми до уваги, що ти [redacted] робиш багато зла і що [redacted] людина, [redacted] [redacted] інші. [redacted] навіть, якщо ти утримуєшся від багатьох хиб, [redacted] все таки маєш схильність [redacted] них і [redacted] припускати навіть, що [redacted] допускаєшся

їх з боягузтва, [redacted] турботи за добре ім'я або [redacted] якоїсь іншої [redacted]ї низької спонуки.

П'яте, [redacted] [redacted] те, що [redacted] навіть [redacted] розумієш, чи люди роблять зло [redacted] ні, бо багато речей роблять вони в певному відношенні до обставин. Коротко кажучи, людина мусить багато вчитися, щоб була спроможна видати справедливу оцінку вчинків іншого.

Шосте, [redacted] [redacted] дуже стурбований [redacted] засмучений, то візьми до уваги те, що людське [redacted] — це корот[redacted] хвилина та що незадовго [redacted] всі будемо мертві.

Сьоме, що [redacted] турбують [redacted] людські вчинки, бо ці вчинки мають свою основу [redacted] керівних принципах людей, але турбують нас погляди, що їх створюємо собі про ці вчинки. Усунь ці погляди, будь готовий відкинути свою оцінку вчинку, про який йдеться, немов би він був чимсь болісним, [redacted] твій гнів щезне. Як же [redacted] позбутися цих поглядів? Усвідомленням собі, що ніякий злий [redacted] іншої людини не приносить тобі сорому. Бо якщо тільки [redacted] не ганебне, що є злом, то ти сам [redacted] необхідности м у с и ш робити багато [redacted] та стати грабіжником або людиною, спосібною на все.

Восьме, розваж, наскільки більше болю вкладає [redacted] нас гнів і роздратування, що їх спричинюють такі вчинки, [redacted] самі вчинки, що нас гнівлять і турбують.

Дев'яте, [redacted] [redacted] те, що добра вдача — [redacted] переможна, якщо [redacted] щира [redacted] [redacted] є удаваним усміхом і театральною грою. Бо що зробить тобі найбільш несамовитий чоловік, якщо [redacted] не перестанеш [redacted] до нього доброї вдачі і якщо ти, [redacted] трапиться нагода, обережно напімнеш його та спокійно виправиш його помилку саме тоді, як він старається тобі пошкодити, кажучи: «Це не так, дитино! Ми створені природою до чогось іншого. Це, річ ясна, мені не пошкодить, але ти завдаси шкоди собі самому, дитино!» Та [redacted] йому тактовно, користуючись [redacted] принципами, що воно так є, і що навіть бджоли не роблять так, [redacted] він, ані інші звірята, що їх створила природа до [redacted] в гурті. [redacted] ти [redacted] смієш робити цього ані двозначно, ані [redacted] докором, але люб'язно та без зло-

би в душі; і [redacted] так, немов [redacted] [redacted] читав йому лекцію або хотів здобути подив у слухачів, [redacted] звертаючись до [redacted] самого, навіть [redacted] ви знаходитеся в товаристві.

Пригадуй собі ці правила так, якби [redacted] одержав їх від муз та принаймні починай бути людиною, доки [redacted] Але [redacted] мусиш [redacted] само уникати підлещування людям і [redacted] сердитися [redacted] них, бо обі ці речі порушу-[redacted] товариськість і ведуть до шкоди. І не забувай у гнівному збудженні тієї правди, що дозволяти себе [redacted] пристрасті — [redacted] не по-мужньому, але що ніжність і шляхетність, тому що [redacted] відповідають людській природі, [redacted] так само більше мужні; і що той, що посідає ці якості, посідає силу, нерви [redacted] відвагу, [redacted] не той, що піддається приступам гніву та невдоволення. Бо в такому самому степені, [redacted] якому людський ум ближчий до свободи від пристрасти, він та-[redacted] ближчий до сили. І як відчуття болю є ознакою слабости, так само мається річ з гнівом. Бо той, що поступається перед болем, і той, що поступається перед гнівом — оба поранені [redacted] оба піддаються.

А якщо хочеш, то прийми і десятий дарунок від провідника муз Аполлона. А він такий: Сподіватися, щоб злі люди [redacted] робили зла, то божевілля, бо той, що сподіється такого, бажає неможливого. А дозво-[redacted] людям, щоб [redacted] поводилися з іншими так, [redacted] бажають, та сподіватися, що [redacted] [redacted] зроблять тобі нічого злого, то це і нерозумно, і по-тиранськи.

19. Існує чотири збочення найвищої здібности, проти яких ти постійно повинен бути на сторожі, і коли [redacted] відкрив їх, то повинен усунути їх [redacted] при [redacted] ній нагоді [redacted] так: ця думка [redacted] потрібна; ця на-[redacted] зруйнувати суспільне об'єднання; те, що збираєшся сказати, [redacted] походить від справжнього переконання; бо [redacted] повинен уважати це однією [redacted] найбільше безглуздих речей для людини — не говорити про свої справжні переконання. Четвертий випадок трапляється тоді, [redacted] ти [redacted] зробити собі закид у чомусь, бо це доказ, [redacted] божеська частина в тобі

переможена [redacted] піддалася менше почесній і тлінній частині — тілу [redacted] його грубим насолодам.

20. Твій воздушний складник і всі огненні складники, змішані в тобі, хоч за [redacted] властивістю рвуться вгору, то проте, підкоряючись природі світу, вони переможені тут у складній масі (в тілі). І [redacted] само сукупність земного [redacted] водного складників у тобі, хоч [redacted] тяготіють додолу, [redacted] проте підняті вгору та займають поставу, що не є їх природною поставою. Отож основні складники підкоряються цілості, бо коли [redacted] з необхідности [redacted] їх у якомусь місці, то там [redacted] й остають, поки знову цілість [redacted] дасть сиґналу до розпаду. Чи [redacted] [redacted] дивно, що тільки твій розумовий складник [redacted] би бути неслухняний та невдоволений своїм місцем? Та хоч [redacted] [redacted] [redacted] нього ніякого насилля, тільки ті речі, що згідні з природою, то все таки він не підкоряється, але несеться [redacted] протилежному напрямі. [redacted] схильність [redacted] несправедливости, непогамованости, [redacted] гніву, журби [redacted] страху не [redacted] нічим іншим, як дією того, що відхиляється від природи. І коли керівна здібність не вдоволена з чогонебуть, що стається, то вона [redacted] дезертирує із свого становища, бо її встановлено для побожности та пошани до богів не [redacted] меншій мірі, як для справедливости. Бо ці якості розуміємо також під загальною [redacted] задоволення із стану речей і насправді вони випереджують [redacted] справедливости.

21. Той, хто [redacted] [redacted] однієї [redacted] [redacted] тієї самої [redacted] в житті, [redacted] [redacted] бути одним і [redacted] самим через ціле [redacted] [redacted] Але того, що [redacted] сказав, не вистачає, якщо [redacted] [redacted] додати, якою [redacted] бути ця мета. Бо коли [redacted] того [redacted] погляду на всі речі, що їх у такий [redacted] інший спосіб більшість уважає добрими, [redacted] тільки [redacted] певні речі, [redacted] [redacted] на речі, що відносяться до [redacted] інтересу, то [redacted] ми повинні [redacted] перед собою таку мету, що буде поспільну суспільна [redacted] політична. Бо той, що спрямовує свої зу[redacted] до такої мети, зробить усі свої вчинки схожими і [redacted] [redacted] буде [redacted] такий самий.

22. Думай про сільську мишу й про міську мишу та про страх і тремтіння міської миші».[5]

23. Сократ звик був [redacted] погляди багатьох людей Ляміями, опудалами для страшення дітей.

24. Лякедемонці [redacted] своїх публічних видовищах [redacted] були ставити стільці для сторонніх осіб у тіні, [redacted] самі сідали денебудь.

25. Сократ просив вибачення у Пердіккаса за те, що не приходив до нього, говорячи: «Це тому, що [redacted] хотів би вмерти найгіршою смертю, то значить, [redacted] хотів би одержати якоїсь ласки, [redacted] потім [redacted] бути спроможним за неї відплатити».

26. У писаннях ефесян було повчання, щоб постійно думати про когось такого з людей минулого, що практикував чесноту.

27. Пітагорейці [redacted] нас дивитися вранці на небеса, щоб [redacted] могли нагадувати собі про ті небесні тіла, що постійно роблять ці самі речі і в той самий спосіб виконують [redacted] працю, а також пригадувати собі про їхню чистоту та наготу. Бо на зорі немає ніякої обслони.

28. Подумай, якою людиною був Сократ, коли одягнувся в шкіру, [redacted] Ксантіппа взяла була його тогу та вийшла з дому, та що він сказав до своїх приятелів, які стидалися його та відверталися від нього, ко[redacted] бачили його, що він [redacted] одягнений.

29. Ні писанням, ні студіюванням ти [redacted] правил для інших, [redacted] спершу ти сам [redacted] навчився підкорятися правилам.

30. Ти — раб: вільне [redacted] [redacted] для тебе.

31. «...і в мені сміялося серце».[6]

32. «І лаятимуть [redacted] чесноту, [redacted] грубих слів».[7]

33. «Шукати фіги [redacted] зимі — це дія божевільного. Таким [redacted] той, хто шукає своєї дитини, коли йому не судилося мати її далі [redacted] собі».[8]

---

[5] Горацій, Сатири, II. 6.
[6] Гомер, Одіссея, IX. 413.
[7] Гезіод, Діла і дні, 185.
[8] Епіктет, Розмови, III. 24. 87.

34. «Коли хто цілує свою дитину, говорив Епіктет, [redacted] повинен [redacted] собі: „Може бути, що завтра помреш". — Але це зловіщі слова! — «Не [redacted] словіщим ніяке слово, [redacted] Епіктет, яке означає працю природи; або, якщо [redacted] так, то зловіщим є говорити про колоски збіжжя, що їх зжинають».[9]

35. «Недозрілий виноград, дозріле гроно, висушений виноград — усе те не [redacted] переміни в ніщо, але в щось, що ще [redacted] існує».[10]

36. «Ніхто не в силі ограбити [redacted] нашої свобідної волі».[11]

37. Епіктет [redacted] сказав, що людина повинна відкрити правила щодо давання своєї згоди. А у відношенні до своїх спонук, повинна пильнувати, щоб во[redacted] брали до уваги обставини, щоб були сумісні з суспільними інтересами та щоб мали на увазі вартість предмету; щодо змислового бажання, то вона повинна зовсім триматися осторонь від нього, [redacted] щодо відрази, то не повинна [redacted] її у відношенні до ніякої [redacted] речей, що не [redacted] у межах нашої сили.

38. Отож, сказав він, диспута йде не про якусь дрібничку, а про те, щоб бути або не бути божевільним.

39. Сократ [redacted] був питати: «Чого хочете? Душ розумних чи нерозумних істот? — Душ розумних істот. — Яких розумних істот? Здорових [redacted] нездорових? — Здорових. — Чому [redacted] не шукаєте їх? — Бо [redacted] їх. — То чому ж б'єтеся [redacted] сваритеся?»

---

[9] Епіктет, Розмови, III. 24. [redacted]
[10] Там же, III. 24. 91.
[11] Там же, III. 24. 105.

КНИГА XII

1. Усі речі, що до [redacted] бажаєш дійти обхідною дорогою, [redacted] можеш [redacted] зараз, якщо не відмовляєш собі їх. А це значить, [redacted] боці ціле [redacted] нуле, доручиш майбутнє Провидінню та, обмежуючись теперішністю, поставиш її [redacted] побожности [redacted] справед-[redacted] на побожности, щоб ти міг любити [redacted] долю, [redacted] природа призначила її тобі і тебе їй; на справедливости, щоб ти міг завжди говорити правду відкрито й без маскування робити речі, що згідні з законом, та робити їх згідно з вартістю кожної. Нехай [redacted] стане тобі [redacted] перешкоді нічия злоба, ні погляд, ні голос, ні враження нужденного тіла, що ним ти обріс; бо пасивна частина дбатиме про це. Коли ж ти, як наблизиться час твого відходу, не звертаючи уваги на [redacted] інше, будеш шанувати тільки [redacted] керівну здібність та божественність у собі; коли не будеш боятися тому, що [redacted] прийдеться тобі відійти з життя, але коли будеш лякатися того, що ти це ніколи [redacted] жив згідно [redacted] природою — тоді станеш людиною, гідною світу, що тебе видав; перестанеш бути чужинцем у рідному краю; перестанеш дивуватися речам, що стаються щодня, якби вони були чимсь несподіваним, [redacted] перестанеш покладатися на це або [redacted] те.

2. Бог бачить уми всіх людей оголені від матеріяльного одягу, кори [redacted] забруднення. Бо він [redacted] розумовою [redacted] доторкається тільки самої розумової здібности, що вплинула [redacted] ці тіла [redacted] походить від [redacted] самого. І якщо ти сам [redacted] робити це, то врятуєшся від багатьох клопотів. Бо той, що не звертає уваги [redacted] нужденне тіло, що його оточує, напевно не турбуватиметься шуканням за одягом, житлом, славою і [redacted] подібними зовнішніми речами та [redacted] виявом.

3. Існує три речі, з яких [redacted] зложений: тіло, [redacted] вий віддих [redacted] розум. З них дві перші твої, поскільки твій обов'язок — дбати про них, а тільки третя є у

справжньому розумінні [redacted] [redacted] Тому, як [redacted] відокремиш від себе, то значить, від свого розуму те, що інші роблять або говорять; те, що ти сам зробив або сказав; ті майбутні речі, [redacted] тебе непокоять тому, що можуть трапитися; те, що прикріплене до тебе незалежно від твоєї волі у твоєму тілі, що тебе обгортає, або [redacted] віддиху, що природою з'єднаний [redacted] тілом; те, чим вертить довкола зовнішній вихор, [redacted] що розумова сила, звільнена від речей долі, може жити чиста та вільна [redacted] собою, роблячи те, що справедливе; прий[redacted] те, що трапиться, [redacted] говорячи правду: якщо ти відокремиш, [redacted] [redacted] кажу, від керівної здібности речі, що прикріплені до неї [redacted] враженнями; речі майбутнього й минулого та зробиш себе подібним до Емпедоклевої кулі, що «ціла кругла та спочиває у своєму радісному спокої», і як ти намагатимешся жити тільки тим, що дійсно є твоїм життям, то значить, сучасністю — то тоді будеш спроможний перейти ту частину життя, що [redacted] тобі до хвилини твоєї смерти, свобідно від неспокою, шляхетно та в послуху для свого власного демона.

4. Часто дивувало мене, що кожний з нас більше любить себе, [redacted] усіх інших, [redacted] прив'язує менше ваги до свого власного погляду на себе, [redacted] до погляду ін[redacted] людей. Якщо б перед людиною з'явився якийсь бог або розумний учитель [redacted] [redacted] їй не думати та не плянувати нічого, [redacted] [redacted] [redacted] могла б вимовити голосно, [redacted] тільки зрозуміє це, то [redacted] [redacted] стерпіла б цього навіть одного дня. З того виходить ясно, що ми [redacted] багато більше [redacted] до того, що будуть думати про нас наші ближні, ніж до того, що ми думаємо про себе самі.

5. Як то [redacted] бути, що боги, уладивши всі справи гарно й доброзичливо для людства, недоглянули тільки того, що деякі люди і [redacted] дуже добрі люди, люди, які, [redacted] могли б [redacted] сказати, найчастіше приставали з божеством і побожними вчинками та релігійними обрядами [redacted] дуже близько до нього, [redacted] раз умерли, не [redacted] б уже ніколи існувати, [redacted] [redacted] б бути

цілком знищені? А коли воно так, [redacted] будь упевнений, що якщо воно [redacted] б бути інакше, то боги зробили [redacted] були це. Бо якщо це було б справедливе, то це було б [redacted] можливе, і якщо це було б згідне з природою, то природа була [redacted] уладила це так. А тому що це не так, коли дійсно воно не так, [redacted] будь упевнений, що воно не могло бути так. Бо бачиш навіть сам, що [redacted] цьому пошукуванні ти дискутуєш [redacted] божеством. А [redacted] не мо-[redacted] [redacted] так дискутувати [redacted] богами, якби [redacted] не були найдосконаліші та найсправедливіші. Та коли воно так, то вони [redacted] дозволили б були, щоб в уладженні світу щонебудь було несправедливо [redacted] нерозумно занедбане.

6. Вправляйся навіть у таких речах, у яких не надієшся досягти успіху. Бо навіть ліва рука, що не придатна до всіх інших речей, держить вуздечку сильніше, ніж права, тому [redacted] вправлялася в цьому.

7. Подумай над тим, у якому стані [redacted] тілі [redacted] на душі повинна бути людина, [redacted] несподівано заступає її смерть. І візьми до уваги короткочасність життя, безмежну пропасть минулого [redacted] прийдешнього часу та слабкість усякої матерії.

8. Роздумуй наполегливо над формативними принципами, обнаженими з їхньої луски; над цілями вчинків; візьми до уваги, що [redacted] біль, що [redacted] приємність, смерть і слава. Застановися, хто для людини [redacted] причиною її неспокою; [redacted] ніхто [redacted] перешкоди від іншого; що [redacted] є поглядом.

9. У примінені своїх принципів [redacted] мусиш бути подібний до панкратиста, [redacted] не до ґлядіятора, бо ґлядіятор дозволяє впасти мечеві, яким послуговується, і його вбивають. Але перший завжди має свою руку і [redacted] потребує робити нічого, тільки користуватися [redacted]

10. Гляди на те, [redacted] речі самі [redacted] собі, розділяючи їх [redacted] матерію, форму та мету.

11. Яку силу [redacted] людина, щоб робити тільки те, що Бог дозволяє, та приймати все, що Бог [redacted] призначує!

12. Відносно того, [redacted] діється згідно [redacted] природою, [redacted] не повинні [redacted] винними ані богів — бо [redacted]

[redacted] роблять нічого [redacted] [redacted] свідомо, ні мимовільно – [redacted] людей, бо вони роблять [redacted] тільки мимовільно Тому [redacted] не повинні вважати винним нікого.

13. Який безглуздий [redacted] дивний той, [redacted] дивується [redacted] чогось, що діється в житті.

14. Існує неминуча конечність і непереможний порядок, доброзичливе Провидіння або безладдя без [redacted] [redacted] керівника (IV. 27.). Коли ж існує непереможна конечність, [redacted] чому [redacted] опір? А коли існує Провидіння, що дозволяє себе умилостивити, [redacted] зробися гідним божеської помочі. Але [redacted] існує безладдя без керівника, то будь задоволений, що серед такої бурі [redacted] у собі самому керівну розумову здібність. І [redacted] [redacted] навіть буря пориває тебе, то нехай пориває [redacted] бідолашне тіло, твій слабкий віддих і [redacted] інше! Твоєї розумової здібности вона не пірве.

15. Коли світло лямпи світить, не втрачаючи нічого із свого блиску, поки не згасне, то [redacted] правда, справедливість і поміркованість, [redacted] знаходяться [redacted] тобі, [redacted] б погаснути перш, ніж ти відійдеш?

16. Якщо [redacted] має вигляд людини, що зробила щось злого, [redacted] скажи собі: «Як я можу знати, що цей [redacted] нок злий? А навіть [redacted] він зробив зло, [redacted] [redacted] [redacted] знаю, що він не [redacted] себе винним? А [redacted] подібне [redacted] те, якби він шматував [redacted] власне обличчя».

Візьми [redacted] уваги, [redacted] той, [redacted] хотів би, щоб лихий [redacted] робив зла, подібний до людини, що хотіла б, щоб смоківниця [redacted] давала соку фігам; щоб [redacted] не плакали, коні [redacted] іржали та не діялося [redacted] інше, що [redacted] необхідности мусить діятися. Бо що [redacted] [redacted] робити той, що [redacted] таку вдачу? Якщо [redacted] [redacted] дратує, [redacted] [redacted] лікуй вдачу тієї людини.

17. Якщо це [redacted] правильне, то [redacted] роби цього. Якщо [redacted] неправда, [redacted] [redacted] говори цього. Нехай почин [redacted] жить [redacted] тебе!

18. У [redacted] обставинах гляди, [redacted] є в самому [redacted] цей предмет, що справляє [redacted] тебе враження, [redacted] старайся пояснити собі його, розкладаючи його на при-

чину, матерію, мету [redacted] час, у якому він мусітиме за-[redacted] своє існування.

19. Зрозумій нарешті, [redacted] [redacted] у собі щось краще [redacted] більше божеське, [redacted] речі, що викликують у тобі пристрасті [redacted] ворушать тобою, [redacted] маріонеткою. Що знаходиться [redacted] цій хвилині у твоєму розумі? Чи це страх, підозріння, бажання [redacted] щонебудь у цьому роді?

20. Поперше, не роби нічого нерозважно ані без певної [redacted] Подруге, спрямовуй свої вчинки [redacted] до чого іншого, тільки до певної суспільної мети.

21. Поміркуй, що незадовго [redacted] і тебе [redacted] буде ніде, що не існуватимуть речі, що їх бачиш, ані люди, що тепер живуть. Бо всі речі створені природою, щоб перемінятися, перетворюватися та гинути й давати іншим речам можливість існувати в безперебійному наступстві.

22. Візьми до уваги, що [redacted] є поглядом і що погляд лежить у межах твоєї [redacted] Отож, коли [redacted] відповідним, відкинь його набік і, як моряк, що завернув за мис, знайдеш спокій, усе на своєму місці та гладке плесо затоки.

23. Усяка дія, яка б [redacted] [redacted] була, коли припиняється в належному часі, не зазнає ніякої шкоди тому, що [redacted] припинилася. Ані той, що виконував цю дію, [redacted] [redacted] ніякої шкоди з тієї причини, що дія припинилася. Так само, коли низка дій, з [redacted] життя, припиняється в належному часі, то вона [redacted] [redacted] ніякої шкоди від того, що припинилася; ані той, що закінчив [redacted] низку [redacted] належному часі, [redacted] був [redacted] потрактований. Але належний час і межу визначує природа, іноді питома природа людини, [redacted] у випадку старости, але завжди всесвітня природа, через зміну частин якої цілий світ кожночасно залишається молодий і [redacted] розквіті. А все, що корисне для цілости, завжди добре і на часі. Тому закінчення жит-[redacted] [redacted] є для одиниці злом, бо не приносить їй ганьби тому, що [redacted] залежить від її волі [redacted] не є протилежне загальному добру. Противно, [redacted] [redacted] добре тому, що є

своечасне [redacted] корисне [redacted] погоджене з цілістю. Бо [redacted] той, що його переміщує Бог, є так само переміщуваний [redacted] Богом та [redacted] своєму умі переміщуваний до [redacted] [redacted] речей.

24. Мусиш мати напоготові ці три правила: Поперше, [redacted] робити нічого, що робиш, безцільно або інакше, як могла б робити це сама Справедливість. Усвідомлювати собі, що все, що стрічає тебе від зовнішнього світу, трапляється завдяки випадкові або згідно [redacted] Провидінням і [redacted] [redacted] повинен ані ганити випадку, ані обвинувачувати Провидіння. Подруге, подумай, чим є кожне створіння від насіння до часу прийняття ним душі і від прийняття душі до віддання її; [redacted] яких речей кожне створіння зложене та [redacted] які розкладається. Потрете, припустімо, що ти нагло піднявся понад землею та згори дивишся на людські справи і їх нескінченну різноманітність. Як ти погорджував би ними, коли [redacted] одночасно тим [redacted] поглядом ти охопив незмірений довкільний простір, що його заселюють мешканці повітря й етеру! І за кожним разом, якби ти так піднімався, ти бачив би ці самі сцени, тотожність їхнього вигляду та короткочасність їх існування. А потім марноту цього всього!

25. Відкинь геть опінію, і ти врятований. Хто [redacted] перешкоджує тобі відкинути її?

26. Коли тебе щось турбує, то [redacted] забув, що всі речі стаються згідно з природою світу; ти забув те, що зло іншої людини [redacted] до неї; ти забув, що все, що стається, завжди ставалося та буде ставатися [redacted] і стається [redacted] усюди тепер; ти забув теж, як близь[redacted] споріднена людина з цілим людським родом, тому що це спільнота [redacted] дрібки крови чи насіння, але спільнота розуму. І ти забув теж, що ум кожної людини — це бог і виплив божества; ти забув, що ніщо не [redacted] власністю людини, [redacted] що її дитя, її тіло, а навіть її душа походять від Бога; ти забув, що [redacted] є поглядом; і врешті [redacted] забув, що [redacted] людина [redacted] тільки в теперішності та втрачає тільки її.

27. Постійно пригадуй собі тих, що скаржилися

на щонебудь; тих, що привертали до себе дуже увагу надзвичайним розголосом, нещастям, ворожнечею [redacted] чимнебудь в цьому роді. Потім подумай: де вони всі тепер? Дим, попіл і казка, або [redacted] навіть [redacted] казка. Уяви собі [redacted] усі подібні випадки, [redacted] то Фабій Катуллікус проживав [redacted] селі, Люцій Люпус у своїх садах, Стертіній у Баях, Тіберій [redacted] Капрі, а Руфус у Велії і їх амбіцію відзначитися [redacted] чім би то не було, пов'язану [redacted] високою думкою про себе самих; і якими жалюгідними були предмети всіх цих зусиль; і [redacted] набагато гіднішим є для розумної людини те, щоб в обставинах, що їй трапляються, показатися справедливою, опанованою, слухняною богам [redacted] робити це з повною простотою, бо гордість, що гордиться відсутністю гордости, найбільше нестерпна з усього.

28. Тим, які питають [redacted] «Де ти бачив богів?» або: «Як ти знаєш, що [redacted] існують, щоб так побожно їм поклонятися?» — я відповідаю: поперше, їх [redacted] бачити навіть очима;[1] подруге, [redacted] також не бачив своєї душі, а [redacted] таки шаную її. Так само мається [redacted] і у відношенні до богів, що з того, що постійно відчуваю їхню силу, знаю, що вони існують і побожно поклоняюся їм.

29. Безпека життя полягає на тому, щоб бачити в основі, чим є [redacted] самому собі кожний предмет, який його матеріял і [redacted] його формальна сторінка; цілою своєю душею робити те, що справедливе [redacted] говорити правду. Що [redacted] остається іншого, як те, щоб втішатися життям, сплюючи один добрий вчинок з іншим так, щоб не залишилося між ними навіть найменшої ущелини?

30. Існує одно [redacted] світло, хоч його перерив[redacted] стіни, гори [redacted] інші незліченні речі. Існує одна спільна субстанція, хоч [redacted] розділена між незчисленні тіла, що [redacted] особливі якості. Існує один

[1] Стоїки вчили, що світ як цілість посідає свідомість, [redacted] ця свідомість — [redacted] божество. Посідає [redacted] людина, і тому, коли дивимося [redacted] неї, то [redacted] божество.

життєвий віддих, хоч він розділений між незліченні ґатунки [redacted] одиниці. Існує одна розумна душа, хоч здається, що вона розділена. А [redacted] речах, що їх згадано, всі інші частини, такі [redacted] повітря й матерія, позбавлені вражень і почуття взаїмного споріднення. Та [redacted] таки навіть ці [redacted] держить разом сила, що їх об'єднує, [redacted] притягання до центру тяжіння. А розум особливим способом прямує до того, що [redacted] ним споріднене, [redacted] з'єдинитися [redacted] почуття суспільного зв'язку [redacted] неперерване.

31. Чого бажаєш? Продовжувати існування? Чи мало б бути це на те, щоб відчувати, рухатися, рости, потім припиняти ріст, користуватися мовою, думати? Яка [redacted] цих речей, на твою думку, заслуговує на те, щоб її бажати? Коли [redacted] усі вони не мають значення, то присвятися тому, що [redacted] слухай розуму та Бога. А пошана до розуму та Бога суперечить тому, щоб високо цінувати інші речі [redacted] горювати, коли приходить смерть, щоб [redacted] позбавити їх.

32. Яка мала [redacted] безмежного [redacted] незбагненного часу призначена кожній людині! Бо дуже швид[redacted] проковтне її вічність. Яка мала дрібка цілої субстанції призначена їй! І яка мала частинка душі світу! І на якому малому клаптику землі плазуєш! Роздумуючи [redacted] цим усім, не вважай [redacted] нічого, крім того, щоб діяти так, як [redacted] тобі твоя природа, [redacted] те, що приносить тобі природа світу.

33. Як керівна здібність користується собою? Бо від цього залежить усе. Все інше, чи лежить [redacted] в силі твоєї волі [redacted] ні, [redacted] тільки мертвий попіл і дим.

34. Найбільше відповідною до того, щоб вселити [redacted] зневагу до смерти, [redacted] думка, що навіть ті, що [redacted] приємність добром, а біль — злом, все [redacted] її.

35. Людина, для якої тільки [redacted] добре, що приходить у належній порі; для якої однаково, чи [redacted] зробила більше [redacted] вчинків, згідних з правильним поглядом, і для якої байдуже, [redacted] споглядає [redacted] світ

довше [redacted] коротше — така людина [redacted] боїться нічого, навіть смерти.

36. Чоловіче, [redacted] став громадянином цієї великої держави — світу. Яка тобі ріжниця, [redacted] став [redacted] ним [redacted] п'ять [redacted] [redacted] три роки? Бо згідно [redacted] її [redacted] всім призначене однакове трактування. Яке ж нещастя [redacted] тому, [redacted] проганяє тебе з неї [redacted] якийсь тиран [redacted] несправедливий суддя, тільки природа, що [redacted] тебе в ній? Так [redacted] міг би претор, що найняв [redacted] дійного актора, відправити його із сцени. — «Але я [redacted] відіграв ще своїх п'ять дій, тільки три з [redacted] — Це дуже можливе! Але [redacted] житті три дії творять цілу драму. Коли [redacted] [redacted] скінчитися, вирішує той, що відповідальний [redacted] те, що колись [redacted] був твою істоту, [redacted] тепер розкладає її. А ти [redacted] відповідальний ні за одне, ні за друге. Тож відійди задоволений, бо [redacted] той, що тебе звільняє, задсволений.

КІНЕЦЬ

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

(Римські [redacted] показують книги, а арабські — їх параграфи)

ГЛОСАРІЙ

Авґуст, перший римський цісар (від 27 до Хр. — 14 по Хр.).

Аґатон, атенський поет V стол. до Хр., приятель Евріпіда і Платона.

Аґріппа, приятель і співробітник цісаря Авґуста.

Антістен (ок. 426-356 до Хр.), [redacted] цинічного напрямку [redacted] філософії. Невідступний учень Сократа, був приявний при його смерті.

Антонін Пій, римський цісар (138-161 по Хр.), прибраний батько Марка Аврелія, батьком якого був Анній Верус.

Аполлоній з Халкіди, стоїцький філософ, виховник Марка Аврелія.

Архімед із Сиракузів на Сіцилії (287-212 до Хр.), найславніший старинний [redacted] Був він теж винахідником.

Баї, місто [redacted] Кампанії [redacted] затокою, на захід від Неаполя. Славилося гарячими мінеральними джерелами та було улюбленим курортом римської аристократії і цісарів.

Гадріян, римський цісар (117-138 по Хр.).

Геліке, місто в Ахаї, що його затопило море.

Геракліт (V. стол. до Хр.), грецький філософ. Вчив, [redacted] — це [redacted] всього [redacted] що [redacted] знаходиться у стані безперервної зміни.

Гіппарх, грецький астроном. Діяльність його припадає на рр. 160-141 до Хр.

Гіппократ (ок. 460-360 до Хр.), видатний лікар з острова Кос. Найбільше знаним його твором є «Афоризми».

Деметрій [redacted] ,Фалерум (ок. 345-283 до Хр.), атенський бесідник, політик, філософ і поет. Причинився до заснування Олександрійської бібліотеки.

демон, «частка Зевеса, [redacted] він дав кожній людині [redacted] опікуна [redacted] провідника» (V:27); «божество, засаджене [redacted] її грудях» (III:16).

Діон, сиракузький державний муж, учень і приятель Платона.

Діотим, раб, визволений Гадріяном.

Евдокс із Кнідос, астроном [redacted] геометр, [redacted] ок. [redacted] р. [redacted] Хр. Перший у Греції [redacted] про рухи [redacted]

Емпедокль, філософ із Агріґенту [redacted] Сицілії. Жив у V стол. до Хр. Тому, що успішно лікував хворих, уважали його чарівником. Його твори, з яких залишилися тільки уривки, писані віршем. Послу- [redacted] вони зразком для Люкреція, автора твору «Про природу речей».

Епіктет (ок. 50-130), стоїцький філософ. Прогнаний [redacted] Риму Доміціяном, осів в місті Нікополіс, [redacted] Епірі, де заложив був школу, що втішалася великим розголосом. Нікополіс стали називати містом Епіктета.

Ескулап, бог лікування у греків. [redacted] даному випадку (V:18) йдеться про лікаря.

Камілл, М. Фурій, один із видатних героїв Римської республіки. Був цензором у 403 р. до Хр.

Капрі, малий острів в Неапольській затоці з чудовим краєвидом і лагідним кліматом. Тут проживав цісар Тіберій.

Карнунтум, місто в римській провінції Панонії. Поло- [redacted] було над Дунаєм, [redacted] схід від сьогоднішнього Відня.

Катон Цензор, також: Като Майор (234-149 до Хр.), учасник пунійських воєн, видатний римський політичний діяч. Був непримиренним ворогом Картаґіни [redacted] виступав проти розкішного [redacted] римської аристократії.

Катуль Цінна, філософ-стоїк.

Квади, ґерманське плем'я, що [redacted] [redacted] південно-східній Німеччині над Дунаєм. По затяжній війні, що її [redacted] з Римом, поконав їх Марк Аврелій в 174 р. У таборі, під час війни з квадами, написав він частину свого твору.

Кекропс, перший король Аттіки, що заснував Атени [redacted] встановив у [redacted] порядок і [redacted] богів.

керівна здібність, у стоїцькій термінології розум.

Китайрон, гірське [redacted] поблизу Теб, що було при[redacted] Діонісові й музам.

Клото, одна з трьох доль, що пряде делікатну нитку людського [redacted] Одна [redacted] сестра Ляхезіс відмірює цю нитку, [redacted] друга Атропос перетинає її. Коли вона перетяля нитку, людина вмирає. Греки нази[redacted] цих богинь Мойрами, [redacted] римляни — Парками.

Кратес, учень циніка Діогена. Вславився [redacted] р. до Хр.

Критон, багатий атенець, приятель Сократа.

Ксантіппа, жінка Сократа, що [redacted] бути дуже свар[redacted]

Ксенократ [redacted] Халкедону, грецький філософ (396-314 до Хр.). Про його вчення писав Арістотель і Теофаст, [redacted] цінив його Ціцерон. Стояв 25 років [redacted] чолі Академії.

Ксенофонт, учень Сократа. Автор «Споминів», у [redacted] обороняє пам'ять [redacted] вчителя перед закидом безбожництва та псування атенської молоді, (ок. 440-350 до Хр.).

Леоннат, македонець, один із генералів Олександра.

Лямії, жіночі примари, що мали живитися людським тілом.

Максімус, Клявдій, стоїцький філософ, високо цінений Антоніном Пієм, [redacted] усиновив був Марка Авреля.

Меніпп, філософ-цинік із Ґадари. Дільність його припадає коло 60. року до Хр.

Меценас, приятель і співробітник цісаря Авґуста, опікун поетів Верґілія і Горація.

Монімус, учень Діогена.

Нерон, римський цісар (54-68), що здобув собі [redacted] історії ім'я звироднілого тирана.

Олімп, осідок грецьких богів, що їх [redacted] Зевес.

Ориґаніон, ім'я якоїсь невідомої особи, що померла дуже давно.

Панкратист, учасник панкратії, [redacted] змагання, у склад якого входило боксування [redacted]

боротьба, що вимагала від учасників напруги всіх сил і тривала так довго, поки один з них не згинув або не був визнаний побідженим.

Пантеа, наложниця Люція Вера, усиновленого брата Марка Авреліа.

Перґам, улюбленець Люція Вера, усиновленого брата Марка Авреліа.

Пердіккас (прибл. між рр. 454-413 до Хр.), македонський король.

Пітагор із острова Самос, один із найстарших грецьких філософів. Діяльність його припадає на рр. 540-510 до Хр. Присвячував велику увагу аритметиці.

Плютарх (жив прибл. між рр. 50-125), грецький історик і філософ. Увіковічнив своє ім'я книжкою «Про життя славних греків і римлян».

Помпеї і Геркулянум, міста поблизу Неаполя, що їх у 79 р. засипала лява Везувія.

Помпей, римський консул у 71 р. до Хр. член тріюмвірату.

претор, у Римі вищий урядовець, що чинив правосуддя.

Рустік, Кв. Юній, стоїцький філософ, учитель і приятель Марка Авреліа.

Сціпіон Африканський (234-183 до Хр.), римський полководець і переможець Картаґіни.

Телявґ, син Пітагора.

Теофаст, грецький філософ, учень Платона та Арістотеля. Очолював 35 років Академію.

Тразеа, видатний стоїк і сенатор, покараний смертю за Нерона в 66 р. Був тестем Ґельвідія Пріска, подвижника чесноти й свободи, вбитого за наказом Веспасіяна.

Фавстіна, жінка Антонія Пія, римського цісаря (138-161), що усиновив Марка Авреліа.

фалерніян, один із найкращих сортів італійського вина, що його виробляли в окрузі Фалернус Аґер, положеній в північній частині Кампанії.

Фаляріс (VI. ст. до Хр.), володар Аґріґенту на Сіцилії, що вкрився сумною славою кривавого тирана.

Феб, у тому випадку (VI:47) невідома особа, що померла дуже давно.

Філістіон, ім'я якоїсь невідомої людини, що померла дуже давно.

Фокіон, атенський генерал і політичний діяч з VI. ст. до Хр., що у своїй громадській діяльності керувався завжди чесними мотивами.

Фронтон, М. Корнелій, римський бесідник, приятель Марка Аврелія.

Хаврій, фаворит Гадріяна.

халдейці, мешканці вавилонської провінції Халдеї. Там вчасно розвинулася була астрономія, з якою пов'язали астрологію.

Хризіпп (280-207 до Хр.), видатний філософ-стоїк, учень Клеанта. Його численні твори затратилися та відомі тільки з цитатів інших авторів.

Цезар, Юлій (101-44 до Хр.), римський диктатор, один із найвизначніших полководців стариних часів. Деякий час з Помпеєм і Крассом творив тріюмвірат.

Цесо, римський герой ранньої доби.

*

З М І С Т

Esta libro se terminó de imprimir
en el mes de mayo de 1966
en los Talleres Gráficos Dorrego,
Av. Dorrego 1102, Buenos Aires

